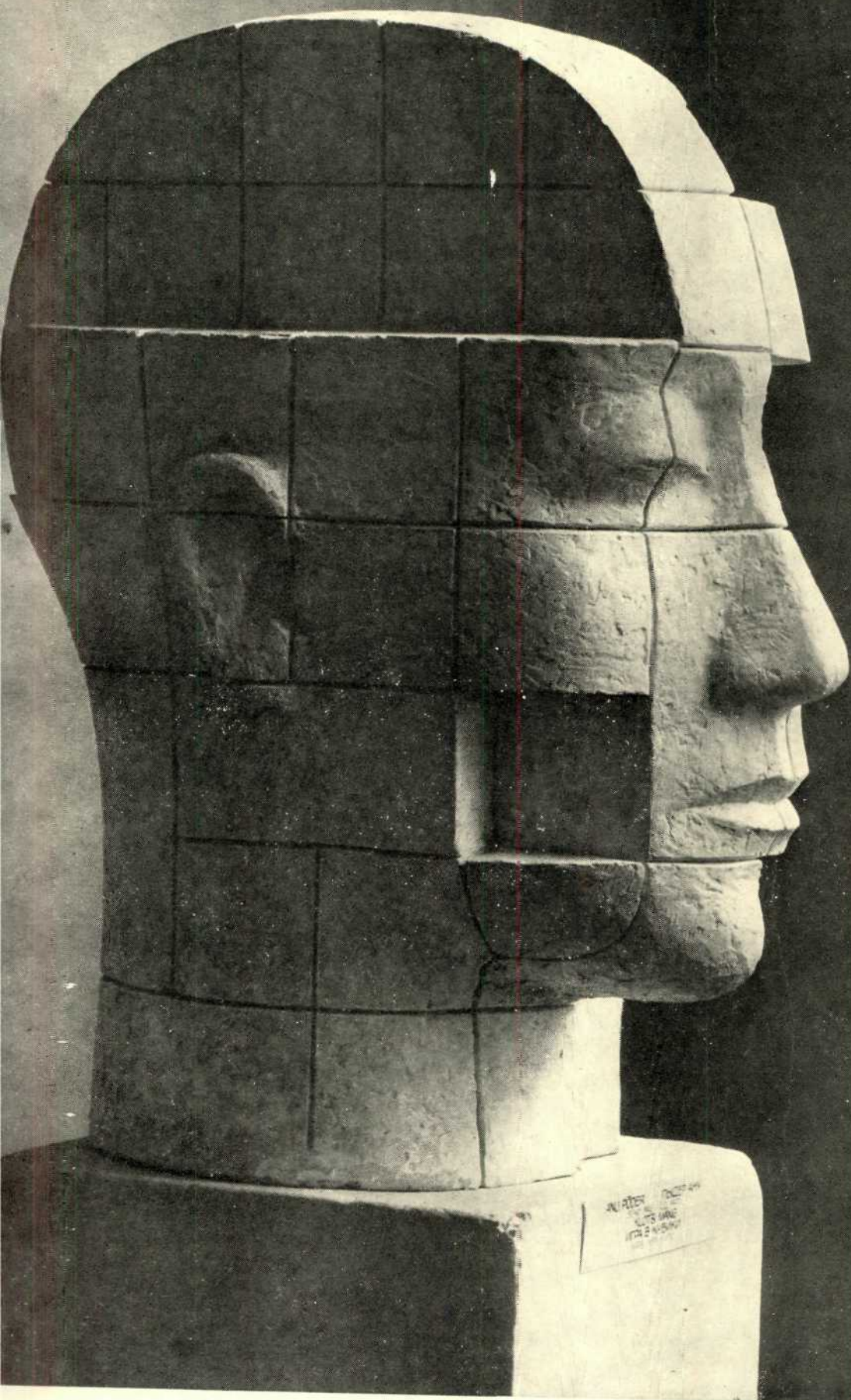

ISSN 0134-4536

Looming

10

1979

ANU PÖDER

Klotsimäng (Kips) 1979

LOOMING

10

1979

KIRJANDUSLIK JA ÜHISKONDLIK-POLIITILINE AJAKIRI
EESTI NSV KIRJANIKE LIIDU HÄÄLEKANDJA

SELGROOFLÖÖT

Proloog

Kõigi auks,
kes paeluvad mind või on kunagi paelunud,
kes mu hinge keldreis ikoonena eiravad pleeki,
fõstan täna poeesiast pilgeni pealuu
nagu avatoostiks veinipeekri.

Tihti mõtlen, et
viimast punkti
kuuliga polekski nonsenss panna.
Täna ma ei korralda niisama klunkrit, —
ette
lahkumiskontserdi annan.

Mälul
Aju suurde saali
koonda mu leigunud armude rodud.
Naer las seal suid-silmi lembides saalib.
Õõ ehi pulmaööks peigmehekodus.
Kallake lusti ihust ihu.
Õöst saagu kõigi helge hoo fööniks.
Mina muusikakihus pihku
asin omaenese selgroost flöödi.

1

Sammuviipega nean tänava kulgu.
Kuhu pageda mul, hingepõrgusse veetull
Millise taeva Hoffmanni julmus
leiutas sinu küll, arm, neetu?!

Mürgel ei mahu
tänavate ferekätte.
Trall ammutas kõik peo jaoks puhvitud.
Olen üksi, mõtteid kui verekärke
kuumi, rabadaid kolbast puhitub.

Minul,
kõigi pidude maagil, koljatil,
polegi, kellega lustida mestis.
Võta või kätte ja lõmasta kolju
kividel siinsamas — kuskil Nevskil.

Üürgasin aina, et
jumalat pole.
Aga oli võtta pörgust kui varnast tal
kaljumägegi munastav olend.
See lükati ette ja kästi:
armastal

Jumal on rahul, kõõritab:
säsini
muserdet mees nii lahti liimist,
et sureb veel väljal Ja ätt hõõrub käsigi:
oota sa mul,
no oota, Vladimirl
Tema kuratlik riugas ja tehe see
kilbiks, et pörgus su nimigi loodi:
panna sind teisele mehele mehele
ning pianiinole inimnoodid.
Kui te magala lävele hiilida,
teki sihis ristimärk saata,
jalamaid haistaks kärsaiili ja
näeks, kuidas väävlina kõrbeeb seal
saatan.

Aga mina selle asemel,
tulvil ahastust,
et vägistatakse sind, kullakest,
oma hingekarjeid, oodates ahetust,
lihvisin riimi kui põrunud kullassepp.
Kaarte peaks tagumal
Ohkeist ohatand
südame kastma veinijärve.
Sind pole tarvis!
Ma ei taha enam ohatal
Niigi tean:
veel veidi ja —
kärvan.

Kui sa tõesti oled olemas,
kõigevägevam,
kui on sinu tikitud taeva sametekk,
sinu lõõtsat leek,
igast lõkkest ägedam,
siis riputa kaela oma ametikett
ja oota oma kohtus:
mul kavas on
sinu juurde sünk visiit kord.
Ma ei hiline — täpsus mu kuldtava on.
Kuula siis,
Üleminkvisiitor!
Võta, seo mind komeedi kui
ratsu sappa,
lase mööda

VLADIMIR MAJAKOVSKI

tähtede kivisid-kände —
sulen suu, otsekui oleks tapp tas,
vereliimi oigeivigi kängub.
Või vaat mis:
kui hing võtab prõlla minna
ja su kohtusse saabub, nurjam, segi ta,
fee Linnuteest kaak,
sinna võlla vinna
mind,
kurjategijat.
Mind või tükkideks raiu ja pole sul süüd selles —
mina, õiglane, pesen sul ise siis pihudki,
ainult
korista ära, kas kuuled,
see tüüp, kelle
mulle kallimaks
kaela määrisid vihutil

Sammuviipega nean tänava kulgu.
Kuhu pageda mul, hingepõrgusse veetull
Millise taeva Hoffmanni julmus
leiutas sinu, neetu?!

2

Taevasina,
mis end unustand tossu ja karmu sees,
pilved — põgenikud räbalais rōsketes —
äratan säraks oma viimase armu seest,
mis ere kui hōõg tiisikeri pōskedel.

Rōõmutämbriga
katan vaevatute
kodutu mõirge, kära, lōdina.
Inimesed,
ronige välja kaevikutest!
Lōpuni
võib ka kord pärast sõdida.

Kui ka taplus
nagu Bacchus
veres kaotanud meele on,
pole sõnad armastusest nigelad.
Kallid sakslased!
Goethe teil keelel on
ja Gretchen
südamele ligemal.

Prantslane
naeratab täägivardas,
prantsatab naerdes nende aviaetor —
mõlemal meeles
jäägitult, hardalt
on sinu huuled, Traviata.

Pole aega mul maitsta
seda rõõska vedrutust,
mille sajandid läbi mäluvad kunagi.
Täna heitkem embama uusi kederluid!
Täna ülistan
punapead mingis ja pumafis.

Võib olla, kui ajal
ees pard kord kui linane lina,
meie päevilt, mis kui täägid, löödud helkima ihuga,
muud miskit ei jäägi, kui vaid
sina
ja mina,
linnast linna su kannul velkiv ja kihutav.

Andku või mere taha nad ära su,
las või öö oma urgu su majutab —
Londoni uduski latern-särasuu
minu huuled su suule vajutab.

Venid kõrbes karavaniga,
lövid valmis kõrist haarama —
mina seal
hõõgvel sarnaga hanitan,
laotan oma palge su ette Sahaarana.

Suule sätitud naeratus lennukas,
toreadoorile kiitvalt pilgutad.
Äkki
su looži kiivuse lennutan
mina
sureva härja pilguga.

Sammud ja mõtted pilla-palla,
sillale astud,
pilk sirevil.
Mina seal Seine'na
sillalt alla
loitsin sind,
hambatüükad irevil.

Kellegi teisega troskas täkutuld
Strelkal või Sokolnikis põletad —
kaame kuuna paista näkku sul
üritan mina kõrgelt kõledast.

VLADIMIR MAJAKOVSKI

Mind, tugevat,
vaja nüüd vägagi,
käsivad: tapa end sõjas,
püüdlik!
Kui nii, siis
kartetšisel suuräbalal
sinu nimi viimsena hüübib.

Kroon või
Püha Helena käekäik?
Ees on mul üheksas vetekteeris.
Keisriks
või sunnitööliseks, jääjäik,
mina
võrdselt pretendeerin.

Keisrina
sind kui keisrinnat ma tervitaks
ja mu käsk siis käes on priilgi:
et kogu riigi päiksekuld vermitaks
kandma sinu profiili.

Aga
kui põetult vaid fundrani küünin ma,
kus tuule kirge täis lume süli,
oma ahela peale su nime küünistan
ja suudlen õiti pihul iga lüli.

Kulge, teie, kes te taeva juba uskunud karvatuks,
kes te kõik
turris kiskjate sarnased!
See siin on ehk
maailma viimane armastus,
kerkiv aona tiisikeri sarnale.

3

Päev mul ja aasta ja ilmakaar unub
luku taga, ees paberi kõlupõu.
Jõustu, kannatuste sõnuks klaarunud
üliinimlik võlujõud!

Täna te lävel juba
paelus mu vaistu,
et miski on majas korrast ära.
Sinu kleidikaelusest paiskus
odööri enam kui korra pärast.
«Röömustad?» uuris sinult äng mus.
«Väga,» viskasid kiilasjäena.

Aru tara mus raksetas längu,
meeleheit
kuhjus miilamäena.

Tead,
laipa
ei peida nagoonii.
Tõde kaela kalla kui urn mull
Iga su närv,
ka see,
mis veel vagusi,
röögib kui ruupor ju:
surnud, surnud!
Ütle tõtt!
Kuni jagub
mind, vaevatud —
niigi kauaks.
Sinu silmad on tühjad nagu
vastkaevatud hauad.

Põhjatuks nad
kui uri kipuvad.
Lihkub mu päevade ankrumaa.
Oma tundemanillal üle kuristiku
ma, sõnažonglöörr,
lõin vankuma.

Arm
hingetrossi kulutas peeneks.
Märغانud tüdi olen sus vinget.
Taas mu südames nooreks tee endl
Tutvusta keha olengul hingel

Naist ei saada
ei muidu, ei vase eest.
Aga ega's
sina juba luitu sest,
kui Pariisi tualettide asemel
mähin sind tubakasuitsusse?!

Apostlina
armu, mis minus koondus,
pillutan teel pikast pikemal.
Sulle
jääb sajandeiks kuuluma kroon, kus
minu sõnad on krampides vikerkaar.

Nagu elevandi kaal ja ülevõim
Pürrose võidu kord kindlustasid,
mina geeniuse sammul
su unest üles lõin.
Tühja. Ei väärinud indu see asi.

VLADIMIR MAJAKOVSKI

Võitsid.

Kilka magavana.

Tuikab haav mus,

nii vahe veel,

et seda jagaks vaid kanal,

kui kargaks ta lõuge vahele.

Andsid siis huuled.

Justkui: troostiks, lüürik.

Neis, vaeslastes, igavik lõdises.

Tundsin end äkki kui kloostrimüüri

huulitsend pidalitõbine.

Uks kõmatas.

Tuli su mees,

linnalust

sisse ja ülle mahtund.

Käristas

kriiskeks mind

tuli mu sees.

Karjusin:

«Heakene küll!

Ma lahkun!

Tema jääb.

Kodinaid too ja tee talle,

et tiivad rasvuks siidikuhilais,

ja kivina kaela

seo kee talle,

et ta äkki ära ei lendaks — vuhinal!»

No oli see öö vast!

Hirm ise.

Ahastus hinges, et tõves meelgi.

Mu võikas halas ja hirnumises

kogu tuba mul lõustles kõverpeeglis.

Ja kiirgas vaibamustri pealtki

paleus, mida rinnas kannan,

justkui loonuks seal mingi uus Bjalik

kauneima Siioni kuninganna.

Nõtkuvi põlvi,

itkul koonuga

äraantu ees saan seista.

Kuningas Albert kõik linnad loovutas,

kuid minuga võrreldes

on lausa jumalik seis tal.

Päike, rõõmusta viimset kui ürtil

Elutung, ahma mahla värsket!

Mina tahan juua vaid üht mürki —

värsse.

Sina, kallis,
kes sa piinasid minu nii hingetuks,
et ei vaja ei kirge, ei halastust enam ma,
võta vastu see minu sinne kingitus —
vaevalt, et kunagi loon enama.

Kuupäev tänane punaseks vaabake.
Teostu,
ristist piinavam taotlus.
Sõnanaelttega
olen, vaadake,
paberile risti taotud.

1915

Tõlkinud ARVI SIIG

RIPPSILD

Paar nädalat hiljem oli ta kahe Moskva ministeeriumidaamiga Rae-kojas kontserdil. Vaheajal, kui ajaloolist hoonet näidati, olid külalised avaldanud soovi alla veinikeldrisse minna. Ola oli nendega kaasas. Kitsast trepist allavoorivaid inimesi endast mööda lastes taganes ta sammu ja vajus mingisse auku. Ning ehmatas hirmsasti. Samas võeti tal käest kinni ja ta kuulis Apo häält:

«See käik viib vanglasse!»

Apo oli tahtnud teda kõrgest trepiastmest üles aidata, kuid Ola taganes vanglatrepile. Kohmetusest ülesaamiseks haaras ta trafaretse kõneaine järele:

«Kuidas teile siin meeldib?»

Mees vastas:

«Ma olen teie pärast siin. Tahtsin teiega kokku saada.»

«Misjaaks?» kogeles Ola ja tundis, kuidas punastas.

«Ma teadsin, et täna siia tulete. Kuulsin juhuslikult, kuidas Trumm teid siia organiseeris.» Apo noogutas külaliste poole.

Ning samas määras ta kohtamise.

Olal on meeles, kuidas tal käed erutusest värisesid, kui ta sellele kohtamisele asutas. Käed värisesid, süda võbises otsekui eksami eel, meeled olid laiali, ta oli üleni pingul, hajevil ja harras. Juba eemalt nägi ta Apot seismas restorani ukse taga tõuklevate inimeste hulgas. Ola ohkas, tõmbas hinge ja kiirendas sammu. Kui mees ta terele vastas ja midagi ütles, oli tal hing õnne- ja tänutundest kinni jäämas. Apo võttis taskust rahatahe, torkas uksehoidjale pihku, heitis Ola küsivale pilgule vastuseks: «Kohe esineme, kümp pole raha!», ning surus ta uksehoidjast oma inimeselikult mööda. Käed olast liikumatud, kanged, justkui ühest tükist, pea otse, silmad kahele poole vilamas, teraselt ümbritsevat tähele panemas, peale passimas, nii nagu šerif ameerika filmis, sammus Apo laudade vahel.

Kuid lauas ütles ta ühegi sissejuhatusega:

«Ma armastan teid.»

Jahmunult vahtis välissuhete referent võõrale mehele otsa.

«Aga ma olen abielus,» kogeles ta.

«Lahutage ära, kui see teid segab.»

«Mina muidugi ei küsi, kus sa käid, sellist kommet mul veel pole, nii madalale mina ei lasku! Aga... aga kui kaua see siiski kestab, et sina käid õhtuti üksinda väljas ja laps kisab kodus?»

«Sina teda tahtsid, eks hoiä nüüd,» nähvas Ola.

«Hoiangi. Mina olen perekonnainimene, viimne mohikaanlane.»

«Ära tee ennast nii haledaks. Küllalt on mehi, kes hoiavad lapsi ega virise...»

«... kui naine laseb teistega ringi!»

See oli Olat rängalt vihastanud.

«Ma ei lase teistega ringi! Ma armastan Apot. See on minu suur armastus. Palun lahutust.»

Need sõnad olid teadlase näost valgeks võtnud. Juhmilt vahtis ta naisele tükk aega otsa.

«Nii ruttu,» habises ta lõpuks.

«Kuidas ruttu? Kui on armastus, siis ei oodata ega venitata.»

«Vahest mõtled veel järele, mõtled ehk ümber...»
 «Sa ei süüta mind, ei süütita! Ma olen sinu käes nagu toores puu!»
 «Kas teine mees süütatab?»
 «Kas sa siis ei näe?»
 «Istu siia, istu maha. Peame nõu.»
 Ola najatuski kušetiveerele.
 «Kahjuks on mul vähe elukogemusi. Olen käinud koolist kooli, siis astunud aspirantuuri. Tõtt-öelda olen ma üsna nõutu, nõu küsida pole kelleltki,» kaebas Silver.
 «Küsi emalt ja isalt!»
 «Emalt ja isalt?» oli mees heitunud. «Kuidas ma nüüd neilt...?» Ta vaikis sellise näoga, nagu kuulataks, kas seismajäänud kell on ise käima hakanud või mitte, viimaks ütles: «Muidugi, kui sa oled niiviisi otsustanud ja tunned, siis mine ära. See on sinu vabadus. Aga pea meeles — mina küll ei taha, et sa lähed. Ma ei abiellunud selleks, et iga viie aasta järel lahutada.»
 «Jah, see on minu vabadus!»
 «Enamasti on nii, et need, kes ajavad ülimalt vabadust taga, katsuvad kellelegi vaikselt päitseid pähe sokutada. See pole ainuüksi inimeste elus nõnda.»
 «Kui on tõeline armastus, siis pole abielu koormaks, vaid rõõmuks,» teatas Ola uhkelt.
 «Kas ta sinuga abielluda tahabki, jahib niisama, kuni tüdineb ja jätab siis maha.»
 Loomulikult rääkis mees seda haavatud eneseuhkusest, kuid Olat torakasid ta sõnad ometigi.
 «Miks?» küsis ta rahutult.
 «Usu mind, ma tean.»
 «Kuidas ma sind uskuda saan, kui ise alles ütlesid, et sa ei tea elust midagi, oled käinud koolist kooli ja tagatipuks astunud veel aspirantuuri.»
 «Seda küll, aga ei abiellu.»
 «Miks siis? Ta ju armastab mind.»
 «Mina küll ei abielluks.»
 «Sina?... Sina!...» Ola ei leidnud kohemaid, mida öelda. «Apo pole sina, Apo on...!»
 Aspirant surus oma kitsad kõrgid huuled kokku ja muigas pilklikult.
 «Kes see Apo siis on? Ütle, kes?»
 «Jätame selle jutu!»
 «Võime jätta, aga ei abiellu.»
 «Mispärast ei abiellu?» nõudis Ola. «Ütle, mispärast?»
 «Naised ei tunne mehi.»
 «Sellepärast siis ei abiellugi, et ei tunne või? Sa ajad õige totrat juttu. Mis tähtsust sellel on, kas naised tunnevad või ei, peasi, et mehed tunneksid naisi.»
 «Sellepärast ei abiellugi, et nad ei tunne.»
 «Kes? Mehed? Taga targemaks! Sina ju abiellusid!»
 «Mina — see on iseasi. Mina kaotasin sinu pärast ka ema kootud salli ära. Sina olid unistuse nägu.»
 «Võib-olla olen ma Apole veel rohkem unistuse nägu.»
 «Ei ole rohkem.»
 «Kust sa tead?»
 «Mis seal teada,» lausus Silver vaikselt ja nukralt. «Ega neid nii palju olegi, kes oskavad unistuse nägu üles otsida. Kes üldse taipavad, mis see tähendab.»
 Need mehe sõnad olid talle ootamatult haiget teinud. Silver poleks tohtinud öelda nii ilusasti, nii südamessehakkavalt, et pista või valju häälega töinama. Et endast rutem võitu saada, hüüdis ta:
 «Ma ei armasta sind!»
 «Kust sa seda tead?»
 «Tunnen.»
 «Tunned? Kuidas sa seda tunned?»
 «Tunnen, et ei armasta, muud midagi.»

Nii lihtsa seletusega ei võinud üks tõsine kirjandusteadlane ometi rahule jääda.

«Kas sa oskad mulle kirjeldada, kuidas sa tunned, modelleerida tunde-protsessi, avada inimhinge dialektikat? See aitaks mul suuresti lähemale jõuda nii mõnelegi kirjandusloolisele seigale.»

Ola ei mõistnud, kas mees irvitab tema üle või teeb rumalat nalja, Silveri näost ei olnud võimalik midagi välja lugeda.

«Ma pole sulle kirjanduslooline katsenaine,» ütles ta uuesti ägenedes. «Mu kannatus on katkenud.»

«Kannatus ja armastus pole üks ja seesama...»

«Kes mind siis aitab ja toetab?»

«Kuidas ma saan sind iseenda vastu toetada?»

«Kes siis saab? Sina oled mul ju ainuke.»

«Nii et arutada saab ainult sellega, keda ei armasta. Keda armastad, selle eest tuleb otsustada,» dotseeris Silver.

«Sina ju armastad mind, sellepärast peadki otsustama,» hüüdis Ola.

«Mina peaksin siis otsustama, et sa mu maha jätaksid. See on sama hea, kui ma kirjutaksin alla omaenda surmaotsusele.»

«Armastus pole ju surm.»

«Mis ta siis on?»

«Alles ütlesid, et kannatus ja armastus pole üks ja seesama.»

Silver jäi keset tuba seisma, sõnakas, ent ometi kinnine, keskmist kasvu, kuid siiski suur ja haraline nagu mõni lind.

«Minu arust oli ja on meie vahel armastus. See on sul vaid mööduv tuhin. Lastehaigus.»

Ta ei taibanud, et naist ei solva miski nii rängalt, kui see, et tema armastust ei võeta tõsiselt.

«Saad sa aru, et mul on sinuga igav elada! Lihtsalt igav!» karjus Ola talle vastu. «Igav ja ahistav!»

Mees vaikis.

«Sinu pärast pole ma kedagi maha jätnud, aga sinu jätan tema pärast maha. Kas see pole siis armastus! Kui see pole armastus, siis seleta, mis armastus on. Sa pead seda teadma. Miks sa nüüd vait jääd, nagu oleksid süllapuu alla neelanud! Kirjelda, mis on sinu armastus! See igav armastus, millest ma kidun!»

Ka niisugune nõudmine käis Silver Raudojale ilmselt üle jõu, olgu peale tal väitekiri valmis, ainult kaitsmata. Tema polnud kunagi üritanudki oma tundeilma kirjeldada; kirjeldas vaid hoolikas valitud sõnastuses lahkuminekuid ja eriarvamusi, mis olid esinenud Tammsaare naiskujudest arusaamisel Eestis, Lätis ja Soomes, mõningate kõrvalehaaretega ka mujale.

«Velvot nõuan ma endale.»

«Ei,» ütles Ola. «Sina ei saa lapsega hakkama.»

«Kuidas ei saa, mina olen teda hoidnud ja kasinud sama palju kui sina,» ütles Silver ja tasandas häält. «Kui see tuhin sul üle läheb, tuled tagasi, minu uks on sulle lahti.»

«Jälle ajad sama juttu! Kas sa siis põrmugi ei mõista, et ma armastan teist, et ma elan ja magan temaga! Kas see sind sugugi ei haava, et sa ikka sedasama korrutad?» Ola sundis end suurivaevu rahulikuks. «Velvo jääb mulle. Lapse koht on ema juures.»

Mees kõndis pikkade toekate sammudega kitsas toas edasi-tagasi.

«See on järjekordne kriis, palju tõsisem kui eelmine. Aga, palun, katsume sellestki üle saada, nii nagu me ühest kriisist juba üle saime,» seletas ta pisut rahulikumalt. «Iseendale lootes, teineteist aidates ja abistades. Eks ole?»

Kuid Ola vahtis talle võõralt, kõigutamatult otsa. Seekord ei tahtnud ta Silveri kaasabil enam millestki üle saada. Ta pani Velvo riidesse. Laps oli unine, tahtis magada ja kippus virisema. Oli õhtune aeg. Ola pani lapsele saapad jalga ja ütles:

«Anna isale musi. Me hakkame minema.»

«Kuhu?»

«Tädi Kaida poole. Mäletad küll seda toredat tädi, kes sulle sünnipäevaks kollase kallurauto tõi?»

Poisike jäi mõttesse, lõpuks küsis:

«Ema, ega ma enam lasteaeda ei pruugi minna?»

«Tuleb ikka minna, Velvoke,» ohkas Ola ja viis poja kättpidi Silveri juurde. «Anna nüüd isale musi ja soovi head ööd.»

Laps tegi nagu ema käskinud, jäi siis jälle vaatama kurba isa ja pilvist ema ning ütles:

«Aga me tuleme ju tagasi, ema!»

«Ei,» kostis Ola ja pistis lapsele kollase kalluri pihku.

Siis hakkasid nad minema.

«Või sul siis asi susiseb väljaspool koduseinu? Vaata aga vaata!» imestas Kaida. «Sinust poleks seda küll uskunud.»

«Miks siis minust poleks uskunud?»

«Sa ei paistnud olevat seesugune. Olid vaikne ja omaette.»

Sõbranna sõnad tundusid argised, labastavad.

«Vaga vesi, sügav põhi,» vastas ta kinniselt.

Uus mees oli Kaidal siiski kauem ette löönud kui ühe kübara kandmise aja. Tal oli Leoga tütar; see kaperdas juba tagatoas põrandal ja uuris parajasti hoolega lambi metalljalga, kui ema ukse lahti tegi, et oma pesamuna näidata Olale ja Velvole, enne kui poiss diivaninurka magama panna.

«Tead sa, ema viis poja ära!» hakkas Kaida hädaldama. «Oli Raivo rii-desse pannud ja vargsi Paide bussi peale viinud. Kõik minust salaja, kuni ma tööl olin. Mina tulin koju, tüdruk nutab, poiss kadunud, jooksin miilitsasse kurtma. Öhtul tuli Leo töölt ja ütles, et näinud Tartu maanteel möödasõitvas trammis ema istumas, Raivo süles. Siis oli pilt selge! Seda plaani ta juba eelmine kord siin haudus, käis nagu munas kana ringi. Ei öelnud muud midagi, kui et «see must su ükskord maha lööb!» Kujuta pilti, kui kange viha vanal inimesel! Seda ta ei küsi, kuidas mina elan. Et tütreke, kas su elu on nüüd kombes? Kui ma talle ütlesin, et mul Leoga klapi, nagu kellegi teisega pole klappinud, siis ta ainult turtsus. See tütar, mis mul Leoga, teda ei huvita, selle poole ta ei vaatagi. Nüüd õpetab poisigi Marit võõrastama.»

«Kas sa siis ei saa poega ema juurest lihtsalt tagasi tuua?»

Kaida lõi käega. «Ta viskab end jälle pikali maha, karjub naabrid appi, kirjutab raadiole. Seda häbi siis!»

«Mina küll ei laseks endaga niiviisi teha. Mina olen vaba, elan oma südame ja sisetunde järgi.»

«Kuidas sa siis vaba oled? Tood oma lapse minu juurde peitu. Kas see on siis vabadus?»

«Igal juhul on see vabadusem kui enne. Ja varsti olen päris vaba, siis saan ise hakkama.»

«Järsku läheb kihk üle, siis kahetsed. Kust sa jälle teise niisuguse võtad, kes sul titelappe triigib?»

«Sa oled sama vitsaga löödud mis Silver!» läks Ola ägedaks. «Kordate kui grammofoniplaadilt: äkki läheb armastus üle? Mis see teie mure on? Sina ootad, kuni mees sinu juurest jalga laseb, mina lähen ise ära! Ma lihtsalt ei talu Silverit. Mitte miskis mõttes.»

Kaida läks meeleliselt õhevile.

«Nii et Silveriga sul ei klapi?»

«Ei.»

«Aga alguses?»

«Alguses polnud veel nii, aga pärast läks nõnda vastikuks, et...» Samas oli talle meenunud, et kui doktor Levin kunagi Leningradis ravimist alustades oli küsinud, kas mees teda rahuldab, oli ta jaatanud.

Kui laps oli magama jäänud, läks ta koju asju pakkima.

Silver istus ikka veel kiiktoolis, nagu ta nende lahkudes oli jäänud.

«Kas see on siis tõesti tõsi või?» küsis ta värahtaval häälel. «Võtadki teise?»

«Õige mees võitleb kui lõvi armastuse eest, sina aga istud tugitoolis ja soiud.»

«Ma pole mingi rüütel, olen tänapäeva inimene,» kehtis Silver õlgu. «Sellepärast peadki soiguma?»

«Ikka sellepärast,» nõustus mees. «Tänapäeva inimese konflikt on temas eneses, tema lõukoerte haud on tema sees, sealt kostab pidevat lõrinat.»

«Eluaeg olen kannatanud sellepärast, et pole suutnud otsustada. Nüüd olgu siis kõik ühekorraga otsustatud.» Ola vaatas mehest mööda, püüdes kõigest jõust kindlameelsena näida. Kohvrite pakkimine ei võtnud palju aega, riideid oli tal endist viisi vähe. Kahe kohvriga, niisama nagu oli kord linna tulnud, läks ta mehe juurest minema, kühmus ja kiirustades, otsekui põgeneja.

Oli ilus valge öhtu, päikeseõhetusest heledal tänaval sammus ta trolli poole. Päevad olid pikad, palju pikemaks nad sel aastal enam ei läinudki. Suitsune linn oli sinivalges vines, tänavad paistsid puhtamad ja kõrgemad kui harilikult. Oli, nagu oleks maapind ja ererohelised, veel määrdumata puud kerkinud üles, taevale vastu.

Troll undas, Sõpruse puisteelt hoovasse aknasse niidetud rohu hõngu. Sealsamas autodevoolu kõrval pügaski noor vurrudega mees turtsuva masinaga muru. Võib-olla see, lapseeest tuttav rohulõhn oligi süüdi, et talle pulmapäev nii äkisti ja selgesti vaimusilma ette kerkis?

Hele varasuvine päike oli tõusnud kumava vaskkettana metsade ja põldude kohale ning helkinud rohul pikutavate pulmaliste näkku tähendusrikast sõnumit. Niidud ja nurmed lõhnasid, aiast uhkas jasmiiniuima. Klaaskannus helkis koduõlu. Ning temale, ujerõõmsale, oli paistnud, et kõik teisedki on sama rõõmsad ja ülevad kui tema, mõistavad päikese sõnumit niisama selgelt, ja nüüdsest peale valitseb aina rõõm ja lootus. Isegi pulmaliste jutt oli tundunud luuleline, sügavamõtteline, kui päikese puudutus neid hingestas. Ning südames oli olnud nii pidulik ja harras tunne, et oleks tahtnud ühekorraga hõisata ja valjusti nutta, kui oleks kahte korraga teha saanud. Et aga see oli võimatu, ei naernud ega nutnud ta.

Kahju, et isa polnud teda praegu ühegi sõnaga toetamas, nüüd, kus ta tegelikult jälle uut elu alustas. Ning ema oli nii ammu surnud, et mälestuski temast oli kauge ja tabamatu nagu linnu vari taevas. Kuid üksinda oli Olal kõhe.

Mis ütleks Apo, kui ta püüaks talle aimu anda oma esimese pulmapäeva mälestusest, sündmusest, mida seesugusel kirkal kujul ehk eales polnudki, mille vaid tema ilu- ja ulmavalus kujutelu niisuguseks loonud? See oli tema kaasavara. See — ja veel mõned ilu- ja täiuseaistingud. Võis ta neid Apoga jagada, ilma et mees teda valesti mõistaks, tema jutus tagamõtet kahtlustaks? Ta tahtis ainult armastatule öelda: siin ma olen, tee minuga mis tahad!

Püüdes kõigest väest jagu saada maskist, mis näolihaseid inetult krampi kiskus, pani ta kohvrid tasa ukse ette matile ja naeratas. Naeratas siis uuesti, püüdlikumalt, hoolikamalt. Tuli välja vist paremini kui ennist, kuid mitte nii loomulikult kui tarvis. Ei, nii ei lähe, see ajab veel hullemini krampi. Mis ütleks isa, kui ta saaks varjudeeriigist tulla ja vaadata, kui viril on tema tütar, kes kooli ajal aina laulis ja tantsis, öö läbi kultuurimajas akordioni mängis — siis ei teatud veel midagi diskodest, makkki oli üsna haruldane.

Kuhu on jäänud too endine Ola? Millal on ta ära vahetatud? Pilligi pole tal, ammu pole ta mänginud, mängimise asemel heitleb ja neitleb, selgitab ennast ja oma armastust.

Naeratus tuli tagasi. Suurivaevu oli ta selle kätte saanud, üles leidnud. Enne kui see jõudis kaduda ja tarduda kurikurblikuks linlasemas-kiks, vajutas ta kellanupule.

Kuid seest ei kostnud häälepoegagi, nagu öelnuks isa, kui mõnel ansamblinaisal hääli ära oli.

Järsku ei olnud Apot kodus? Polnud nad ju kokku leppinud, et ta just täna tuleb. Silveri sõnad olid teda kehutanud Kassisabast ülepeakaela jalga laskma. Silveri sõnad ja igatsus Apo järele.

Jälle muutus meeleolu, pööras ära otsekui ilm. Ta tundis, kuidas see juhtus, see hirmutas ja pahandas, kuid ta ei saanud selle vastu midagi.

Ta oli võõral trepil, arglik ja ebakindel. Pagulane, kes otsib öömaja. Võõras trepikoda, võõrad lõhnad, võõras kõik.

Mõttetu oli tema ootamine, tühine tulek!

Palju vaiksemalt kui esimene kord andis ta kella. Kuulatas tükk aega pingsalt, kõrvad valusalt kikkis.

Siis taipas, et kell polnud ukse taga helisenudki. Ei nüüd ega ennegi. Ohmu! vihastas ta enda peale. Kell on lihtsalt rikkis või seina seest välja tõmmatud, ja mina neitlen siin!

Ta koputas tasa uksele.

See avanes silmapilk, nagu oleks teda oodatud. Ta seisis vastamisi Apoga.

Mees haaras tal sealsamas esikus kohvrite otsa komistades kõvasti ümbert kinni.

Kõik oli korras, midagi polnud katki. Oh ei, Ola ei olnud silmapilkugi kahelnud, kõik oli armas ja hea. Nii armas ja hea, kui üldse olla sai! Ta ei hakanud oma uksetagustest kõhklustest ja seiklustest rääkimagi. See veel puuduks! Need mõtted olid tõesti naeruväärsed. Pisasjad tuli unustada. Kuidas ma siis armastada suudan, kui ma iseend põlgan ja haletsen?

Ent Apo korteris tundis ta esimesest sammust peale, kuidas riidenagi, toolid, laud, seinad, isegi naabermaja aknast tuppa peegelduv loojangu-eelne kiir kordasid: võõras, sa oled võõras! Ära unusta, et me ei salli sind, sissetungijat! Ning asjad püüdsid teda endi keskelt välja suruda.

Ja oh õnnetust — tal oli jälle mask näol!

Nende esimene õhtu nägi välja niimoodi: Ola istus kušetiäärel, sundides end oma kahtlusi unustama, mees seisis sõnatult keset tuba ja mõtles, miks naine on nii eemalviibiv ja murelik.

«Mis sul viga on?» sõandas ta viimaks küsida.

Olale tulid need sõnad tuttavad ette. Nagu oleks Apo suu läbi rääkinud Silver. Mehe küsimus manas ta kivinenud näole isegi kahvatu naerutuse.

Apo istus ta kõrvale ja pani kämbla olale. Nõnda istusid nad tükk aega, kumbki oma mõtteid mölgutades. Alles see oli, kui Ola tundis, et selle korteri vaarikavärvi uks on kindel piir vana ja uue elu vahel. Nüüd nägi ta jälle Silver Raudoja kiiktoolis istumas, ümber tühi kõle tuba, ja last, kes kodunt ära viidud. Otse südantlõhestav mõelda, kui usalduslikult oli Velvo tema kõrval vantsinud! Ja praegu nohiseb ta Kaida diivaninurgas, kallur kaenlas, kodu kadunud, mälestuseks varisenud. Armastuse nimel. Nagu kiuste oli talle siis meelde tulnud ka enda sünnikodu — armetu risuhunnik dreanaažikraave täisaetud lagendiku veeres. Kõigest kokku ähvardas tal süda kurbusest lõhkeda. Ta ei saanud seda kuidagi väljendada ega märku anda, nii tihe ja rõhuv oli kurbus. Ja see pani teda veel enam ahastama. Ta püüdis endast jagu saada, kuid kuumad pisarad tõusid siiski talle silmi.

Mees laskis tal nutta, lausumata sõnagi, endal näoilme kinnine ja kauge. Otsekui kuulaks ta, kuidas naine nutab.

«Apo, ega sa ometi arva, et ma olen tujukas?» vilksas Ola kõrvalt mehele otsa vaadata.

«Jah, seda muidugi,» kostis mees kõlatult.

Ola jahmus. «Anna andeks, kohe läheb üle. Need on aklimatiseerumiskused.»

«Loomulikult, see aalooiline tasakaalutuse seisund läheb üle.»

Kuid Olale paistis mehe nägu videvikubarjudega toas kurb ja masendatud, nii kurb, et ta süda uuesti valust kokku kiskus; seekord Apo kurbuse ja masenduse pärast, ning ta pidi veel tükk aega nutma. Aga sellest muutus mees rahutuks, võttis käe õlalt ära, tõusis kušetiilt, läks akna juurde, seisatas seal ja vahtis välja, nurgeline selg naise poole.

«Kohe läheb üle, kallid, kohe,» rahustas ta meest. See, et armsam tema kõrvalt oli ära läinud, rääkis Ola arust selget keelt, mis mees tema nutmisest arvas. Kõigest jõust püüdis ta end kokku võtta. «Ära ole minu peale pahane, ma püüan hea laps olla ja sinu sõna kuulata.»

Imelik, salamisi oli ta oodanud — hiljem naeris enda üle selle mõtte pärast —, et Apogi läheb talle taskurätti otsima nagu Silver ükskord

lõikuskuu ööl. Kuid mees ei läinud kuskile, seisis vaid akna all ja vaatas välja. Kust olekski ta pidanud taskuräti tooma, Ola polnud neid ju veel pesnud, triikinud ega kapisahklisse pannud; Apo enda taskurättidest ei teadnud ta midagi. Ta tõusis kušetiveerelt ja astus mehe kõrvale akna alla. Kunagi oli teisiti. Siis oli Silver tulnud temaga kooskõla ja lepitust otsima. Nüüd oli vastupidi. Nii see jääbki, mõtles ta. Jäägu, ma armastan teda, mõtles ta veel.

Ja ta katsus ettevaatlikult mehe kõrvalesta. See oli pehme ja õrn, kuidagi abitu.

«Sul on hea inimese kõrvad.»

Mees rapsas peaga ja kadus eestuppa.

Läski taskurätti otsima! hakkas Ola naerma.

Kuid Apo oli tulnud hoopis šampusepudeliga, et ülendada naise meelt, aidata tal tagasi saada enesekindlus ja kinnitada seeläbi armastust. Sest enesekindlusega lööb armastuski kõikumata.

Kui mees külma higist pudelit lahti koukis, kattis Ola silmad pihkudega — ta kartis otse paaniliselt korki, üha oli tal tunne, et see lööb tal silma peast.

Apo ulatas kihiseva klaasi.

«Meie terviseks.»

Ola püüdis vaimusilmaga haarata kõike ja kõiki, kes ja mis peaksid terved olema: Velvo, ja nemad kahekesi, nende armastus, ja töö ja rahu maa peal, ja tulevik, ja et ta saaks armsa sõbrukesega elulõpuni koos olla. Kuid Apole ei öelnud ta midagi, iseäranis häbenes ta rääkida sellest armsast sõbrukesest, kelleks ta teda kujutles.

«Kuhu sa poisi jätsid?» küsis Apo hommikul, kui nad köögipugerikus kahekesi kohvi jõid. «Miks sa teda kaasa ei võtnud?»

«Mõtlesin, et... Ah, ma ei tea, mis ma mõtlesin!»

«Mõtlesid, et mulle ei meeldi, kui sa Velvo kaasa võtad? Kartsid, et vaatan poisile viltu? Oli nii?»

«Jah.»

«Too ta täna siia. See ei kõlba kuhugi, et sa ta võraste juurde viid. Sa ei jäta ju teda Silverile?»

«Ei,» vastas Ola tasa ja märkas, et mehel libises vari üle näo.

Ametlikult oli Apo abielus, kuid naine elas tütreaga Pelgulinnas ema juures, ilmudes aeg-ajalt vanasse korterisse, et teda ei saadaks tagaselja tunnistajate abiga välja kirjutada, nagu ei elaks ta siin.

Ilma naishingeta polnud mehe kodu siiski. Tegelikult oligi see läbi-käidava eestoga kahetoaline korter Apo ema oma. Mõninga ebaluse ja kartusega mõtles Ola, milliseks kujunevad tema suhted oma tulevase ämmaga, kes parajasti Lasnamäel haiget töökaaslast põetas. Aga kui Vilma mõne päeva pärast koju tuli, nägi Ola sümpaatset hallipäist daami, kes vähemalt väliselt küll kuidagi ei meenutanud traditsioonilist ämma. Sõbralik, heatahtlik, laheda olekuga — nõnda meeldis ta Olale kohe esimesest silmapilgust. Paistis, et ämmalgi polnud midagi tema vastu. Teine päev, kui poeg töö oli, Velvo lasteaias ja nemad kahekesi kodus, oli ta pannud Ola eestuppa istuma, võtnud raamaturiulilt «Vana Tallinna» pudeli ja ise mõnusa muigega seletanud:

«Need on mu eravarud. Vana «Eesti entsüklopeedia» ei varja pudelit ära, formaat on madal. ENE on selles mõttes hulga toekam, see on nagu sirm ees.»

Kapist triigitud lina lauale pandud, kohvikann käepärast, nii istusid nad lauas ja ämm pihtis likööripihvi taga:

«Tahaks väga loota, et teie olete Apole see, keda mu poeg vajab, lootma peab ikka. Ehkki ma vahel kardan, kas Apo üldse kedagi vajab. Teil on seda hirmus kuulda, aga uskuge, minu jaoks on see veel hirmsam, ja ma ei tea, miks ma nii kardan. Tänapäeva inimestes on midagi paigast nihkunud. Mis sellest tuleb, ei tea...» Ta ohkas. «Jah, aga loota tahaks küll, et teie olete see...»

Põrand oli selles majas toorestest laudadest ülepeakaela alla löödud. Aja jooksul olid põrandalaudade vahele kuivanud laiad praod, sõrm

mahtus vabalt vahele. Põrand õõtsus, kriitsus ja krigises igal sammul. Algul tegi see Olale nalja, toas toimetades otsis ta vaiksemaid kohti põrandas ja hüppas nagu kurg mättalt mättale. Kuid siis tüütas see hüppamine ära, pealegi polnud vaikseid kohti palju.

«Ega sa järsku filister ole, et tahad mugavat korterit?» pilkas Apo. «Üks meie insener Brüsselis, noh, «Kännu Kuke» lähedal, «Kännu Kuke» ümbrust kutsutakse Brüsseliks — lõhkus omal põranda üles, tegi kapiitaalremondi, mõtles, et saab kriginast lahti. Pani uue põranda alla, läks veel hullumaks.»

Nende päralt oli tagatuba. Velvole tehti ase eestuppa ämma kušeti kõrvale nurka. Vilma hoolitses poisi eest nagu vähegi oskas, mängis temaga ja luges raamatust ette — ta oli nii Ola kui lapse kohe omaks võtnud. Poisi ja Apo vahekord oli jahe. Mees püüdis talle küll mitmel viisil lähemale pääseda, kuid esialgu edutult, poiss põrnitses umbusklikult vastu. Ükspäev, kui võõras mees ta põlvele võttis, pirises: «Tahan oma isa juurde!» Ola lootis, et pikapeale asi paraneb ja Velvo koduneb.

«Kui müürikski vaheukse kinni, sulgeks end siia kambrisse ja ei teekski muud kui kallistaks,» ütles ta Apole.

«Ja alla käiks tuletõrjeredelist,» lisas mees.

Nad naersid.

See oli ilus aeg.

Isegi direktor oli märganud tema muutunud olekut — kuidas ta joo-vastuses tööle tuikus, meeled segi, mõtted laokil, näol õnnis naeratus — ja ütles:

«Te särate, nagu oleksite pühapildilt alla astunud.»

Üsna kummaliselt oli see võrdlus kõlanud «Carmeni» peahoone kõle-das koridoris, kust kunagi ei kadunud umbne lennukikere lõhn.

Olale oli meeldinud Apo lai joon. Kas või see, kui julgelt ja ette-võtlikult, rahast hoolimata mees igasse restorani ja lõbustuskohta sisse pääses. Silver kui humanitaarlane polnud saanud midagi niisugust lubada juba oma napi sissetuleku tõttu — ei käinud ta ju vabast ajast autosid remontimas ega suvilaid ehitamas.

Esiotsa oli see Olale huvitav, õieti tundmatugi ilm. Ta tantsis, sai liikuda, elas. Võõrad inimesed vaatasid teda rõõmsal pilgul, neil oli temast hea meel nii nagu temal neistki. Pidu tegi inimesed teiseks, lõikas nende krobelisse kõvasse koorikusse mingi sälgu otsekui nuga ananassikoosesse. Nad naersid, tantsisid. Raskemeelsus, mis oligi ehk ta iseloomu üks põhiosiseid, taandus. Ja millal see veel oleks pidanud taganema kui mitte nüüd, kus tal oli Apo! Viimaks oli ta üles leidnud inimese, kes oli talle igati armas.

«Sina oled mu vabastanud,» ütles ta heldinult.

«Mina olen siis vabastaja?»

«Ära naera, oled jah. Ma sain vabaks ja puhtaks kogu eelnevast elust. Kahtlusest, hirmust ja vastikusest. Häbist iseenda ees, et olin valesti valinud, valeteed pööranud.»

«Mina läksin ka valeteed. Alguses oli kõik väga kena. Kui ümber-ringi lobiseti ja räusati tühja, ei puudunud Virve vaikimises oma võlu...»

«Mina olen õnnelikum kui eales, kas sina pole?» küsis Ola hirmuga, endal kõhe tunne, et kui mees järsku vastupidist arvab, siis ta ei tea, mis ta peab tegema — kas või peaga paneelmaja seina jooksmas. Olgugi ta õnnelikum kui eales, oli ta ometi pinevil.

Sest asjad polnud temaga veel päriselt leppinud, põrand kiutsus: võõras!

Aga küll ma teiega hakkama saan!

Saan hakkama isegi sinuga, kuueteistkümnekorruseline majamürakas! Vahi pealegi aknasse ja põlegu sul tipus hoiatustuled lennukelle!

«Miks üks inimene tõmbab teist külge, teine aga tõukab eemale, kui väga ta ei püüakski? Mis sa arvad?» oli ta kord küsinud.

«See on inimesel kaasa antud. Seda ei saa seletada, see lihtsalt on.»

«Otsin tuge ja püüan endale iseend selgitada. Meeleheitlikult olen püüdnud luua oma elus ja armastuses mingit süsteemi. Noh, kui mitte süsteemi, siis vähemalt korda.»

«Harimatu loob jätku süsteeme, mis rõhuvad teisi ja teda ennastki nagu Prokrustese süng. Endal ta pead ja jalgu maha ei raiu, teisi hakib küll nagu lihamasin, sellepärast kaobki inimene süsteemist ära, ta lihtsalt taandatakse välja, jääb paljas süng. Haridus tähendab selgusele jõudmist, et täissüsteem on võimatu.»

«Ma pole siis veel küllalt haritud, et kipun süsteemi looma?»

«Vist küll, aga ära sellepärast muretse.»

Ta oli kihvatanud.

«Sina oma rauakoolis oled küll peenelt haritud.»

Apo muigas suunurgaga.

«Nii rumal ma ka ei ole, et seda arvaks.»

Nad kompisid teineteist — kui sügav on mõistmisekiht ühes või teises paigas ja mida võib sinna tulevikus ehitada. Kuna mees oli kahelnud Ola hariduses, oli naisel tahtmine järele katsuda, kuidas on lood armastusega. Sest kui hariduses on arvatud lünk, pea ei või sedasama juhtuda armastusega. Kaheldes uuris ta mehe mustade kulmudega nurgelist nägu.

«Kas sa mind armastad?»

«Ikka.»

«Mitte «ikka» ja «ehk», vaid selgelt: ei või jaa.»

«Jaa.»

Kuid ikka veel uuris Ola mehe nägu, nagu ei usuks ta, mis see räägib.

«Nii et täisarmastus pole võimalik?» küsis ta lõpuks pettunult.

«Kuidas nii?» imestas Apo.

«Kui täissüsteem pole võimalik...»

«Täissüsteem pole, kuid armastus on,» kinnitas mees.

«Kuidas siis täissüsteem pole, aga täisarmastus on?»

«Sellepärast, et armastus ei mahu ühtegi süsteemi.»

«Siis püüan ma oma elus asjata mingit korda luua,» kaebas Ola õnnetult.

«Ei püüa asjatult. Küll oled sa vahel pubekas! Egas korraloomine ole veel süsteem, see on enesekasvatus.»

Aga et mees polnud tema haridusest suuremat pidanud, tema süsteemitegemise järel maha laetanud, siis ei usaldanud Ola ta juttu ka enesekasvatusest, haistis selleski alltõmbamist.

«Kas täissüsteem mahub armastusse?» küsis ta järsku.

Apo ei mõistnud, kibutas isegi otsmikku.

«Millist süsteemi sa mõtled?»

«Süsteemide süsteemi, kuhu mahuvad nii süsteem kui armastus,» naeris Ola.

«Sinu arust on mõisted nagu eri kaliibriga torud, mis peavad üksteise sisse mahtuma, ja kui ei mahu, oled õnnetu ja ringutad käsi. Otsekui mõistetega mängimine midagi lahendaks.»

Kui vaikselt sügispäeval lahutus kätte jõudis, olid asjad tema ja Silveri vahel korraldatud, jäi abielu lõpetamine ainult tegelikult vormistada.

Kirjandusteadlane polnud tol hommikul just kõige paremas tujus. «Sa oled keeletu,» kiusas Ola. «Aga oleksid pidanud olema meeletu. Ise rääkisid nõnda, kui me tuttavaks saime.»

Mees krimpsutas nägu.

«Kas tead, mis on meeletu ja keeletu vahe?»

«Ei.»

«Meeletu saab veel arsti käest abi, keeletu on lootusetu. Sellega pole midagi peale hakata.»

«Aga kui on mõlemad korraga, mis siis?»

Kuid kohtuhoone mustal vanaaegsel pingil lausus Silver pärast pikeemat sisevõitlust:

«Ehk revideerid oma seisukohti, Ola? Kõigest hoolimata» — teadlane neelatas, «soovin ma, et sa tagasi tuleksid.»

Kuidas nii? Tagasi? See ei saanud tulla kõne allagi, ühine avaldus oli ju sees, varanduski jaotatud, õieti küll jaotamata jäetud, ja kümneviieteistkümne minuti pärast, kui too tsiviilasi läbi saab, algab kohtuistung.

Mis möödas, olgu möödas!

Kummatigi imbus endise mehe sõnadest temasse midagi ärevat. Raske oli nime anda teda vallanud tundele.

Ning siis meenus talle nagu kiuste seal kohtumaja hämarate võlvide all, kuidas ta meest oli löönud. Sellest hakkas nii hale, et ta pööras pilgu vilksti parkettpõrandale ning jäi ainiti kiviruutu silmitsema, et mitte nutma puhkeda. Püüdis end võõrandada Silverist, sisendada, et tema kõrval istub võõras mees, kellega tal pole eales olnud midagi ühist. Keda ta ei tunne, kellest ei tea vähimatki, otsekui konutaks seal mõni buss- või rongikaaslane, külaline kaugelt maalt, kes on paar päeva tema hoole all olnud ja istub poole tunni pärast lennukisse, et tema silmist igaveseks kaduda. Kuid see oli raske, lausa võimatu. Mälestused võisid ununeda, kuid jõuga neid välja rebida ei saanud.

Et majas oli viie kohtuniku peale kokku ainult kolm saali, mõisteti kohut kohtu kantseleis. Kohtunik istus akna all põlki nurgas laua taga, otse tema vastas teise laua taga asusid kaasistujad, vaiksed, kinnised, ehmunud. Olale paistsid nad pigem süüaluste kui kohtumõistjate moodi. Raudojad istusid ukse kõrval toolil, seal oli veel kolm-neli tooli kuulajaile, kuid neid nende lahtusel polnud. Silver oli hoolitsenud, et tema vanemad ja sugulased ei saaks täpset kohtupäeva teada. «See on ainult meie isiklik asi,» oli ta öelnud. Ning Ola — tema hoidis mõttes isal kõvasti käest kinni, seda ei näinud keegi.

Kohtunik oli klaari näoga ja suurte, teineteisest eemalasetsevate silmadega keskealine mees. Rahulikult, väarikalt, pisut naerukil ilmelt võttis ta kausta lahti ja kandis asja lühidalt ette. Ta ei pidanud silmakirjalikku moraalijutlust ega kahtlustanud kuritegu seal, kus polnud armastust, vaid ütles üsna kodusel häälel:

«Ei ole ilma süüta inimest. Sageli ei teata, mis raaliski toimub, inimesest rääkimata. Ma ei hakka teie musta pesu pesema ega mingil viisil teid vaevama. Kohus pakub teile kuus kuud järelemõtlemisaega. Kas soovite?»

Silver oli talle anuvalt, vandeseltslaslikult otsa vaadanud ja kolm korda silma pilgutanud. Kuid Ola tegi ka seekord südame kõvaks, ehkki temas midagi nõksatas, ja ütles esimesena kindlal, kõlaval häälel:

«Ei soovi.»

Nüüd ei passinud ka mehel enam sõrgu vastu ajada. Ta noogutas nõusoleku märgiks.

Siis saatis kohtunik nad välja, keeras ukse kriginal lukku ja sees hakati nõu pidama ning otsust kirjutama.

Kui otsuski lõpuks ette loetud, kohus läbi ja kaasistujad harjumatu-sest ja tardumusest vabanenud, olid nad hämmeldunult naeratades kohtuhoonest välja tulnud. Võõrad meeled ja võõrad suud olid arutanud nende elu, küll pealiskaudselt, peensusteni tungimata, kuid siiski neid puudutanud. Küllap samasugusest riivatud-oleku-tundest ülesaami-seks oligi Silver teda Hirveparki kõndima kutsunud. Õnneks ei räusa-nud seal sel päeval müüri veeres põõsaste varjus joomaseltskondi; nad said rahulikult kõndida ja vestelda — nemad, kes nad olid nüüd ainult head tuttavad.

Ola oli leidnud puu alt ogaliku kastani. Tükk aega veeretask ta seda pihus. Talle tuli meelde üks samasugune päev aastaid tagasi, kui nad siinsamas jalutasid, trepist üles Toompea jalamile läksid ning rääkisid seal lapsest, otsekui oleks see nii tähtis ja pühalik aine, millest võiski kõnelda ainult kuskil mäe otsas või tornis. Ning seda see lapsejutt too-kord ju oligi, eriti Silverile, kes arvas, et lapsega on kõik abieluprobleemid igavesest ajast igavesti lahendatud ja tema võib rahumeeli lugeda läti- ja soomekeelseid artikleid Tammsaarest. Kuid laps polnud midagi lahendanud, sellepärast nad nüüd siin kõndisidki, meeled iseäralikult

tuimad ja tühjad, otsekui pärast rasket dialektilise materialismi eksamit. Rootsi kantsi nurga juures, kus nad kevadel enne abiellumist olid vaatamas käinud roosade õitega kastanit, mis teistest hiljem puhkes, libistas Ola ootamatus õrnusehoos mehel rohelise kastaniga üle põse.

«Ma olengi keeletu,» oli Silver kohmakalt naljatanud, et meeleeiliguust varjata. Ja lisanud veel: «Keeletu on märksõna.»

«Jälle sõna.»

«Sõna ikka.»

«Kuidas siis sõna, kui see nõnda vähe väljendab ja edasi annab?»

«Ega sõna suudagi kogu inimolu ja tunnetust edasi anda. Egas sõna asenda elu.»

«Aga kas elu asendab sõna?»

«Miski ei asenda midagi.»

Nõnda läksid nad lahku.

Kuidas Ira oli jahmunud, kui Ola temaga hüvasti jättis! Vaene naabrinaine lausa kahvatas, kui ta ütles, et nad on nüüd Silveriga lahus.

«Kuidas nõnda, Olja, kuidas nõnda? Te ju armastasite teineteist, elasite nagu tuvikesed.»

«Elasime küll, aga enam ei ela.»

Ira ahhetas ja ohhetas veel natuke aega, siis taipas küsida:

«Kuidas lapsega jääb?»

«Velvo jääb minu juurde. Laps tunneb ju maast-madalast, kui perekonnas pole armastust, see kasvab talle sisse, egas silmakirjalikkus teda õnnelikuks tee.»

«Ai-ai! Kui te niiviisi mõtlete, siis poleks teil tohtinud last-ollagi.»

«Ise saatsite mu arsti juurde, et oleks,» vastas Ola nimme hoolimatult, trotsiga, et oleks kergem juttu lõpetada.

Ükskord öösel tuli Apo naine koju ja ütles eestois magavale ämmale: «Palun see tuba mulle vabaks teha! Ma olen siia sisse kirjutatud, mul pole kuhugi minna!»

Vilma katsus endist miniat lepitada:

«Virveke, siin on sullegi ruumi küllalt. Kuhu ma siis südaöösel hakkan kolima. Laps magab.»

Kuid Virve jäi endale kindlaks.

«Aga mis siis saab, kui poole tunni pärast keegi minu juurde tuleb?»

Ola oli häiritud. Kuidas nõnda? Et sel naisel ka põrmugi häbi ega uhkust ei ole! Teda vihastas see, et Apo oli ka nagu ta oli.

Ta vedas lapse koos madratsiga tagatuppa oma voodi kõrvale. Poiss ei ärgeanud ega teadnud, millised kõuepilved olid tema heleda pea kohale kogunenud.

Kuid Ola ei pidanud vastu ja sisistas võõrale brunetile naisele, kes valvsalt jälgis, kuidas tuba tühjendati:

«Mis te siit otsite?»

«Vabandage, teiega pole mul midagi rääkida, see on minu kodu.»

Ämm oli sõnalausumata kööki läinud, gaasipliidil kohvi keetnud ja ühe sigareti ahnelt ära tõmmanud. Olal oli temast kahju, ta oli Vilmat tagatuppa kutsunud, kuigi seal polnud ümberpööramisekski ruumi. Kuid ämm oli arvanud, et pole lugu, küll ta magab ka köögipõrandal, pea laua all. Ta oli nii leplik.

Kuid tagatoas sosistas Ola Apole:

«Miks sa teda välja ei visanud?»

«Ta läheb homme-ülehomme ise ära,» rahustas mees.

Selle järgi, kuidas Virve elas ja toimetas, ei paistnud küll mingit märki, et ta mõtleks peatselt selle korteri tolmu jalgelt pühkida. Pigem vastupidi. Asjalikult, häirimatult toimetas ta köögis ning vannitoas, pesi ja tegi süüa ning istus õhtuti üksi laua taga, mille all öösel magas ämm, kompotipurk ees, sõi kirsse ning lutsis alustassile kive.

Uurivalt silmitses ta Olat, nagu mõõdaks, kas too pole veel rase, ning küsis:

«Kas teie ei karda teda veel?»

«Mispärast?» jahmus Ola.

Virve ei hakanud pikemalt seletama.

Teinekord mainis ta jälle nagu möödaminnes:

«Te olevat korteri endisele mehele jätnud.»

Sedapuhku polnud Ola suu peale kukkunud.

«Kuid Ameerikas lintšitavat neegreid.»

Nüüd oli Virve kord talle juhmilt otsa vahtida.

Meeletu saab veel arsti käest abi, keeletu on lootusetu, meenusid Silveri sõnad.

Virve oligi keeletu, istus ja passis peale, pidas vahti, ootas oma tundi.

«Ma olen nagu kahenaisepidaja, ainult üks on vahel.»

«Võta midagi ette, et ta siit kaoks!»

«Ei temast saa lahti.»

«Räägi temaga.»

Apo ärkas nagu tardumusest.

«Ah rääkida? Ta ei vasta midagi, ta ei räägigi minuga, vahib ainult aknast välja ja imeb kirsikive. Nii on see algusest peale.»

«Nüüd on sinu kord esineda!»

«Kuidas?»

«Lahutada, loomulikult.»

«Ta ei anna lahutust.»

«Mingi väljapääs on ju olemas. Pole võimalik, et pole. Eks ju?»

Mees ei vastanud midagi, võttis vaid töölt tulles ostetud «Ohtulehe» ja löi selle lahti.

Ükspäev ütles ämm Olale, kui nad nõusid pesid:

«Teil peaks ikka oma laps olema. On küll nii, et nii Apol kui sinul on oma laps, aga ühine laps on ikka midagi muud.»

Ta ise oli sedasama arvanud. Seekord tõusis see soov tema enda südamepõhjast.

Tõepoolest, miks ei võinud ja pidanud ta lapsi saama, ühe oli juba saanud, ja ta oli terve — müüjaid ega ametnikke ei kartnud ta peaaegu üldse mitte.

Kuid ta ei jäänud rasedaks. Hiilis ligi vana tuttav hirmutunne: mul ei õnnestu see enam eales! Kui ta oma lootustest ja kahtlustest mehele rääkis, urises see:

«Mis me sellest lapsest teeme, inimese loojang on käes.»

Ola sai nagu puuga pähe. Apo sõnadest kumas sõnulseletamatut õudust.

«Kuidas loojang? Kuidas sa niiviisi võid rääkida?»

«Miks mitte? Nii see ju on.»

«Mulle see ei meeldi.»

«Mis see loeb, et sulle ei meeldi. Mis sa tühja ärritud, mis sul sest.»

«Sa lööd mul jalad alt ja küsid, mis mul sest!» Ola tõmbus mehest eemale.

«Tõde lööb ikka jalad alt ära, see on nagu kiilasjää,» kinnitas mees rahulikult.

«Siis pole teda tarviski!» hüüdis Ola tõusva ärritusega. «Käigu kura-dile niisugune tõde, mis võtab eluisu ära!»

Ning ta ei saanud oma meeleheidet muidu välja valada, kui virutas kohvitassi kraanikaussi puruks.

Apo oli ulatanud talle ka alustassi. Kuid seda polnud ta puutunud.

«Sa muudkui naerad minu üle! Algul ehmatad mu oma meheliku hoolimatusega kaameks, siis hakkad irvitama. Mis mina, nõrk naisterahvas, saan selle vastu, et maailm on pomme täis. See on teie, meeste süü — mängite sõda, midagi paremat ei oska. Mina pean uut elu looma ja lapsi kasvatama, teie aga mõtlete välja uusi hirmsaid relvi, kuidas aina rohkem inimesi tappa. Niisugune see meeste asi on, kõik, mis nad teevad, kisub viltu!»

Mida enam Ola ägenes, seda kurvemaksustus mehe muhelus.

«Mis saan mina parata...»

Ning ta oli jälle niisama lootusetu seljaga nagu tookord «Carmeni» maipeol.

«Palun, ära räägi enam kunagi neid loojangu- ja lõpmatusejutte. Mul on hirm.»

Ma olen maamuld. Tahan vilja kasvatada.

Direktor oli see, kelle juurde ta oma elukäigu pöördehetkil ilmus. Siis, kui midagi oli algamas, lõppemas või teiseks saamas.

Ega saanud seekordki teisiti.

Tööl oldud aastate vältel puutus ta Trummiga tööasjus alatasa kokku. Kuid üks asi oli ametlik jutuaajamine, koguni teine aga isikliku murega tema kabinetis astuda. See võttis ebalema. Ulatus ju siis direktori pilk tahtmatult tema eraellu, kuid see talle ei meeldinud.

Kui Trumm lahutusest kuulis, välgatas tal silma sinist sädet.

«Siis olete ju vaba, täiesti vaba!»

«Jah... Aga minuga on niisugune kurb lugu, et mul pole kuskil olla. Palun elamispinda. Ainult teie saate aidata.»

«Kus te pind siis jäi?»

«Jätsin mehele.»

«Mehele? Miks siis nii?»

«Seal polnud midagi lahutada. Pisike tuba kui kong.»

«Kohe nii suuremeelselt! Tavaliselt protsessitakse kas või tikutoos pooleks.»

«Kui on armastus, ei hoolita elamispiinast ega varandusest,» oli Ola uhkelt vastanud.

Direktor uuris teda paar pikka hõbesinist silmapilku mõtlikult, tähelepanelikult.

«Kui on armastus,» kordas ta rõhuga ja säde ta pilgus kustus. «Jah, kui on armastus!... Mina püüan teid kõigiti aidata.» Kuid ta hääli ei kõlanud kaugeltki nii rõõmsalt kui jutuaajamise alguses. «Arvatakse küll, et suur võimas tootmiskoondis, jaoskonnad üle Eesti laiali, kuid korteritega on tegemist. Aga loota tuleb ikka, seda kindlasti.»

«Mine temaga voodisse, mis see sulle maksab. Küll näed, ega ilma saa midagi,» õhutas Kaida.

«Mina ja temaga voodisse, kui mul on Apo?! Kas sa oled peast põrunud või?»

«Mis siis! Kohe on kolmetoaline korter lipsti käes, kus on hea oma suure armastusega magada.»

Ola vihastas, kuid sundis end rahulikuks.

«Sul käib see asi õige prostalt.»

«Ega see sinulgi tükki küljest võta,» sai Kaida omakorda pahaseks. «Pane tähele minu sõnu, seni kui sa ootad, läheb su armastus üle, ja korterit võib-olla lõpuks ei saagi. Apost ei paista ka asja olevat. Siis oledki viimaks mõlemast ilma, nii korterist kui mehest. Hakka aga jälle otsima.»

Pehme kohev lumi varjutas halle paneelmaju, autod ja trollidki liikusid summutatult.

Korteris oli vaikne, Virve oli laupäevast hoolimata tööl — bilansi esitamisega oli kiire. Ola seisis tagatoas akna all ja vahtis välja, meel rahulik ja puhas, lumekarva. Meenusid lapsepõlveteed maal, kus kuus-kedelt tilkus selgeid külmi veepiisku ja soo ääres potsatas lepa otsast lund nagu Juhan Liivi luuletuses.

«Ilus hall ilm,» lausus ta Apole unistavalt. «Mulle meeldib niisugune ilm, kui sadu on üle jäänud, koerad ja kassid jooksevad õues. Vaata, kui väledalt see jalutama lastud taks hüppas üle autojälgede. Nagu pruun välk. Need puud seal on nagu kuskilt must-valgelt gravüürilt. Nii ilus päev. Lähme parem välja!»

«Tegelikult pidin minema üht kutti aitama. On kaari lömmi pannud.»

«Kaari?»

«Jah, auto... Oleks tarvis keret sirgestada.»

Kuid Apo tuli siiski kaasa.

Nad jätsid Velvo Vilma hoolde, sõitsid Kadriorgu, käisid kunstinäit-
tusel. Ola ei mäleta enam, kelle näitus see oli, kuid meelde on jäänud
midagi puhast, heledat ja elurõõmsat. Seda meeoleu aitas süvendada
ka lumes unelev park, kus nad pärast kõndisid.

«Olen enda sinu kää järgi painutanud,» tunnistas Ola mehe küünar-
vart pigistades. «Kas see sulle meeltemööda polegi?»

«Pimesi paindujaid on liiga palju.»

«Mis sa, armas, torised? Kus ma siis pimesi paindun, ikka armastu-
sest.» Märgates Apo näole siginevat pilget, lisas Ola lapselikult: «Kas
ma olen rumal?»

«Kuidas võtta...»

«Aga ma ju mõtlen,» vaidles Ola. «Mõnikord.»

«Mida nii?»

«Et mul on matt näonahk ja ilusad vaskse helgiga juuksed, mida
kohtab harva.»

«See mõni mõte!» nokkis Apo ja raputas talle ühelt madalamalt oksalt
lund kaela.

«See on naise mõte. Mul on teisigi mõtteid, kuid need ei pruugi sind,
tõsist sünget meest, huvitada. Tegelikult olen ma ideaalihaige, minu
kodu on pealpool pilvi, õhulossis. Sest maa peal pole mu mälestustel
kodu. Maaparandajad lükkasid meie majaosmiku kokku, minu kodust
pole enam jälgegi, kõik üks suur lage väli, kahisev kaer peal. Isa-ema on
ka surnud... Aga siin ei taha ega taha juured alla kasvada.»

«Lahutust ei saa, korterit ei ole...»

«Lahutust ei saa, korterit ei ole,» leelutas Ola ülemeelikult pargiteel.
«Kas tõesti korterilootust ei ole?»

«Ebamäärases tulevikus...»

«Miks sa siis inseneriks õppisid?» naeris Ola. «Oleksid praegu lukk-
sepp, oleks meil korter missugune!» Ta jooksis mehest tükk maad ette
ja siis jälle tagasi ning laulis silmi suureks ajades, tembutamisi: «Hall
hunt, me ehitame endale ise maja! Sina laod müüri, mina kannan kive
ja segan mörti.»

Näis, nagu oleks Apo muianud, või vähemalt kavatsenud.

«Aga mina olen ju sinul!» hüüdis Ola ägedalt. «Aitan sind igas asjas,
igal pool!»

«Kallis Ola, sa ei kujuta ette, kui keeruliseks on ehitamine täna-
päeval läinud. Ühtki asja ei saa kohe kätte, käi sada korda otsimas,
peale passimas, vingerda ja manööverda nagu maduuss, anna pistist
ja tee sita mängu juurde head nägu. See pole naljaasi. Iseendast on
ehitamine tore töö. Büroos konutamine peedistab ära, aga kui võtad
kätte labida või kirve, tunned, et oled inimene. Üks asi on individuaal-
ehitajast lugeda «Pikrist» või «Herilasest», hoopis teine asi aga ehitam-
isega päevast päeva mures olla, aastast aastasse kõik oma vabad tun-
nid maja juurde kinni panna, abi pole ju kuskilt ega kelleltki loota,
iga tööd peab ise oskama. Kui võtad mõne juhusliku abimehe, siis passi
ise juures, et ta sul midagi kihva ei keeraks. Olen käinud abiks nii era-
majade kui suvilate ehitamisel. Kui lõpuks on maja valmis, vähemalt
niipalju, et võib sisse kolida, on pererahvas rühmamisest ja närvi-
pingest väsinud, tunded otsas ning perekond läheb kolina ja mürinaga
lõhki. Siis on maja, kuid pole peret, kelle tarvis see ehitatud. Pal-
jud hakkavad ehitama sellepärast, et ei kujuta hästi ette, mis see
tähendab.»

«Küll me sellestki jagu saame.»

Öösel, kui läbi paneeli kostis norskamist, hiliste kraanide undamist,
lülitite klõpsatusi ja tänavalt mööduvate purjus inimeste roppu rööki-
mist, tuli nende vahele midagi võõrast. Korruga olid nad teineteisele
nii kauged.

«Sul on keegi teine,» nurises Ola pooleldi naljatades. «Jah! Nüüd on
see kindel!»

Mees naeris sunnilt.

«Isegi valged hiired, kui neid on liiga palju ja tihedalt koos, muutuvad stressiseisundis aoseksuaalseks või hüperseksuaalseks. Või hoopis homoseksuaalseks. Iga asja jaoks peab olema ruumi. Ruumi ja rahu. Mõtlege ise, siinsamas seinaga taga on Virve, köögis ema, seal nurgas jälle poiss. Meie päralt on vaid paar tundi südaööl, kui kõik on magama jäänud või pole veel üles tõusnud.»

«Nad ei sega meid.»

«Nad ei sega meid otseselt. See veel puuduks! Aga nad toimivad psühholoogiliselt, käivad meile peale.»

Apogi kasutas seda sõna! See oli tulnud talle ebameeldiva uudisena. Hommikul, kui Ola oli tund aega oodanud vannitoajärjekorras, prõmmis ta südamehäälga uksele.

«Mis te lõhute?» pistis Virve pea välja.

«Esiteks, ma ei lõhu, vaid koputan. Teiseks, kas te tõesti ei leia endale armukest, et kuulata ukse taga itsitades pealt, kuidas me Apoga magame?»

«Ega mina pole teiesugune, et jätan perekonna sinnapaika ja jooksen võõra mehe juurde.»

Ola mõõtis teda pealaest jalatallani.

«Küll jookseks, kui keegi niisugust sülti tahaks!»

Turtsudes haaras Virve hommikumantli ja taganes kööki, kus ta rutem kui muidu kompotipurgi lahti tegi. See oli ungari segakompott, märkas Ola.

Ämmgi otsis väljapääsu.

Kord, kui Apo oli läinud vabast ajast kuhugi eraehitajale appi — aeg-ajalt käis ta nõnda autoraha teenimas —, kutsus Vilma miniad kokku, pani nad eestuppa laua ümber, lükkas eemale Agatha Christie, Virve lemmiklektüüri, valas kohvi ja pakkus keeksi, nagu oleksid nad tema külalised.

Miniad põrnitsesid teineteist altkulmu.

Ämm oli raamatukogus harjunud igasuguste lugejate kohtumiste ja koosolekutega. «Armsad lapsed,» alustas ta, «peame aru, mis teha. Nõnda see kesta ei või. Mina ei hakka teie südameasju arutama, see olgu igaühe oma mure. Aga kuna see oli algselt minu korter, siis peaks minulgi olema sõna kaasa rääkida. Köögilaua all magada võib siiski ajutiselt, sinna ei saa mind keegi pikaks ajaks sundida. Sellepärast, Virve, tulen ma eestuppa.»

Üks silmi lauale vahtides vastas esimene minia:

«Aga kui järsku keegi tuleb minu juurde? ...»

«Kulla laps,» naeratas Vilma kahvatult nagu hommikune kuu. «Kui selle kümne aasta jooksul, mis te Apoga abielus olete, pole keegi sinu juurde tulnud, ei tule ka nüüd enam. Usu mind, igal tulekul on oma aeg.»

«Keegi peab mängust lahkuma,» ütles Ola umbelt.

«Mina see pole!» vastas Virve kähku.

Ola silmad löid ränikivisädet. «Mina tulin siia armastusest.»

«Mina olen Apo seaduslik naine ja siia ma jään.»

Seaduslik naine! Formaalsus oli see, millega teine teda nüüd lõi. See oli trump. Kas ta vähe oli Apole rääkinud, et lahutagu ära. Ise mehega ei elanud, teisel ei lase ka elada, ootab ja passib nagu kuskil asutuse vastuvõtutoas — ei tea mida!

«Ainult üksmeeles on võimalik edasi elada. Muidu sööb see pinget meid ära, armsad lapsed,» ütles Vilma suitsu puhudes.

Muidugi püüdis ämm kõigiga hästi läbi saada, tal ju polnudki teist teed, kuid Olad olid ta «armsad lapsed» äkki ärritama hakanud. Selle taga kahlustas ta mingit ohtlikku erapooletust.

«Olukorras, kus kellelgi pole praktiliselt lootust uut elamispinda saada, on äärmiselt raske üksmeelt saavutada,» ütles ta nimme hästi koosoleku moodi.

«Vastuolud on lepitamatud. Üks on okupant, teine põliselanik,» oli Virve ninakalt visanud.

Raevukalt oli Ola ämma oranži servaga kohvitassi pigistanud. Ime, et see puruks ei pröksatanud.

Ma lõõn kõik puruks. Ma lõõn sul näo segi. Ma peksan selle toa üksipulgi puruks, paiskan sulle laua pähe, lõõn lambi kildudeks, lõmastan su kolba, raisk! Või mina olen, okupant! Mina, kes ma tulin Apot üksinduse ja lõpmatuse käest ära päästma! Kui sa oled põliselanik, pere-mees, miks sa siis ei teinud, ei püüdnud oma abielu korraldada, viitsid kümme aastat oma ja mehe elust kompotti neelates ära? Kümme, ei, viisteist kilo pead sa maha võtma, et sulle jälle inimese nägu pähe tuleks. Aga kust sa vaimu ja südame võtad, seda ma küll ei tea!

«Või pean mina ise siit ära minema, olen oma korteris üleարune?» arutles Vilma kibedalt. «Välismaal pole ka nii lähedasi sugulasi, et võiks minna nende lapsi või lapselapsi hoidma Rootsi või Ameerikasse.»

«Ega te mind siit välja tõsta küll ei saa,» sõnas Virve rahulikult, sõnu nagu ploomikive suust välja veeretades. «Mina olen rahul.»

Ola ei uskunud oma kõrvu. Kas tõesti rahul? Lähikäidavas toas kriitsumises, kriginas, tülis, ühes kitsas korteris koos ämma, mehe ja selle uue naise ning võõra lapsega? Rahul?!

Tookord paistis Virve jutt talle musta huumorina, hiljem hakkas uskuma, et too naine ütles seda, mida mõtles. Armastusvõime ja -nõudeta, kustunud, kuid oma õigustest seda kangemini kinnihoidev naine — kas polnud niisuguseid küllalt?

«Siis peab meist keegi teise ilma minema,» oli Vilma järsku lausunud. Ta oli seda öelnud niimoodi, et nad mõlemad võpatasid.

Jahmunult pöörasid miniad pilgu ämma poole.

«Seda ei saa ükski seadus nõuda,» venitas Virve viimaks.

«Seadus?» muigas Ola kibedalt. «Miks te kogu aeg seaduse külge klammerdute? On kõrgemaid seadusi kui kirjapandud seadus.»

Virve muhatas umbusklikult. Ta ei teadnud, kas seda tuli võtta naljana, tõena või võistleja salakavala kriukana.

«Nagu näiteks süüme,» selgitas Ola.

«Mis see tähendab?» küsis Virve vastumeelselt.

«See on uus sõna, tähendab endist südametunnistust.»

«Miks sa end Virvest ometi ära ei lahuta?»

«Ta ei lase mind niigi tütrega kokku,» purskas Apo. «Mul on keelatud lapsega rääkida! Mina mõjuvat talle halvasti, elavat võõra naisega. Ämm vahib klaasise pilguga otsa nagu kärnkonn: «Aga Apo, teil on ju keelatud Siiriga kokku saada!» Keelatud? Oma isal?!» Mees naeris vihaselt, närviliselt. «Ma ei saa nende vastu midagi! Kõik on nende poolt — seadus ja ühiskondlik arvamus.» Ta viivitas ja ohkas. «Tüdruk ongi juba ära mürgitatud, hoiab must eemale nagu katkust...»

«Sina omakorda võõristad Velvot.»

«Kuidas ma saan võõrast last armastada?»

«Järsku olen ka mina sulle siin võõras?»

«Võib-olla,» kohmas mees mõtlematult.

«Kuidas?! Sa ütlesid, et olengi?»

«Oh, jäta ometi! Sul on naljasoon hoopis ära kuivanud.»

«See mõni nali, kui ma siin võõras olen. Lõhkusin sinu pärast perekonna ära, jätsin kõik sinnapaika, lendasin armastuse tiivul sinu juurde, ja nüüd hakkad sa mind mõnitama!»

Mees silitas pimedas ta juukseid. See rahustas pisut. Kuid alles hommikupoole ööd sai ta sõba silmale.

Küünlapäeva paiku oli Apo auto saanud. Olal on meeles, kuidas mees oli rõõmustanud, kui teade tuli.

«Auto teeb meid vabaks,» seletas ta säravi silmi. Ainuke häda, et raha polnud koos, järjekord oli jõudnud varem, kui Apo lootnud, üks tuhat oli puudu. Kust seda nii järsku võtta? Meenus Kaida. Vahepeal oli ta Öismäele korteri saanud, nad sõitsid sinna, oli laupäeva hommik, nad leidsid Mormonenkod kodunt.

«Sul on ju neljatoaline korter?» imestas Ola.

«Jah, nagu näed, anti. Kes tootval töö, see saab ikka.»

Kaida oli rase. Suur ja kogukas, seisis ta nagu matroon keset koridori. Tema selja tagant teisest toast vilksatas kõhnlik vanem naisterahvas.

«Sul ju lapsehoidjagi käepärast?»

«Seda küll. Leo ema.»

«Ja Raivo on sinu ema juures Paides?»

«Jah, nemad on seal. Kes jõuaks kiusu- ja tülipesas elada, kui ema siin oleks.»

Võlgu nad said. Kaida ei jätnud juhust kasutamata, et torgata:

«Meil, lihttöolistel, on raha küllalt.»

Ola laskis piste kõrvust mööda.

«Mul on hea meel, et see nõnda on,» noogutas ta viisakalt.

Leo luges Apole sajalised pihu peale. Ola silmitses teda kõrvalt. Tööpolest, mees oli must nagu ronk ja võis hirmu peale ajada. Kuid Kaidal läks temaga hästi.

Kui Apo oli hakanud autopoes kassa ees raha välja laduma, oli see võlguvõetud tuhat äkki kadunud. Mees oli näost päris ära vajunud ja hakanud pabistades taskutes sobrama, kusjuures kassapidaja teda küsiv-pilkavalt vaatas. Ola polnud teda varem kunagi nii ähmis näinudki. Lausa higipiisad tulid tal otsaette. Oli raha siis tõesti kadunud? Õnneks polnud asi siiski nii hull. Apo oli toppinud sajalised püksitaskusse, kus ta harilikult raha ei kandnud.

Jaopärast lasti ostjaid kühmlikule platsile vinge talvetuule kätte, kus uued autod üksteise sabas reas seisis otsekui punase foori ees. Apo kõndis ühe juurest teise juurde, takseris kumme, tõstis kapoti üles, silmitses ja kompis. Raske oli kõige vastupidavamalt näo järgi välja valida.

Mehe lapselik rõõm ja elevus hakkas Olassegi.

Viimaks valis Apo ühe auto välja.

Olid nad tõesti nüüd vabamad?

Jah, nad võisid peale istuda ja ära sõita. «Žiguli» seisis garaaži puudusel maja ees teiste omasuguste seas vihmas, lörtsis ja tuisus.

Nad pääsesid linnast välja. Käisid ühel nädalavahetusel koguni Ola koduaset vaatamas. Sinna oli palju maad, kuid Ola oli mehele tänulik, et see talvise libedaga niisuguse sõidu ette võttis. Kuigi seal polnud enam midagi alles, isegi maakühm oli kadunud — kõik oli ühetaoline valge lagendik.

Mõttessevajunult kõndis Ola omaaegsel majaasemel, jalad vajusid läbi lumekooriku. Velvo müttas kõrval, käsi ema pihus.

«Vaata, umbes siinkohal oli kaev... Otsaaken oli sinna, õhtu poole. Seal kaugemal, kuhu kraav on aetud, oli lepik. Sügisel oli siin kõik nii pruun.»

«Kas nii pruun, et rohkem pruun enam ei saagi olla?» päris Velvo.

«Jah, lepad olid pruunid, nagu kõrbenud... Ja sealt läks tee üles tallu, vaata sinna, kus paistab puudesalk. Meie maja oli talu maa peal, minu ajal polnud nendega enam suuremat pistmist, aeg oli muutunud, enne küll... Siin ukse kõrval oli pink, siin luges isa ükskord suveõhtul mulle ette «Õöbikut ja vaskussi»... Alailma tuletas ta meelde, kuidas oli enne sõda Tallinnas käies «Estonias» Aarne Viisimaad kuulnud, rääkis sellest ühtelugu, ise nii tänulik. Tema elus oli see suursündmus...»

Nukralt jäi Ola vait.

Oli, nagu poleks siin keegi kunagi elanud. Ümberringi laius vaid võõraks muutuvate piirjoontega maastik, puutumatu lumeväli, ühes servas sooja laiguna punetav auto. Ola tundus endale kauge tähena, mis helgib maailmaruumist valgust ka siis veel, kui täht ise on juba põrmustunud.

«Ära võta seda nii südamesse,» lohutas Apo. «Mineviku muusika ei kao sinu seest kuhugi.» Käed jopi taskus, kõndis ta mõtlikult ümber auto. «Mineviku muusika,» naeratas ta äraolevalt. «See on see katki-läinud plaat, mis tookord pommitamise ajal mu sõrmi kriipis. Pommitamisel sai meie maja pihta, õnneks ei tulnud pomm keldri kohale, me jäime all terveks... Mis ma siis olin, kolmene vaevalt...»

Mäletan laste nuttu, mina pistsin ka teiste järel töinama, kellelgi oli grammofon keldris kaasas, et hirmust üle saada, plaat oli puruks läinud, ma kriipisin käe katki... Huvitav, mis muusika see oli? Eks mõni tavaline šlaager, aga nüüd tagantjärele tundub see nii salapärane. Kui seda kunagi kuulda saaks!... Inimesed jooksid, ajasid voolikut taga, tahtsid tulele piiri panna, et kõrvalmajad põlema ei läheks... Meid paigutati kuhugi tallu Harku vallas, seal oli üks kiilaspeaga ja punase habemega vanamees, see tõstis mind ikka hobuse selga, hoidis ise kinni ja naeris: «Sinust saab ratsapolitseinik, lähed Petserisse praasniku ajal korda looma!» Pärast sõda olime Koplis ühes barakis, ema oli ise sinna kolinud. Mitu aastat jäeti meid rahule, siis hakkasid komisjonid käima, vaatasid, uurisid, küsisid, miks pole aken pestud ja kas kemmergut ikka klooritatakse, nagu see neil kombeks on, piasaju uuritakse, tähtis jääb kahe silma vahele. Viimaks läks asi tõsiseks: kes teid siia üldse majutas, miks pole sisse kirjutatud? Kolm korda käidi meid välja tõstmas. Näed küll, ema on ju nii vaikne ja tasakaalukas, tema ei ütle kunagi kellelegi halvasti, aga lõpuks sai temalgi hing täis: «Õelge, kuhu ma pean siis lõppude lõpuks minema? Korter pommitati puruks, mees sai Puna-armees surma. Mul pole kuhugi minna, siit ei tõsta ma jalgagi!» Kobisesid mis kobisesid, aga rahule jätsid. Olime seal mitu aastat, siis lõhuti barakk maha, meid pandi ajutiselt Endla tänavale ühte keldrituppa, olime seal viisteist aastat, käisin sealt koolis ja Tipis. Sinna voolas solgi-vedi sisse, vahel oli poole põlveni, mida rohkem torustikku parandati, seda hullemaks asi läks. Mul oli häbi koolivendi külla kutsuda, kõigel, mis ma tegin, oli juures keldrikakandi lõhn. Muidugi ei olnud seal solk ka iga päev sees, siis poleks ju üldse elada saanud, aga juba see teadmine, et ta võib tulla just siis, kui mul on keegi tuttav külas, häiris ja halvast mind.»

Selsamal talvel oli «Carmeni» peakontori rahvas kavatsenud asutada aianduskooperatiivi.

Üks mõte oli hakanud hilju Ola peas idanema ja suurduma.

Nagu kass ümber palava pudru käis ta Apo ümber, et sobival hetkel oma plaaniga õnne katsuda. Oli tal ju veel selgesti meeles mehe jutt, kui nad Kadriorus kõndisid: ehituse võtab kaela see, kes ei tea, mis see õieti tähendab! Peatselt arvas ta siiski olevat saabunud paraja silmapilgu — Apo oli heas tujus, üks nende konstrueeritud seade oli pikemate vintsutuste järel tootmisse antud. Siis tuligi ta oma mõttega lagedale.

«Tahad mulle suvilaehitamist kaela sokutada!» kostis mees järsult.

Ola uuris teda pelglikult. Kuid see oli niisama hoog, mitte kurjus, mis Apo häälest kõlanud, niipalju ta teda tundis.

«Mis siis ikka. Võtame külge... Projekti teen ma ise. Ma ei kiida, et olen hiilgav konstruktor, kuid kaugeltki mitte kõige kehvem, seda ma tean. Proovin siis ka ühe suvilaprojekti teha, tuleb nagu tuleb, oma asi.» Ja soe naeratus heletas ta morni nägu.

Võiksid tihedamini nõnda naeratada, oli Ola mõelnud.

Ohinal oli Apo uuest asjast kinni haaranud.

Juba ta kavandas, kujundas, otsis erialaseid raamatuid, tuhnis iga-sugustes eeskirjades ja ehitusnormides. Nad olid tagatuppa koguni laua ostnud ja kui siis Ola vaatas meest raamatute, paberite ja kavandite keskel, naeris ta:

«Sul on siin nagu mingi eraprojektbüroo!»

«Insener on teostaja, täideviija,» seletas mees. «Ta peab igas olukorras leidma nõu, ka kõige fantastilisemate ideede ellurakendamiseks. Ideaalne insener peaks suutma sõna tõsisel mõttes tähed taevalaelt alla tuua, kui seda peaks tarvis minema.»

«Seda läheb tarvis! Seda sa pead tegema!» hüüdis Ola. «K koos saame kõigest üle, küll sa näed.»

Ta uskus ja tahtis uskuda.

Kuid ühel kevadtalvisel pühapäevahommikul, kui Apo istus jälle suitsu kiskudes akna all oma laua juures, kuulis Ola tagatoast vihast paberikärastamist. Huvitatult pistis ta pea ukse vahelt sisse.

«Sa lõhud siin midagi? ...»

Mees võttis laualt pooleksrebitud paberilehed ja vahtis neid õnnetult.

«Rebin kõik puruks! Käigu kõik koera peesse! Mis ma kloun ikka esinen!»

Ola tahtis teda julgustada, aga kui ta oli mehele otsa vaadanud, vaikis. Pruunid täpid Apo silmis olid tuhmunud, mehe talitsetuses ja rahulikkuses oli midagi eriskummalist. Jah, isegi selles, kuidas ta oma kavandeid aeglaselt neljaks kiskudes masinlikult, lootusetult kordas:

«Näed, katki tõmbasin. Rebin kõik puruks. Mis nad siin ees vedeleavad. Asjata hakkasin jahtima, minu elus pole millestki midagi tulnud, ükski asi pole lahenenud.» Ta hakkas meelekohast kramplikult, kuidagi hädiselt kinni ja lisis vaikselt, ärevalt, vabandavalt. «Mul pole ruumi ümbergi pöörata, kõik aina vajutab ja surub. Olen nagu pihtide vahele pigistatud. Pea on tühi... kumiseb... ja ei püsi paigal.»

«Oled väsinud, peaksid puhkama...»

«Kuidas ma varem kunagi pole nii väsinud olnud? Millest see tuleb, et ma sel talvel nii loid olen ja kõik paistab nii mõttetu? Mõttetu ja vastik.»

«Lähme välja. Sa jõid liiga palju kohvi. Oled täiesti üles keeratud.»

«Välja?» ägestus Apo. «Kuhu välja? Kuhu on meil minna? Ma ei suuda.»

Vaenulikult silmitses ta vaatepiiri varjavat viiekorruselist maja, mille tagant paistis kuueteistkümnekorruselise kõrghoone tõmpülev siluett. Sadas lõrtsi. Vastasmaja neljast karbasest pleeksinist värvi koorutavast uksest valgus välja närbunud inimesi, tumesinised palitud seljas, kunstkarakullkõrvikud hooletult silmil; kibedal sammul ruttasid nad õlleputka poole.

«Lähme Mustamäe alla männikusse.»

«See on nii kaugel...»

«Pole midagi, kõnnime pisut. Ma jätan Velvo vanaema hoolde, saame kahekesi olla,» lohutas Ola.

Maja ees heitis Apo «Žiguli» poole kartliku kõrvalpilgu.

«Viimasel ajal on mul juba hommikul üles tõustes paha tunne. Ei taha öieti midagi teha. Ei tea, mis see on. Varem pole kunagi niimoodi olnud...» Ta tõmbas sügavalt kopsu hommikuõhku, pea hakkas ringi käima. Ta pidi Ola küünarvarrelt tuge otsima. «Kuidas ma varem nõnda ära ei väsinud? Linn käib järsku mulle närvidele. Kuidas ta enne ei käinud? Ma olen ju elupõline linlane! See paneelihallus, see igipilvine ilm, masendav argisus igal sammul, see tapab ära. Aga kuidas mul varem polnud sellest midagi? Minus oleks nagu midagi viledaks kulunud, ma puutun igale asjale külge — majaseinale, laternapostile... Ma ei julge enam autoga sõitmagi minna...»

Abitult jäi ta vait.

Taevarannal tossutas katlamaja korsten paksu musta suitsu. Sõpruse puiesteel pritsisid möödasõitvad autod pori ja vett. Puhkepäevast hoolimata olid vastutulijate näod väsinud ja närtsinud. Ilm oli röske, mõtisklevhall. Sõnatult möödusid nad Polütehnilise Instituudi hoonetest ja pöörasid pahemat kätt Mustamäe alla männikusse. Metsa all valendas laiguti lumesaarekesi. Ola kõrgete kontsadega saabaste all krobises urbne, männiokastest kirju lumi. Autode vaibumatu mürin jäi eemale, puude ääri oli tunduvalt vaiksem.

Täär ajal tuli neile vastu turske vanem mees, bokser rihmapidi käe otsas. Koer kõndis harjumuspäraselt taltsalt, vahtides rõõmuskavalal pilgul vastutulijaid, otsekui mõeldes: näis, näis, mis te õige mõtlete ette võtta! Apo kohal jäi ta uudishimulikult hoopis seisma ja raputas nii naljakalt oma musta murjanilõusta, et sünge mees muigas.

Küünte lumel krabisedes jõudis bokser mööda. Kui Ola tagasi vaatas, pööras ka koer pead.

«Tore loom! Bokser olevat väga laheda loomuga, ei minevat isegi kõige kehvena kasvataja käes rikki. Vaata, millised kenad tagurpidi

krussikeerdunud karvad tal nina peal on! Võib-olla sa tahad, et meil oleks ka koer? Mõni bokser või äärdelterjer.»

«Või koer!» hüüdis Apo häiritult. «See veel puudus! Parem too kohe kaamel tupp.»

Seepeale oli ta vihaselt sammu kiirendanud, Olast kaugele ette läinud ja ühe kähara männi all naist järele oodanud.

Tahtsin koerajutuga ta meelt lahutada, mõtteid eemale juhtida. Miks ta sellest siis nõnda ärritus? Ta on vaevatud, ära kulutatud. Kuidas suudan ma teda säästa, hoida?

Mees lausus männile osutades:

«Toona talvel sai siin ühe meie kaastöötaja tütar surma. Sõitis kulguga mäest alla, plaksatas peaga vastu puud.»

«Lähme,» ütles Ola vaikselt.

«Ma ei mõista, mis mul õieti viga on. Süda klopib ja pea on kui tina täis. Ja ma ei saa lahti õnnetusetundest, see aina süveneb.»

«Kohvimürgitus,» vastas Ola kõlatult, ise Apo sõnadest kohkunud. Ta võttis mehel hoolitsevalt käest kinni nagu väikesel lapsel ja lausus südamlikult:

«Armas sõber, läheme parem koju. Oleme küllalt kõndinud. Ma teen teed, parem kui sa kohvi ei joo. Istume ja kõneleme...»

«Ma ei tahagi enam koju minna. Seal tuleb jälle see...»

«Ehk ei tule enam,» lohutas Ola emalikult.

Kuid öösel oli Apo öelnud:

«Ole nii kena, tõuse silmapilguks üles. Ma sean kušeti sinna nurka. Ma tahan, et päitsi oleks teisiti.»

«Miks siis?»

Mees ei kostnud, haaras vaid asemest kinni ja asus seda põranda-vaipa takerdudes nihutama. Ola hüppas üles ja tuli talle appi.

«Kas sa arvad siis, et seal nurgas...»

«Jah. Sinna ta ei ulatu, kui kukub maha. Vähemalt ma ei näe... Muidu ta ei lase mul elada, matab hinge kinni.»

«Kes?»

«Vastasmaja,» seletas Apo sosinal, et Velvo ei ärkaks. «Mõistusega saan ma aru, et ta ei saa mulle midagi teha, paneelid on kõvasti üksteise külge keevitatud, ei need katke, vähemalt mitte niipea. Aga ma ei saa võitu tundest, et ta vajub mulle kaela ja pitsitab puruks. Paneelsein sealt, saad aru!»

Kuid see polnud veel kõik, mis Olal oli tulnud tol talvel läbi elada.

Vilma ei käinud enam kuskil. Nagu oleksid kõik tuttavad järsku ära surnud. Ta rääkis üha vähem ja vähem, sulgus endasse. Konutas suitsetades köögilaua taga, vahtis aknast välja. Otse akna all valendas tükati tahmast, laste ja koerte jälgi täistipitud lund; sealsamas majavalitsuse liuväljal vedeles katkine oranž salvokas. Mida edasi, seda tuimemaks ja süngemaks läks ta pilk. Ikka vähem huvitas teda see, mis ümberringi toimus. Viimaks põrnitses ta veel vaid ühte punkti laual, ei suitsetanud ka enam.

«Vaata, Apo, mis su emaga lahti on,» ütles Ola ühel õhtul mehele.

Mornilt astus Apo kööki, tõmbas laua alt tabureti ja istus ema vastu. Ola seisatas lävel.

«Ütle, ema, mis sul on?»

Vilma pööras aeglaselt pead. Tema, kes oli alati püüdnud rahulikult ja kannatlikult raskusi võita, purskas nüüd:

«See asi ei parane! Ma löön ta maha! Ja võtan süü enda peale! Teist teed ei ole!»

Ning tal oli niisugune nägu peas, et ta teeb oma sõnad teoks.

Olal läks südame alt külmaks. Ka Apol paistis hirm nahas olevat. Ohtasõnaliselt oli ta hakanud ema rahustama.

Kuid Vilma ei vastanud musta ega valget.

Öösel olid nad ärkvel, valmis eestoast kostva krabina peale üles kargama.

Olale viirastus, et or. juhtunud see, mida nad kartsid: ämm märat-

seb eestoa, pöränd kriiksub ja kriitsub, otsekui tantsiks seal vähemalt terve restoranitais jokkis inimesi, Virve on oma kušetil pikali maas ning — oh issand! — ta peast valgub padjale midagi püdelat, tumepunast nagu kirsisiirup.

Ühel õhtul see juhtuski.

Virve asus õhtueinet võtma, vältimatu kompotipurk sealsamas käeulatuses. Vilma istus omaette teises lauaotsas nagu ikka. Korraga süttis ta pilgus kuri säde. See hõõgus seal mitu pikka silmapilku. Ola märkas seda, aga enne kui ta midagi teha sai, kahmas ämm kompotipurgi ja virutas selle endise minia pihta. Hoop läks peast mööda, riivates vasakut põske ja rangluud. Purk veeres kolinal laua alla. Samas sai ka Apo jaole ja haaras emal kätest kinni.

Virve tilkus kompotist.

Olal värisesisid põlved, kui ta Apolt hiljukesi küsis:

«Kas sa... sõita riskid?»

Mees noogutas tummalt.

«Viime ema Lasnamäele... Tolle tema töökaaslase juurde.»

Olal oli siiski õnne olnud. Ta oli pääsenud, enne kui kuritegu sündida jõudis. Üks laborineiu oli koondisele kuuluvast kolmetoalisest ühiskorterist abiellunud. Ola sai tema toa endale.

Aeg oli edasi läinud, raske öelda, kuid seekord kolis Ola autoga. Apo tõstis kaks kohvrit pagasiruumi, laskis kaane mürtsatades kinni. Velvol oli süles Vilma ostetud pruun karu, kaenlas Kaida kingitud kallur. Nii sõitsid nad Öismäe poole — vastu uuele elule ja uutele katsumustele.

Olen vaba.

Jälle vaba. Ikka vabam ja vabam, naeris ta endamisi. Põrgust pääsenud, luupainaja käest plehku pannud. Kui vabaks ma veel tagatipuks saan? Kas nõnda vabaks, et ulun nagu hunt nelja seina vahel?

Ühiskööki, ühised abiruumid, seinakapp.

Uuteks naabriteks oli inseneridest abielupaar väikese tütreaga. Nii mees kui naine olid Ola-ealised, Svea käis Velvoga ühes lasteaias.

Aken avanes õhtukaarde. Eemal sinetas Harku järv. Hea, et vähemalt silmapiir polnud piiratud hallide ühetaoliste majadega. Vähemalt esialgu.

Kohvrid keset vastukajavat lagedat tuba, laps sealsamas, ise elevil, nõutud. See oli tõesti algus.

«Siin on nii lage,» ütles Ola otsekui pettunult.

«Peaks ostma ajalehe ja pudeli viina. Pea täis, ajaleht alla, vattkuub peale — idüll missugune,» naljatas Apo nukralt.

Olal polnud ju mitte kui midagi. Nad sõitsid linna, ostsid mõned kõige hädapärasemad majapidamisriistad ja töid kušeti autokatusel. Mees pani lambi üles. Tuba muutus kohe õdusamaks.

Õhtul aga, kui nad istusid toas, kus polnud veel laudagi ja šampusepudel oli taburetil kušeti ees, millel nad ise istusid, tuli Velvo ema juurde, haaras tal käsivarrest, et šampus üle klaasiääre maha loksus, ja pirises vastikult:

«Ema, joonista mulle auto!»

«Ära sega vahele, kui suured inimesed üksteisega räägivad,» keelas Ola.

Poisike väärutas pead ja krimpsutas nägu, pani talle siis kalluri sülle.

«Ema, miks sa mulle täispuhutatavat kummipaati ei osta?»

«Vara veel. Oota aasta-paar, siis ostan,» vastas ta last enda vastu surudes.

«Aga ma tahan kohe,» tegi poisike kõverat nägu.

«Kust sa oled võtnud selle inetu kombe lõustu väänata? Ja miks sa räägid kogu aeg: ma tahan! Jäta niisugune jutt järele!»

«Kirjandusteadlase hapu nägu.»

Ola vaatas meest pikalt, karistavalt.

«Ega mina tea, niisugused nad teleris on. Nagu oleksid pudeli äädikaessentsi hinge alla pannud,» vabandas mees leplikumalt.

«Palun ära enam kunagi niimoodi räägi!... Kes ei salli last, ei salli ka ema. Ema ja laps on üks.»

«Kellele üks, kellele kaks,» vaidles Apo vastu.

Poiss vehkis ta poole rusikaga:

«Mine ära, mine ära! See on meie kodu!»

«Velvo!» hoiatas Ola.

Kuid poiss ei kuulanud teda, vaid kordas tigidalt:

«Mine ära! Ma ei salli sind! Ei salli! Kasi minema!»

Apo tõusis ja läks sõnalausemata uksest välja.

«Ära mine!» hüüdis Ola talle järele, kuid mees ei pöördunud ümber. Velvo viskas Apo välja!

Järgmine kord tuli mees purjuspäi. Ning nende jutt kippus vägisi sõneluseks.

«Kuidas sa ütled, et poiss ei salli sind! Sa ei püüagi temaga kontakti saavutada!»

«Olen eluaeg püüdnud ja sina ütled, et ma ei püüa!»

«Püüa veel!»

Mees aga süüdistas teda pehmel keelel:

«Ola, miks sa mu maha jätsid?»

«Ma ei jätnud. Ütle, miks sa jood?»

«Ah!... Ma ei saa neist asjust muidu üle. Ei saa! See on üks tohutu kaablipundar, mida ei jõua lahti harutada.»

«Ära räägi nii! Kui sa niimoodi räägid, on mul tunne nagu siis, kui sa seal maipühade ajal lauas istusid, kalataldrik ja viinapits ees, ega näinud kedagi, sinu jaoks poleks nagu maailma enam olnudki. Ja pilk oli sul iseäralik.»

Mees naeratas, kuid ta silmad ei säranud, need olid tuhkjad.

«Olengi iseäralik mees. Ei taha olla iseäralik, see pole poos, aga olen, sinna pole parata... Inimese teotahe ja püüdlused on peen asi, see on tundlik aparaat, mis võib väga kergesti rikki minna. Ja kui ta juba kord rikkis on, siis on teda äärmiselt raske parandada.»

Nüüd, kus Olal oli omaette tuba, oleks elu pidanud hulga paremini minema. Kuid kahjuks kippus hoopis viltu. Ühe pinge asemele oli tulnud teine pinge, eelmisest hullem. Velvo ei sallinud Apot. Mustamäel oli tema eest hoolitsenud Vilma, nüüd ei tahtnud poiss sammugi üksi astuda.

«Ära vaata teda nii kurjalt, ära ärritu igast lapse temburst, ole kannatlikum! Sa oled nagu kõrgepingega laetud, sinuga kõnelemiseks tuleb kummisaapad jalga ja kummikindad kätte panna. Sa saad ju ometi sõbralikumalt, rahulikumalt rääkida! Ära lasku tema tasemele!»

Apo vaikus, paistis nõusse jäävat, kuid natukese aja pärast ütles lapsel tõrjuvalt:

«Sina, väikemees, talla ära õue!»

Velvo põrnitses teda altkulmu. Olukord oli jälle plahvatusohtlik. Nädalavahetusel oli Velvo isa juures viibinud, pärast seda oli ta iseäranis kiivas ja kiuslik. Ola viis poja esikusse, tahtis kampsunit selga panna, väljas oli tuuline. Apo seisis lävel, vaatas pealt.

See vihastas poissi.

«Ma ei salli sind! Mine ära!» hakkas ta rusikatega vehkima.

«Silmapilk rusikad maha!» käsutas Ola.

«Ma ei või onu Apot näha!»

«Suu kinni!»

«Ei või näha! Ei või näha!» kordas poiss jonnakalt ja trummeldas rusikaga vastu paneelseina. «Tapan maha! Tapan maha! Mine ära!»

Mees krigistas hambaid.

«Miks sa lased lapsel niiviisi rääkida?»

«Mis ma teha saan?» karjus Ola vastu.

«Sina oled ju ema!»

Ola nägu tõmbles nagu krampides. Enesevalitsust lõplikult kaotades röökis ta:

«Välja! Välja mõlemad! Et ma teid enam ei näeks! Kumbagi! Te ajate mu hulluks!»

Jooksis tuppa ja vajus kummuli kušetile.

Ukse paukudes tormas mees välja. Poiss nuttis ja karjus esikus, kampsun üht varrukast pidi põrandale rippu. Kui nutt üle läks, ahastas Ola: mis ma olen teinud, ajasin oma kalli sõbra asja eest, teist taga minema. Ise olen süüdi, ise!

Ta astus lapse juurde, pühkis näo kuivaks, nuuskas nina ja läks temaga välja kõndima. Oli tuuline maikuu ilm. Minna polnud õieti kuhugi, võis teha vaid mõned ringid majade ümber. Vähemalt puhus siin tuul ja polnud nii kurb kui sees. Pikkamisi haihtus pahameel, suurenes süütunne poja ees.

Mis ta pidi ette võtma, et mehe ja poisi vahele soetada rahulikumaid, leplikumaid suhteid? Nõnda võis tulla ka õnnetus.

Kas Velvo või Apo?

Mees ei näidanud end mitu päeva.

Ola igatses teda.

Kuidas ta ometi ei taibanud? Kuidas ta võis tema niimoodi üksi jätta, unustada? Kas ta võttis siis seda tüli nii südamesse? Rumal inimene! Paar korda haaras Ola telefonitoru, valis numbrigi, kuid uhkus ei lubanud mehele töö juurde helistada. Ta kõndis ringi kui munas kana, kuid midagi polnud teha. Siis tulid veel kahtlused, kujutlus joonistas pilte, kuidas Apo on jälle Virvega ühte heitnud — seni ta seal eestois passis ja luuras, kuni sai Olast lahti, nüüd on tal mees jälle pihus. Ola mõistis küll, et need on tottrad mõtted, aga pildid, üks inetum kui teine, tõusid vaimusilma ette. Tõtt-õelda oli Virve ta siiski sealt välja söönud. Ja miks polnud ta nüüd meest kohe enda juurde võtnud?

Kui mees viimaks tuli, oli Ola pahur ega suutnud rõõmustada; see tegi ta veel pahuramaks. Kuigi seekord oli Velvo isa juures ja Apo polnud tilkagi viina võtnud. Rõõmustamise asemel oli ta hoopis salvanud:

«Miks sa nüüd siia tulid? Mine oma Virve juurde tagasi!»

Mees vajus kušetiäärele ja naeratas tülpinult.

«Millal me kokku asume?»

«Lootus on selleks, et luhtuda.»

«Ilma lootuseta pole võimalik elada. Millal sa oma kompotinumiku juurest ära tuled?»

«Sa räägid nagu maakas, kes on mures oma vilja ja loomade pärast!»

«Olengi maa, muld, kes tahab lõppude lõpuks vilja kasvatada.»

Apo vaikis.

«Miks sa ei räägi ega kallista? Istud nagu nui?»

Ola istus mehe kõrvale, võttis tal ümbert kinni ja peitis pea Apo kurgu alla, sealne õnarus oli nagu loodud tema pea jaoks.

Mõnikord sõitsid nad linnast välja, kõndisid metsas; kui ilma oli, läksid randa. Looduses muutus meel rõõmsamaks, nad isegi naeratasid. Enamasti oli poiss nendeks puhkudeks isa juurde saadetud. Olale oli juba selge, et teisiti polnud võimalik. Samas haaras teda lapsele mõeldes piinav süütunne, et ta pidi teda alailma ära viima. Kui aga Velvo kaasas oli, ei tulnud kahekesi-olekust midagi välja. Viivukski ei lahkunud poiss emast, andes igal sammul mõista, et temal on emale eesõigus. Siis oli Olal nii raske ja piinlik. Ühest küljest oli kahju lapsest, teisest küljest vihastas tema egoism. Oli kahju ka Apost, kes üksi eemal seisis, aina süütevõtit näpus keerutas, silmis jälle see kauge lootusetu helk, mida Ola nii kangesti tahtis ta silmist ära ajada, oli ehk sellepärast temasse armunudki. Kummaline ebaluse ja tänutunde segu valdas meeli, kui ta sellele mõtles.

Mis ma sellises olukorras üldse teha sain?

Vihmane suveõhtu. Väljas läikis märg asfalt, Harku järv oli sompus. Ola istus toas ja aitas pojalt «Tähekesest» Klaabut välja lõigata.

«Mina ise, mina ise!» palus poiss. «Ema, lase ma lõikan ise.»

Ola ulatas käärid. «Lõika.»

Velvo asuski tähelepanelikult, hoolikalt tööle, suu innustusest pärani, keel väljas.

«Hoiä ikka suu kinni, kui midagi teed.»

«Ta ei seisa kinni.»

Ola muigas. «Kui harjutad, küll siis seisab.»

«Ei taha harjutada.»

«Ära vaidle emaga!»

Ola nägi, et poiss püüdis suud kinni hoida.

«Ema, mis siis oleks, kui Klaabul oleks rauast kübar?»

«Siis oleks rauast kübar, muud midagi.»

Natukese aja pärast küsis poiss jälle:

«Aga mis siis oleks, kui maja oleks rauast?»

«Siis oleks rauast maja.»

Velvo mõtles ning naeratas hämmeldunult ja umbusklikult.

«Aga mis siis oleks, kui onu Apol oleks... oleks nii suur rauast kübar, et ta ei jõuakski seda enam kanda?»

«Sellist kübarat polegi olemas.»

Esikus helistati.

«Svea tuleb vist koju!» hõiskas Velvo ja jooksis avama. Ega ta veel kuigi hästi ukseriivini ulatunud, kuigi püüdis kõigest jõust, jäi pisut puudu. Ola ise tegi ukse lahti.

Lävel seisis Apo, pruun kahisev nailonmantel seljas.

Niipea kui mees uksest sisse tuli, muutus Velvo teiseks, nagu oleks ära vahetatud. Laps teadis, et kohe saadetakse ta välja. Kuid siiski läks ta esialgu tuppa, istus põrandale maha ja võttis käärid pihku. Kuid pistis samas kisendama:

«Klaabu jalg läks katki! Täitsa katki!»

Südametäiega virutas ta käärid vastu põrandat, nii et need üles hüppasid.

Olal hakkas peas kurjakuulutavalt kumisema: juba see algab!

«Kas sa ei saa sellest vaiksemalt rääkida?» lausus ta etteheitvalt, Apo mantel käes.

«Klaabu jalg läks katki! Ma ei taha enam kedagi näha, ma ei salli inimesi!» nuttis poiss vihaselt.

Apo astus tuppa. Seekord oli ta heas tujus, oli autoteeninduses asja ühe korraga joonde saanud.

«Too siia, ma parandan ta sul ära,» astus ta lapse juurde.

Poiss hakkas tigidalt kätega vehkima.

«Mine ära õue mängima,» keelitas Ola.

«Ei taha!» nuttis Velvo.

Siiski saadeti ta uksest välja, onu Apo äsja kingituseks toodud auto-kraana kaenla all. Viril ja vinge ta ju oli, kui läks, kuid polnud parata — kui kaks tahavad õnnelikud olla, peab kolmas kannatama. Õueta õuel, võhivõoraste laste ja koerte hulgas oli igav, liiv kastis märg ja külm. Poisike jäi silmitsema möödalonkivat suurelist dogi, kes oli pilguks rihma otsast lahti lastud. Koer nuusutas teda ükskõikselts.

Ei meeldinud siin! Mitte üks põrm!

Ta võttis liivakasti servalt autokraana ja vahtsis koju. Kobistas ukse taga, andis kella, trampis jalgu ja karjus, kuni sisse lasti.

Ola ja Apo olid parajasti kušetil teineteise kaisus, kui uksekell tiri-sema hakkas.

«Kirjandusteadlane mürgeldab ukse taga,» nohises Apo kurjalt.

Sõnatult tõmbas Ola kitli paljale ihule ja lippas pojale vastu.

«Miks sa väljas ei olnud?» küsis ta karmilt.

Velvo mossitas nägu. «Seal on igav.»

«Teised mängivad, kuidas neil igav ei ole?»

Ta andis Velvole tugeva laksu. Läks sellest ise veel vihasemaks, andis veel ja veel. Kogunenud viha otsis väljapääsu.

Apo oli püksid jalga tõmmanud ja seisis särki selga kiskudes keset pisikest tuba.

«Isa pole õigel ajal naha peale andnud,» urises ta.

Raevust viltusel näol pöördus Ola tema poole:

«Ja mis sina tänitad! Selle asemel, et aidata, hakkad õiendama ja ähvardama!»

«Või nii!» võttis ka konstruktor tuld. «Ma lähen parem minema! Meie suhted ongi nagu coitus interruptus!»

Ning läkski.

Ola kahmas nutva lapse koos palitu ja saabastega sülle ning kaisutas ja kallistas teda nagu vähegi jaksas. Ta oli kui meeletu. Mis ta oli teinud? Ta oli peksnud oma last, oma kallist, oma ainukest!

Mõlemad nutsid.

«Sina ka ei salli mind, sallid ainult võõrast onu,» luksus laps õnnetult.

«Sallin küll, sallin küll, Velvoke!»

«Miks sa mind siis ära ajad?»

«Ma tahan onu Apoga rääkida.»

«Räägi niisama, miks sa mind ära ajad.»

«Sa, lapsuke, ei lase ju rääkida. Sa segad.»

Õhtul aga, kui taevaotuses ilmus nähtävale sarlakpunane kuu, küsis Velvo:

«Ema, kuidas saaks kuu peale ja kuuga sõita sinna, kuhu ise tahad?»

«Ei saa sõita. Kuu on planeet.»

«Mis see planeet tähendab?»

Ola tõstis põrandalambi nurgast keset tuba.

«Ütleme, et see on päike... Tule siia, kõnni ümber minu. Mina olen maakera, sina aga kuu... Ei, ei, ära jookse maakera juurest eemale, siis läheb süsteem segi. Maakera tõmbab kuud külge, mind omakorda tõmbab päike. Planeedid peavad omavahel tasakaalus olema, muidu läheb päikesesüsteem rikki, nõnda on lood.»

Ta ise oli lambi ümber tiirelnud ja Velvo tegi jälle tema ümber väikesi ringe.

«Mina olen maakera, sina oled kuu...»

«Laula, ema.»

«Laula sina ka kaasa! Nii, hakkame peale:

Mina olen maakera,
sina oled kuu...

Kõnni ümber minu ja laula!»

Ning nad kõndisid ja laulsid. Edasi laulis Ola ükski:

«Kui ma lähen siit ära,
köver peas sul suu...

Noh, lase käia, laula kaasa!»

Kui lapsel oli planeedimängust villand, küsis ta:

«Ema, miks see lamp väljas on kroonu kuu?»

«See ei olegi kuu, vaid tänavalatern. Mina ristasin ta niimoodi, sest ta paistab meie tuppa nagu päriskuu.»

Selliseid ilusaid õhtuid ei tulnud enam. Lõplikult võttis võimust viha, umbne raev, mida ta kartis, kuid millest jagu ei saanud. Ta püüdis, kuid ei suutnud. Tõdes kurvalt: ma olen muutunud. Miks ja millal oli see sündinud?

Juba tuba saades oli ta imestanud, kui vähe ta sellest rõõmu tundis. Vähem, kui oleks pidanud. Oli tal midagi viga, oli ta väsinud, seal põrgus ära kulunud?

Alles ükspäev küsis Velvo:

«Ema, mida tähendab muutumine?»

Ning Ola oli pojale vastanud:

«Vaata, poeg, varem polnud laes pragu, nüüd on. On maja vajunud või paneel jäänud pingele alla, kuid pragunenud ta on. See ongi muutumine.»

«Aga kui taevast muutub, kas taevasse tuleb ka pragu?» päris poiss. Minuga on pahad lood.

Ma ei tea, mis minuga on.

Ta ei saanud lapsega rahulikult rääkida. Läks Velvo kööki, kui naabrinaine seal süüa tegi, jättis ta ukse lahti või ei märganud seda küllalt

kähku kinni panna, nii et see närvesöövalt kääksus, ununes poisil naabri-tüdrukule tere ütlemata või viivitas ta riidesse pannes, kui oli tarvis kiiresti lasteaeda minna — igal juhul läks Ola endast välja ja pistis lapse peale karjuma. Sai küll aru, et läheb liiale, et see on inetu, asjatu ja kahjulik, kuid ei saanud endast jagu. Laps sai karistada, nuttis ja läks trotsi täis. Siis hakkas Olal lapsest kahju, pisarad silmis, kahmas ta poja sülle, kaisutas ja musutas meeleheitlikult, ahastades. Tasakaal oli kadunud.

Otsekui kiuste tuli mees jälle joobnult. Temaski oli midagi lahti logi-senud, paigast nihkunud. Ometi oleks pidanud siin Öismäel kõik teisiti minema. Mis oli nendega lahti?

Apo oli turris, teravate liigutustega ja teravate sõnadega — kippus tülitsema.

«Sa ei armasta mind enam!» kähvas Ola.

Mehe näol vaheldus mitmeid ilmeid.

«Küll naistele meeldib seda sõna igatpidi käänata!»

«Sellepärast, et see on naisele väga tähtis. See on ka mehele tähtis, kui ta pole õpetatud ja kasvatatud silmakirjalikuks. Armastus on oks, millel kõik kükitavad — kogu ühiskond. Sest armastus on elu.»

«Muidugi on armastus ühiskondlik probleem,» nõustus mees kilavi silmi. «Võib-olla kõige ühiskondlikum üldse, aga mis sa sellest alailma korrutad...»

Loomulikult oli ka Velvo kohal. Tõsiselt uuris ta neid oma hallide silmadega.

«Mine õue,» ütles Ola talle.

Poiss niheles ja nühhis end vastu ema külge. «Ma tahan sinuga vestelda.»

«Pärast vestled.»

«Ma tahan nüüd.»

«Ära nori tüli, pane kohe riidesse.»

Velvo viivitas, krimpsutas nägu.

«Kohe silmapilk!» plahvatas Ola. Kui poiss ikka veel paigast ei nihkunud, kargas ta tooli pealt üles, haaras maruhoona lapsest kinni, murdis üle põlve ja hakkas peksma. Lahtise käega, nii et punased ringid tantsisid silme ees, kõrvus kohises; ta oli kui meeletu. Ladus ja ladus hoopel ning viha temas ei vähenenud, astja oli pilgeni täis. Apo astus vahele, rebis ta väevõimuga pojast eemale. Velvo ei nutnud enam, tegi vaid mingit imelikku kõõksuvat häält.

«Sa tapad ju lapse sedaviisi ära!»

«Tapangi!» hingeldas Ola. Pea käis ringi, suus oli paha maitse. Sees värises, vabises. «Jah, tapangi,» kordas ta masinlikult.

Järsku tundis ta selgesti, et see oli tal sees, andis märku, õõtsus tasakesi. Tal hakkas jube, polnud ühtki tõket, pidet. Ta tapab! Hirmulainest jäi Olal suu lukku. Mingi riiv oli kuskilt millegi eest kadunud. Ta seisis alasti, kaitseta, varjuta.

Niisugusest aistingust hakkas tal üleni kuum.

Ma ei tea, mis minuga on? Mis see tähendab? Kuidas ma nüüd edasi elan?

«Ema, sa lähed iga päevaga ikka kurjemaks ja kurjemaks. Kui see niiviisi edasi läheb, siis ma ei kannata sind enam varsti välja,» ütles Velvo kurvalt ühel õhtul, kui nad olid jälle kahekesi kroonu kuu paistel.

Poja sõnad tungisid talle sügavamalt, valusamalt südamesse kui eales. Vaene laps, mis ta kõik pidi tunda saama ja üle elama! Ta polnud veel nelja-aastane, aga rääkis nagu täiskasvanu. Lapse sõnadest kostis tõsine mure. Tõepoolest, kuidas ta jõuakski mind välja kannatada, kui ma nii kuri ja metsik olen! Ahastusest ja hirmust haaras Ola poja sülle, kaisutas, kallistas ja suudles nii, et poiss kaebas:

«Ema, sa teed mulle haiget!»

«Kannata ära, see tuleb puhtast armastusest!»

Velvo rabeles sülest maha ja ruttas vaatama, kuidas ta autod garaažis on ja kas Klaabu pole kuhugi ära läinud, vahel käivat tal niisugused tujud. «Klaabu tahab õlut,» tunnistas ta usalduslikult. «Ta ütles mulle, kui ma käskisin tal kallurit valvata.»

«Jah, muidugi,» kostis Ola, tema mõtted olid juba mujal. Mis siis, kui Apogi siin oleks? Sellel kitsukesel pinnal, ärevuses ja pinges, ise pinget suurendamas, psühholoogilise saasta kihti kasvatamas? Ola ei julgenud edasi mõelda.

Ta jagas lapsele hirmu ja armu, mõlemaid ülearu. Jälle heitles ta ja neitles, analüüsis end varaste hommikutundideni sõba silmale saamata, viis siis Velvo kiiresti lasteaeda ja ruttas, otse põgenes tööle. Seal olid võõrad inimesed, teine maailm, kus polnud tarvis oma probleemide kallal pead murda. Kasahhi või tšehhi võis Piritale rahvamajanduse näitusele viia, seejuures rõõmuski olla, aga niipea kui ta pungil Oismäe bussi trügis, tundis ta, et on ükski ja millestki pole kinni haarata, tema elu alustoad kõikusid lausa meelegeitlikult. Ebakindlus ja hirm läks nii suureks, painajalikuks, et ta ei maganud öösel enam üldse. Kartis, et võib lapsele midagi paha teha. Ja kes hoiaks teda tagasi! Tule ometi ja aita mind, Apo! Hoi mind kinni, aja kurjus minust välja! Aga ei, Apo ei saanud teda aidata. Ta oli ihuüksi maailmas. Sellest mõttetest tarretasid liikmed, külm higi tõusis otsaette. Abita, kaitseta, toetava käeta. Kus on riiv, tõke, mis takistaks teda roima sooritamast? Oli ta ju korra juba ähvardanud, kui Apo siin oli, sellega oli ta enda millegi täitmisele määranud. Oma sõnadega oli ta viimased tõkked purustanud, tahte piirdetara maha lõhkunud. Kui ta oli võinud niiviisi öelda, siis pidi tal tõsi taga olema. Asja eest, teist taga ei libise sellised sõnad üle ema huulte. Kui ta juba ähvardas, oli see tema alateadvuse hääl. Ta kartis ennast. Jumaluke, kuid see on ju minu laps, kelle pärast olen nii palju vaeva näinud ja südant valutanud, ta vabastas mind (jälle vabastas!) olukorrast, kus mul polnud õiget elueesmärki, ees vilkuvat tähte! Kuidas ma tohin kätt tõsta oma tähe vastu? Selles on minu pääsemine ja lunastus, olen lüli suures inimpõlvede ahelas, minu kaudu jätkub elu niidiots. Kuidas ma siis ometi?...

Pigem juba siis iseennast...

Ent kui ta poega voodisse pannes või riietades puudutas, käis tast läbi paha värin: nüüd, nüüd... see tuleb. Ta võttis kogu oma jõu kokku. Püüdis vältida lapsega üksijäämist nii palju kui vähegi võimalik. Jättis toa ukse lahti, kui temaga tegeles — esikust tuli abi! Isegi siis, kui naabreid kodus polnud.

Ning kui ta vaatas vanasse mõranenud lauapeeglisse, mis tal veel isakodunt kaasas, nägi ta samasugust haiglaselt murelikku, iseendasse pöördunud nägu nagu oli Vilmal, kui ta Virvele purgiga pähe valas.

Ei, ei!

Tema asjad olid koguni halvad.

Ükskord, pärast iseäranis õudset ööd, kus talle oli paistnud, et ta ongi juba lapse surnuks peksnud ning nurgas madratsil ruudulise teki all lamab känkkrasse tõmbunult väike külm surnukeha, ei pidanud ta enam vastu ja helistas töö juurest doktor Levinile.

Tal oli õnne. Doktor oli ise telefoni vastu võtnud.

«Palun abi! Olen veel hullemas ummikus kui tookord.»

«Rääkige, ma kuulan teid.»

Ja Ola oli rääkinud.

«Kas saate siia sõita? Kohe?»

Ola pidas aru, kuhu Velvo jätta, kas viia Silveri juurde või kuhu, kui juba kostiski telefonist doktor Levini rahulik kindel hääl:

«Ma tulen siis ise kohe! Paari päeva pärast algab mul Tallinnas konverents, mul on seal ettekanne. Kuulete mind!... Minge istuge kinos, vaadake kõik filmid ära, ärge mõelge sellele...»

Juba see, et ta oli doktoriga rääkida saanud, tegi ta meelega hulga kindlamaks.

Abi tuleb!

Doktor Levin tuligi. Võõras ja vimmas, võttis ta istet. Olal hakkas kohe kergem, kuigi ta teda pisut kartis — doktor paistis karm ja nagu pahanegi, tol sügisel Leningradis oli ta tundunud lahkem.

«Kui polnud last, olin õnnetu; kui tuli laps, olin õnnetu, et pole

armastust; kui tuli armastus, olen õnnetu, et armastus ja laps ei passi omavahel kokku,» pihtis Ola.

«Mind hakkas hiljem, kui te olite juba ära sõitnud, kummitama üks mõte,» seletas doktor. «Nimelt tookord minu juures ravil, kui ma küsisin, kas te soovite last saada, vastasite: «Jah, loomulikult, ma pean lapsi saama!» Siis libises see mul kõrvust mööda. Tavaliselt ütlevad naised: jah, tahan, väga tahan! Teie aga ütlesite: pean! Võib-olla te poleks pidanud teda siiski saama. Ehk polnud tarvis. Oleksime vist pidanud kuulda võtma alateadlikku jõudu, mis keelas teil last ilmaile toomast. Mõnikord on alateadvus targem kui meie, arstid.»

Ola vahtis põrandale ühte punkti.

«Miks te last mehele ei jätnud? Silver ju tahtis, tema olnuks rahu-likum kui teie.»

«Nii raskelt, kui ma ta sain? Kuidas võisin ma ta siis ära anda? Nüüd on ju uus olukord... Ja ta on minu laps! Silver võib uuesti abielluda, uue lapse saada, aga mina — mina pole Apost rasedaks jäänud! Kas saate minust aru?»

Doktor Levin noogutas. «Jah. Ja see teeb teie olukorra veelgi komplitseeritumaks... Kuidas see oli, Ola? Ema suri teil tuberkuloosi, nagu ma mäletan. Aga isa, kas tema elab?»

«Ta libises kultuurimaja märjalt katuselt alla, kui seda parandama läks. Teisel hommikul oli külanõukogu sekretär läinud kultuurimaja tagant aiast kurgisoolamiseks tilli tooma ja leidnud ta õuest maast. Viidi rajoonihaiglasse, seal suri... Isa oli mulle lapsepõlves ainuke lähedane inimene. — Jääb minulgi leida veel lige kultuurimaja katus, kust pea peale alla kõmahtada!»

Ja ta tundiski end aleviku kultuurimaja katusel ukerdamas, tükk rebenenud katusepappi käes, krobisevad kummikud ja dressinärud jalas, rätt ümber pea seotud nagu karjanaisel. Sest vesi oli hakanud lavale tilkuma ja alles hommikupoolikul oli ta rajoonis peapesu saanud, et kultuuritöö on soikunud, ringide arv vähenenud. Tundis ka, kuidas tal jalad hakkasid libedal pehastunud katusel allapoole libisema, kahmas küll laastudest kinni, kuid need tulid lahti ja pudenesid käest otsekui kitkutava kana suled.

Ta kattis näo kätega.

«Maailm on kohutav!» lausa karjatas Ola. «Mina olen ka kohutav!»

«Oletame.»

«Aga doktor! See on siiski liiga jube mõte — kuidas võib see ema pähe tulla, mis mulle tuli? Äkki olen ma lootusetult haige? Kui ma sellest iitsataksin, karjutaks: saatke ta tuleriidale!»

«Paraku. Liiga tihti püütakse haigust hurjutamisega ravida.» Doktor Levin naeratas napilt. «Kas lohutab teid, kui ma ütlen, et olen õige mitut samade kompleksidega patsienti aidanud?... Oleme murranguaja inimesed. Kuidas te tookord ütlesitegi? Rippsild? Jah! Ega seda kerge omaks võtta ole. Vanad keelud ja käsud ei toimi, uued on alles ähmased. Inimene ei tea enam, millest kinni haarata, mida õigeks, usaldusväärseks pidada, ja tal on tundmus, nagu poleks tal järsku enam min-geid tugesid. Enamik ei anna endale toimuvatest muutustest aru, ainult aimab uduselt, et midagi on korrast ära. See on suur ja keeruline ühis-kondlik probleem. Ja kõige sellega peab inimpsüühika toime tulema.» Ta mõtles natuke. Ola märkas, et ta silmad olid kurvad. «Ise te sellega toime ei tule, abi on tarvis. Veel Tallinnas viibides hangin ma teile vajalikud rohud. Te lihtsalt magate välja hirmud ja sunnid, mis teid vaevavad. Pole midagi kohutavat. Kontakti peame telefonitsi. Võtke töölt puhkust, palgata või palgalist, kuidas saate. Laps andke senikauaks Silveri — või veel parem, tema vanemate hoolde. Ja veel — Apost hoidke ravimise ajal eemale. Kuidas, see on teie asi. Milliseks kujunevad teie suhted hiljem, seda näidaku aeg, kuid praegu on tarvis, et teid keegi ei segaks.»

Ola hakkas nutma.

Doktor laskis tal tükk aega vaikselt nutta.

«Teiesugusele raske karakteriga inimesele sobiks midagi lihtsamat, lähedamat, sõbralikumat. On asju, mida ei saa parandada ka kõige

parema tahtmise ja püüdmisega. Las elu ja loodus teevad oma töö, ärge püüdke midagi kiirendada, ennetada. Tulge helistage Silverile, mina lähen rohtude järele. Asume viivitamata ravima. Selle nädala jooksul, mis ma Tallinnas olen, jõuan jälgida, kuidas rohud teile mõjuvad, ja täpse raviskeemi välja töötada. Kuu aja pärast sõidate end mulle näitama.»

Siis oligi tulnud Suur Uni.

Mitu nädalat magusat, lõppematut, rammestavat und. Unes läks aeg ruttu, linnutiivul sai öhtust hommik, hommikust lõuna. Haigutades tõusis ta üles, sõi ja heitis jälle magama. Korteri oli vaikne, ta oli üksik nagu vanajumala selja taga. Hommikul läksid naabrid tööle, Ulvi viis Svea lasteaeda, enne lõunat kolises all prügiauto. Ja ta vajus jälle unne. Peagi oli öhtu. Mõned toimetused, rohuvõtmine. Purgikesed, karbikesed, kus oli varjul uni. Nii palju und, et kui ta poolegi neist korraga ära võtaks, ei ärkaks eales. Valged ja kollased tabletid.

«Te saate terveks, sest te tahate seda,» oli öelnud doktor Levin.

Paneelmajas oli midagi imelikku, viirastuslikku. Paneel kandis edasi kõige kummalisemaid helisid, mis raugesid sama äkki, kui olid tekkinud. See oli oma ebaisikulisuses siiski salapärane maja, kus ühe korteri rahu sõltus teise omast, kus paraku pidi ära kannatama naabrite perekonnatülid, peod ja külalised.

Ühel ööl oli Ola virgunud kopsimisest. Vaikses toas, südaöötunnil, kajasid hobid hoiatavalt, pahaendeliselt. Ta ei saanud korrapealt aru, kust see kolkimine kostis — alt, ülevalt või kõrvalt. Unes oli ta parajasti näinud, et istus peaaegu tühjas «Ikaruse» bussis, mida juhtis kadunud isa, eest paistis ta kumaras selg. Ilmsi polnud isa osanud autot juhtida, Ola imestas, kuidas ta nüüd niisuguse töö peale oli sattunud; tahtis küsida, kuid isa ei vaadanud tagasi. Ola selja taga rääkisid omavahel kolm võidunud vattkuubedes ja viltides võõrast, kõik seda nägu, nagu oleksid äsja kinnipidamiskohast lahti pääsenud, ning nende olekust mõistis Ola, et nad kavatsevad talle midagi halba. Järgmises peatuses kargas ta uksest välja ning ruttas rahutult põksuval südamel pimedusse varjule, kuid siis nägi ahastades, et on ABC-poe tühjal valgustatud tagaööl, kus polnud ühtegi hingelist. Ta ei julgenud tagasi vaadata, kas nood koledad mehed on tal kannul või sõitsid bussiga edasi. Kas ta pääseb veel?

Kopsimine lakkas. Selleski oli midagi unenäolikkude.

Mis see oli? Kas tahtis keegi endast märku anda oma hingekitsikuses?

Ühel ööl, kui kopsimine jälle pihta hakkas, võttis ta voodi eest kinga ja toksis selle kannaga süsteemikindlalt, valjusti vastu põrandat nagu rähn. Harjavarremorse all vaikus.

Hommik oli siiski asjasse selgust toonud. Kas just see hommik, järgmine või ülejäämine, pole Olal täpselt meeles. Meeles on see, kuidas ta poodi oli läinud, sügistuul mantlihõlma sakutamas, unine, uimane, peas aeglaselt laisad mõtted; õnneks polnud tarvis mõnest tiheda auto-liiklusega magistraaltänavast üle minna. Siis oli talle lehekioski poolt vastu tulnud altnaaber, pikk vimmas seljaga vanamees, sooniline kael paljas, silmad kassis, sügavate vagudega näol ilme, nagu krigistaks ta vahetpidamata hambaid; peas oli tal ruuduline soni, käes kepp. Olaga kohakuti jõudes silmitses ta teda paar pikaldast silmapilku ja seletas saladuslikul toonil, mis ei tahtnud kokku sobida ta pahura, eemaleehmatava näoilmega:

«Proua, ma nägin täna öösel unes Marcus Aureliust. Mind juhatati tema juurde, ta istus lava peal viini toolil, mingi kast ees, mulle öeldi, et ta on minu õpetaja. Läksin lähemale, ta oli väga murelik ja seletas: mul on kirjutatud üks raamat isendast, aga ma ei saa seda enam kuidagi kätte, ühestki raamatukogust pole seda saada. Vaata, ütles ta, kogu maailm on linn. Linn suure algustähega, sellepärast ei saagi enam raamatut kätte.» Ta osutas oma musta kepiga Harku järve poole, mis oli sügissinine ja külm. «Mis te arvate, mis see seal on? See pole maantee, vesi ega mets, see on linn. Õhk on ka linn, ja taevalaotus. Kõik, mida me näeme ja kuuleme, on linn, ja need majad seal, te teate küll, on ka linn. Linn on

vangla ja vangla on linn. Nii et kõikjal on linn. Linna eest pole pääsu, ütles Marcus Aurelius.» Vanamees märkas Ola kärsitust ja jätkas veel innukamalt: «Palun, kuulake nüüd veel ära, miks ma tokiga öösel lakke kopsisin. Sellepärast, et Marcus Aurelius ütles: ärata paneelinimene üles enne, kui kukk kireb, sul on hea kõva kepp, põruta seinale ja lakke mis kõmiseb, sellega teed sa ainult head, sest inimesed on meie ajal üksteisest irdunud ja unustanud, et nad on terviku osad. Mis te selle peale ütlete? Kui juba Rooma keiser mulle unes seda ütleb, siis peab midagi kuskil väga viltu olema — ükski ülemus pole eluaeg minu vastu huvi tundnud. Kui ma üles virgusin, haarasin oma ustava reisijuhi», ta raputas keppi käes, «ja hakkasin kolkima. Pange pahaks või võtke vihaks, ma täitsin keisri käsku.»

Nõnda oli siis Olal selgus käes, mis öösel oli juhtunud. Tal hakkas tuule käes jahe, kuid naaber haaras tal mantlivarrukast kinni, et ta ei saaks ära minna, ja seletas edasi, ise ikka niisuguse näoga, nagu kritsistaks hambaid.

«Jah, ja kuulake veel, maa all on linnade linn!» Ning ta põrutas kepiotsaga kõigest jõust vastu kõnniteeasfalti. «Ma tunnen, et siin maa sees peab midagi olema. Igas maas on midagi. Olen elus neljakümmend nelja ametit pidanud, ükspäev kirjutasin üles, olen noorpõlves ka kraavi visanud. Kui ma oleksin parteisse astunud ja õigel ajal põranda alla kadunud, oleksin nüüd üleliidulise tähtsusega pensionär. Kes teab, keda ma siis oleks unes näinud, aga nüüd on mul hea meel, et keiser minuga räägib. Pange tähele: maa seest tuleb alati midagi välja — konte, kive, puuroikaid, mundrinööpe, maa sees on ka Linn, loodus on selle sinna pannud, Linn on nagu vähihaigus, kulla naabriproua.»

«Miks te mind harjavarrega üles kolgite?»

«Sellepärast, et te laulate ja tantsite, elurõõm paneb teid möllama.»

«Ma ei tantsi ega laula enam ammustilma, olen hoopis kurb, raske-meelne inimene.»

«Marcus Aurelius oli ka kurb ja raskemeelne mees, pidas eluaeg sõda ja mõtles, võib-olla oli ta haige. Igaüks, kes mõtleb, on haige — mõtlemine on kõige kindlam haiguse märk, see on ammu teada... Aga minu naisele paistab, et te laulate ja tantsite ööd läbi, lasete padespanni ja masurkat, nii et lagi oõtsub. See, mis talle paistab, on ju palju tähtsam kui see, mis te tegelikult teete. Linngi on paljus ettekujutus. Minu naise ettekujutus on jälle, et te laulate ja tantsite ja ta peab teid punase harjavarrega korralt kutsuma: tümps ja tümps! Ta tahab vaigistada teie vemmeldavat verd, millest tuleb kõik segadus ja mäsu; ta tahab teid aidata.»

«Kuidas nõnda — tema tahab mind rahustada, teie aga äratada?»

«Tervik on ikka paradoks — tema rahustab, mina äratan... See on teie tagasivõitmine üleüldse vaimule. Ainult terviku täisväärtusliku osana saate vabaks. Maailm on Linn, aga ärge sellepärast veel pead longu laske, ütles Marcus Aurelius unes kõige lõpuks. Kes peab mesilasi, sellel on hing. Need on ka tema sõnad. Saite aru, mis ma tahtsin öelda: kes aitab loomi ja linde, kes tahab teise inimesega kokku saada, sellel pole elus midagi karta.»

Alles siis oli vanamees ta rahule jätnud ja edasi kõmpinud.

Ravikuur sai läbi.

Ta vabanes koormast. Uni oli summutanud oleluse häirivad puurivad vastuolud, rohud välja võtnud hirmu ja ahastuse, agressiivsuse.

Ta kerkis raviunest uuendatult kui ennistatud maja.

Vaatas aknast välja, eemal helkis järv, pilved lauglesid päikesepaistes üle paemurru, mets oli hilissügise karva, puudes peidus mingi puhtus ja hardus, nad kõnelesid talle: elu on elamist väärt, igatsusest ei tohi isegi unes lahti saada.

Apo ilmus ükskord tööpäeval — oli oma büroost jalga lasknud —, kimp astreid käes. Pelglikult jälgis ta Ola liigutusi ja ilmet, just nagu valmis põgenema, niipea kui märkab temas midagi kahtlast, hirmuäratavat. Ta oli nii pentsik, et Ola oli südamest naerma puhkenud.

«Kas ma näen hullu moodi välja, et sa mind kardad?»

«Ei,» pomises mees pilku ära pöörates.

Tal oli nii puhanud, kerge ja lahe tunne. Tantsuhimu tuli peale. Ta tantsis ja kargles keset tuba nagu jõudis. Nüüd oleks altnaaber pidanud teda harjavarrega korralt kutsuma, nüüd tantsis ta padespanni ja masurkat, kõiki tantse kokku, mida vaid oskas.

«Vaba vanematest, juurtest, mälestustest, vaba kõigest! Soota, rahvuse, aimuta ja oimuta Öismäe kodanik! Hurra!»

Hõisates kargas ta kušetile, et vedrud kriiksatasid.

Imestades vajus Apo tugitooli, mille nad olid kord üheskoos Mustamäe mööblipest toonud.

«Ära karda, ma pole kunagi küllalt hull, küllalt meeletu olnud. See on mu viga, diagnoos!» Ta naeris. «Alati mures, alati vastutuskoorma all köötsus, kuid vähe hull, liiga vähe segi. Üldsegi mitte segi. Kahjuks!» Tal oli nii lõbus, et ei suutnud naeru taltsutada.

Apo vaikis umbusklikult.

«Mis on meeletu ja keeletu vahe?» kiusas Ola lõkerdades. «Sa ei tea. Sa ei tea mitte kui midagi, oled üks ohmu. Meeletu saab tabletipurgist abi, keeletuga pole midagi peale hakata, olgu ta pealegi ükski ja vaba — muudkui liitriise kompotipurgiga vastu pead!»

«Kaar on käntsus,» kaebas mees eemalviibivalt.

«Käntsus ja päntsus!» osatas ta. «Kaar on käntsus! Talla ära, tüüp! Mis sa kloun esined!» Ja tõsiselt, pihtimisi: «Olen viimasel ajal palju mõelnud meie suhetele, meile. Ma ei jõua sind ära päästa, see käib mulle üle jõu. Peaksin olema tuimem, maalähedasem, ei peaks kõike nii südamesse võtma, nõnda pole võimalik elada... Sa ei kuula ju mind, sulle on imelik kõrin auto käigukastis tähtsam kui see, mis ma räägin. Oled täis mehelikku suurelisust, arvad, et naine podiseb nagu supipott, küll ta lõpuks vait jääb, peaasi, et minul on hea. Sa ei võta mind tõsiselt.»

«Sa ajad päris pubeka juttu.»

«Jäta ükskord oma totter rauakooli žargoon ja räägi inimese moodi, mis sul õieti viga on!»

Apo pilk oli ekslev ja ebalev.

«Eluisu on otsas.»

«Kaar on käntsus ja elu on päntsus!... Peab tahtma ja püüdma, küll siis tuleb mõte ja lootus!»

«Ei aita tahtmine ja püüdmine, kui oled mürgitatud. See mürgitus on läinud liiga sügavale, et ravida saaks.»

«Nüüd olen mina terve, sina haige. Doktor tahtis ka sinuga rääkida.»

«Jäta mind rahule oma arstide ja õhulossidega,» oli mees kurjaks saanud.

«Rahule! Jah! Ütle, kas polnud meie vahel algul armastust?»

«Näis, et oli,» nõustus Apo Kivistik tusaselt.

«Ei näinud, tõepoolest oli!» hüüdis Ola, endal vesi silmas, nagu tahtnuks mees kõike, mis nende vahel olnud, ühe hoobiga tühjaks teha. Teha olematuks tema paremaid tundeid, siirast soovi luua armastusel ja lugupidamisel põhinevat perekonda. «Oli ju? Kas sa siis ei mäleta, kuidas me olime, kuidas me lootsime ja püüdsime? Kuidas ma sõdisin lõpmatusega sinu pilgus, kuidas sa kõigest läbi vaatasid, nagu seda maailma enam polekski, see ajas judinad peale.»

«Sa ajad mind ära?»

«Ma ei aja, ma selgitan, kuidas lood on. See pole ajamine.»

«Ei; see on siiski ajamine. Niipalju ma naisi ometi tunnen. Niipea, kui hakatakse uurima, kas armastust oli või polnud, on lõpp.»

Kuid Ola ajas ikka oma, otsekui ripuks sellest ära tema elu või surm.

«Ütle, alguses oli ju armastus?»

Insener uuris tükk aega tungival ainitisel pilgul ta nägu.

«Sul on heledad silmad. Heledate silmadega inimesed on ülearu valutundlikud. Lepime kokku, et oli.»

«Oli ju? Kas ei olnud siis?»

«Jah. Aga praegu käib see mulle üle jõu. Üle hingejõu. Ausalt.»

Nõnda ta ütles, kuid sellest hoolimata tuli peatselt jällegi, nagu poleks midagi juhtunud.

«Ma tean küll, mispärast sa käid!» lausus Ola etteheitvalt.

«Ega sinulgi minuga paha pole olnud. Vajan su ekstaasi.»

«Mis sest ekstaasistki enam, kui armastus käib sulle üle jõu? Ise ütlesid! Mis sa siis enam käid, räägid üht, teed teist!»

«Palun, ära hakka igast sõnast kinni nagu mõni raadioreporter. Vaata asja sisuliselt.»

«Sisuliselt on nii, et sa ei saa Velvoga läbi. Kui me kokku asuksime, tuleks iga päev kaklus ja põrgu. Sa tead seda isegi. Ja mis inimene poisist kasvab, kui ta närvid juba lapseas ära vintsutatakse? Minu ja sinu närvidest ma ei räägigi!»

«Kuula ometi ära, mis ma tahan sulle öelda! Lahendus on leitud! Me viime poisid minu ema juurde, nemad kahekesi saavad väga hästi läbi...» Apo takerdus. «Jah, ja... Virve on ka ära... Ja mina asun siis siia.»

«Kui poiss sinna viiakse, on ta kohal nagu viis kopikat. Hakkab jälle vana tants peale... Ja kui ka ei hakkaks, kuidas ma lapse ära annan? Siis pole Velvol õieti ei isa ega ema... Kodunt ära antud, võoraste kasvatada. Sellega ma nõus ei ole.»

«Kuula ometi...»

«Ei, ei! Ära tule kohe rääkimagi! See plaan ei kõlba kuhugi!»

«Kui me siiski veel...» lausus mees vaikselt, alandlikult.

«Ei. Ise alles ütlesid kunagi, et on asju, kus püüdmine üksi ei aita.» Tegelikult olid need doktor Levini sõnad, kuid praegu polnud see oluline.

Ta oli kord otsustanud ega taganenud.

Tal oli Apost väga kahju, kuid midagi polnud parata.

Ta oli valinud poja.

Kaida tuli külla, et aidata poisile riideid ümber teha. Tema oli ikka endine — kehakas ja sõjakas, magusamaias.

«Ma ju ütlesin,» seletas ta isukalt Ola pakutud torti süües, «et mängid oma õnne maha, kui õigel ajal õiges kohas ei tegutse.»

«Kus ma siis jälle pole tegutsenud?» küsis Ola pahaselt.

«Kuidas tänapäeval tegutsetakse? Oleksid pidanud direktoriga rutem kui muidu voodisse pugema. Kes see niisugusest asjast ära ütleb, kui veel vähegi jaksu on! Plaksti oleks vähemalt kolmetoaline korter käes olnud. Küll suuremas korteris oleks ka Apo poisiga läbi saanud, üksteise otsas hunnikus pööravad kõige paremadki sõbrad tülli. Sul poleks pruukinud temasse armuda, ainult hullutanud niisama, vanahärra ehk võttiski su sellepärast sinna tööle... Maakas ikka maakas!»

«Sa vist ise igatsed direktoriga magada, et muud juttu ei olegi!»

«Selles asjas annab küll Leo igale direktorile silmad ette,» naeris sõbratar haavumata. «Aga sina ole õnnelik oma ühisköögis, siit sa ei pääse!»

Meel läks Kaida sõnadest kibekurvaks. See, millele ta oli tihti mõelnud üksildastel öödel, mõnikord ka töö juures, kui polnud just kiire päev, leidis sõbranna sõnade läbi kinnitust. Tal pole pääsu! See toake ühiskorteris on ta lõppsadam. Igas mõttes.

«Sa nõuad elult liiga palju,» ütles Kaida.

«Ma võitlen veel!» kostis ta huupi.

Köök oli pisike ja kitsas. Ola oleks pidanud sellega juba harjuma — eelmistes ühiskorterites oli see veel väiksem. Ühest ühisköögist teise, ühest tüli- ja kiusupesast teise, põrgust aina põrgumasse — nõnda kulges Ola elutee. Ta oleks pidanud harjuma.

Kuid ta ei harjunud.

Köögist hakkaski pahandus peale.

Ulvil vedeles pesemata nõude virn päevade viisi kraanikausis.

Piinliku hoolega hakkas Ola enda järel koristama.

Naabrinaine võttis seda kui vihjet ja ta ei eksinud; ta vuhises Olast mööda, nagu poleks toda olemaski.

Ühel hommikul, kui naabrid parajasti köögilaua taga einet võtsid, katkes Olal kannatus ja ta asus ise naabrite tasse ja taldrikuid pesema.

«Palun, ärge puutuge meie nõusid!» kähvas Ulvi.

«Hallitavad ja haisevad siin juba nädal otsa. Ma ei jõua seda enam välja kannatada. Ruumi ka ei ole, kuhu oma asjad panna.»

«Jätke kohe järele!»

«Ei jäta! Päevast päeva vedelevad mustad nõud ja pesemata lapid kraanikausis, kõik on must ja korratu. Vannitoas samuti, pesu liguneb ilmast ilma vannis, ma ei saa duššigi võtta.»

Nõnda algasid tülid, kord vaibudes, kord ägenedes.

Oismäe kodusõda, naeris Ola.

Ühe pesemata panni pärast ei saanud Ulvi pidama ja käratas:

«Jätke see pann rahule, te olete niigi palju asju ära lõhkunud!»

«Mis asju?»

«Te olete amoraalne inimene! Te olete nii palju abielusid ära lõhkunud! Nüüd tulete minu kallale! Tulete mulle mehe ees ette viskama, kui vilets perenaine ma olen!»

«Ma ei tule kellelegi kallale,» kostis Ola nukralt.

«Mis eriline inimene teie oma arust olete, et elust midagi erilist otsite?»

«Iga inimese elu on tema jaoks eriline, ainulaadne. Kes vastupidist väidab, valetab või teeskleb. Mul on üksainus elu, teist enam ei tule, seda ei saa ma raisata teeskluse ja silmakirjalikkuse peale. Olen ilus naine, äratan armastust, tahan ka ise armastada. Mis on siis loomulik, kui et tulin tulema mehe juurest, keda ma ei armastanud.»

Imelikul kombel oli just see vaikne avameelne pihtimus naabrinaist äärmiselt ärritanud. Kolinal virutas ta kalarasvase panni, mille pärast tuli tõusnud, kraanikaussi, tumesinised silmad lausa lõkatasid kõhnas pigmendilaikudega näos, kui ta Ola silme ees rusikat viibutades vihast katkeval häälel karjus:

«Kurat! Mina olen kümme aastat oma mehega elanud ja truu olnud, keegi ei küsi, kas see on huvitav! Ma pole teist põrmugi inetum, pigem vastupidi, figuur on mul ka veel ilus, aga mul pole kunagi ühtegi armukest olnud! Ei julgegi võtta!»

Ola tundis, kuidas ta õelaks läks.

«Rutake, enne kui silmad on kanavarbais!»

Kes teab, kuidas lugu oleks lõppenud, kui ta poleks köögist tulema tulnud.

«Ma olen hiir! Ma olen hiir!» kiljus Svea esikust Velvo eest põgenedes. «Must kass ajab mind taga! Appi! Appi!»

Omast toast kuulis ta, kuidas Ulvi elutuppa tuhises ja äsjasest kokkupõrkest mehele rääkis, see manitses rahuliku häälega:

«Kulla sõber, mis sa nüüd niiviisi...»

Muidugi oli ta siin korteris täiesti üleaarne inimene. Küllap olid naabrid lootnud, et saavad toa endale, kui eelmine naaber mehele läks; neile oli tuba hädasti tarvis. Kõige parema meelega oleks Ola siit minema läinud, aga kuhu?

Ta venitas töö juures või külaliste seltskonnas nii palju kui vähegi võimalik, haaras kaela igasuguseid ühiskondlikke ülesandeid, millest kaastöötajad kõrvale hoidsid — kogus ametiühingu liikmemakse, levitas teatri- ja kontserdipileteid, jooksis varbad villi ja helistas telefoni punaseks toidupakkide pärast, tookord, kohvivaesel ajal, oli niisugustel pakidel minekut; töölt tulles seisis veel toidupoe järjekorras, saba vingerdas kolmes keerus kaupluse ees ja sees, seal kulus vähemalt tund. Kui ta viimaks Velvo lasteaiast ära tõi, jalutas veel temagagi tükk aega väljas, kui vähegi ilma oli — kõik selleks, et mitte koju minna.

Ajuti küll suhted paranesid. Kui Ulvil oli sündinud Concordia (mis tähendusrikas nimi!), käis Olagi katsikul, istus naabrite elutoas ja jõi kohvi. Iseenesest polnud nad mingid koletised. Ulvil oli nüüd ämm linnas. Niipea kui ta sünnitama läks, oli see võimuka olekuga vana talu-

perenaine maalt appi tõtanud. Nende elamine läks veel kitsamaks, nüüd pidid nad viiekesi kahte vähelikku tuppa ära mahtuma. Ega ämma juurdetulekust nende abielu päikesepaistelisemaks läinud. Polnud siis midagi imeks panna, et niipea kui naabrinaine lapse pärast veidigi sai, ruttas ta tööle — temagi püüdis vältida plahvatusohtlikku kodu. Ning Ulvi meeski paistis pärast ema linnaasumist üha sagedamini komanderingus käivat.

Uued tülid ei lasknud end kaua oodata, sest ämm ruttas endale ja oma perele ruumi tegema.

«Mis! Õigust tuleb nõuda niikaua, kui võit käes!» utsitas ta Ulvit. «Või sina lased endale niiviisi ütelda: teie taldrikud on meil ees! Kohe julgesti vastu, mis sa ritsikast kardad! Mis see sinusse puutub, kas tal on kuhugi minna või ei. Kui sa nii pehmeke oled, tallab ta su varsti maha, ongi juba tallanud, sina annad aga järele, igavene lõrts!»

Ämma hääl läks lause-lauselt valjemaks ja teravamaks, ta süttis oma sõnadest nagu kadakapõõsas ning neil puhkudel katsus Ola rutem kui muidu oma tuppa tõmbuda. Kogemused olid näidanud, et kui ämmal sai villand minia tagantsuskimisest, tuli ta ise raginal Olale kallale, oli selleks põhjust või mitte, ja siis polnud nalja — mitu korda oli Ola nuttes lahinguväljalt taganenud.

Mõni aeg hiljem oli alanud diplomaatiline kirjavahetus. Ulvi hakkas jätma talle köögilauale, vannituppa, riidekappi hoiatava sisuga sedeleid. Näiteks: «Te olete jälle meie kohvi võtnud. Miks te niiviisi teete?» või «Ärge puutuge meie hõbelusikaid. Ühele on kriim külge tulnud.» Riidekappi oli nõöpnõelaga tema mantli varruka külge kinnitatud paberilipakas: «Miks te minu kasukat kannate? Näete, nõöp on eest ära kistud?» Kui Ola püüdis seletada, et tema ei võta ilmaski teise kohvi, nähvas Ulvi: «Kust te muidu saaksitegi, teie palga juures?»

Sissisõda oli täies hoos. Ja Olagi võttis õppust. Kumb meist on valge, kumb punane, naeris ta vastussedelit nuputades. «Miks te minu auto olete ära ajanud? See läheb juba kriminaalseks,» kirjutas ta ruudulisele paberilehele. «Ärge kurnake mu meest ära! Võtan Teid vastutusele!» kõlas üks teine hoiatus. Kuid naabrite kartulikausile, mis oli lauale jäänud, kinnitas ta pesupulgaga sildi: «Mineeritud. ETA.»

Pisut nalja oli ainus, mis ta võis endale selles olukorras lubada.

«Olge rahulikud ja kannatlikud, otsige kontakti kaaskodanikega, siis ei teki konfliktsituatsioone,» manitses telepsühholoog naabrite toast. See kostis selgesti tema poolegi. Välissuhete referent muigas mürgiselt. Ajapikku oli ta õppinud end kaitsma ja säästma, polnud enam sugugi see abitu noorik, kes jooksis «Viru» vestibüülist välja ja kihutas Trummi juurde alateadlikus lootuses, et direktor on nagu isa, kes teda kaitseb ja hoiab.

Laste ellu ja tegemistesse polnud veel ulatunud vanemate tüli ja pahandus, neil polnud midagi jagada ei vannitoas ega köögis, isegi mitte riidekapis, kus nad peitust mängisid. Alles ükspäev oli Svea kappi riiete alla pimedasse nurka pugunud ja Velvo ukse väljastpoolt kinni pannud. Ola kuulis tüdruku nuttu ja päästis ta välja.

«Ära mängi Velvoga, kui ta sulle liiga teeb!» õpetas ta naabritüdrukut.

«Aga ma tahan ju!» pühkis Svea pisarad silmist ja tõttas Velvot otsima. «Ole sina nüüd hobune ja mina sõidan sõtta!» Velvo laskus käpukile ja Svea istus talle selga. «Nõõ!» Lahinguratsu urises kurgupõhjust — see tähendas hirnatust.

«Hobune kukkus kokku!» kilkas äkki tüdruk; Velvo oli kõhuli heitnud, ratsaniku tallad ulatusid põrandale. «Nõõ!»

«Hobune on surnud!» kostis sõjaratsu inimkeeli.

«Nuta siis!»

«Ega surnu ei nuta.»

«Surnud inimene ei nuta, aga surnud hobune nutab küll.»

«Ei nuta!»

«Nutab küll! Nutab küll!» vehkis tüdruk kätega. «Sa nuta mängult!»
Velvo püüdis surnud hobuse kombel nutta, kuid tüdruk tahtis, et ta nutaks teistmoodi.

«Kuidas ma siis nutma pean, ma ei oska teistmoodi!» sai Velvo paha-seks. «Jäta mind nüüd rahule, ma tahan omaette mängida.»

Nii ta ütles, aga kui oli pikemat aega isa juures viibinud, oli tal esimeseks asjaks küsida: «Kus minu Svea on?»

Kuid otsustav lahing riidekapi pärast seisis alles ees.

Nimelt ei jõutud kuidagi rahumeelsele kokkuleppele, kui suurt osa kumbki pere peaks kasutama. Visa vaikne võitlus oli kestnud mitu aega vahelduva eduga. Kui Olat kodus polnud, võtsid naabrite üleriided kapis võimust ja laiutasid temagi pinnal, koju jõudnud, asus ta naabrite ekspansiooni tagasi tõrjuma. Kõik see käis sõnatult, vihasel pominnal, sedapuhku isegi ilma hoiatavate nootideta. Ainult Ulvi mees püüdis naiste sõjas erapooletuks jääda, pani oma mantli alati võimalikult kaugemale Ola omast ja kord oli Ola teda tabanud oma pere kasukaid koomale lükkamas. Vist kahtlustas emagi poega kuritegelikus lepitusepüües, sest ühel öhtul lõkatas tuha all igritsenud tuli lärmakaks tülik.

«Kuidas teie tohite minu poja palitut puutada, jätke ta ükskord rahule, te salakaval uss!» karjus naabri vanaperenaine Ola ukse taga ja kui see ukse avas, lendas talle tema enda palitu vastu vahtimist. Samas kõlas uksekell.

Palitu süles, tegi Ola ukse lahti.

«Kindlustusest,» naeratas lävel seisev hästi riides mees, diplomaadikohver käes.

Ta laskis pilgu üle kolme vihase naise käia ja ütles lõbusalt:

«Niisiis, prouad, hakkame teie elusid kindlustama.» Ja pani oma kohvri taburetile.

«Kindlustage ära jah, minu oma on igatahes praegu ohus,» nähvas Ola, näkkuvisatud palitu ikka veel käes.

«Miks siis ainult praegu?» uuris agent põrmugi kohmetumata.

«Siin käib parasjagu Öismäe kodusõda. Me ei suuda kuidagi kokku leppida, kuidas üht kappi kahe pere vahel ära jagada. Nüüd kohe võtame noad ja kahvlid pihku,» lõõpis Ola naabrinaiste kiusuks, kes polnud jõudnud oma poolele kaduda.

«Selle asja korraldame jalamaid ära. Kus see kapp on?»

Ämm lükkas riualuse kapiukse turtsudes lahti.

«Täna,» sõnas kindlustusagent galantselt ja suudles vanaperenaise kätt. Ola märkas, kuidas too kohmetus ja punastas.

«Nii, mitu hinge on teie peres, proua?»

«Viis.»

«Ja teil, noorik?»

«Kaks. Vahel ka kolm,» vastas Ola pisut väljakutsuvalt.

«Niisiis kolm,» arvas agent kokku. «Teeb välja kaheksa. Viis kaheksandikku ja kolm kaheksandikku, niisugune on objektiivne maailmapilt. Peaasi on õiglus, olgu see elukindlustamises või piiride kindlaksmääramises, eks ole?» naeratas ta valgete hammaste välkudes. «Ma palun üht kruvi. Ja kruvikeerajat.» Ulvi tõttas nõutut tooma. Võõras mõõtis arupidavalt riidekappi läbivat puud. «Siinsamas määrame kindlaks demarkatsioonijoone ja reguleerime piiritüli.» Ta vedas Ulvi toodud kruviga mööda puud edasi-tagasi. «Nii, kallis majaproua, kas jääte rahule, kui ma kruvi siia keeran?» Ulvi ämm noogutas. «Palun vaadake täpselt, oma silmaga, nii palju jääb kapi mahust teile. Teie heatahtlikkuse ja armsa naeratuse eest lisan veel pisut peale.» Agent nihutas kruvi edasi ja palus ka Olal lähemalt järele vaadata. «Teile ka paar tolli peale — leebuse eest.» Mehe pilk peatus Ulvil. «Aga teile panem omast taskust lisa.»

Kõik kolm naist naersid.

«Vaadake veel viimast korda üle, see on nüüd seaduslik piir, kahel pool kruvi on rahatsoon, kumbki pool tõmbab siit oma väed eemale. Hädakorral võib sellel manööverdada, kuid ainult kruvini. Kas konflikt on lahendatud?»

«On, on,» kinnitasid naised ühest suust.

Toimeka naginaga keeras kindlustusagent kruvi kuiva puusse.

Siis võttis ta istet naabrite taburetil, tõstis kohvri sülle ja löi selle kaanel paberid lahti.

«Nüüd hakkame teie isiklikku vara kindlustama,» ütles ta Olale oma tõrkuvat pastatsit raputades. Võõras vaatas ringi — naabri vana- ja noorperenaine olid silmapiirilt kadunud. «Või hakkame tõepoolest elukindlustusest pihta, sest ega teie elu siin kerge ole. Kuidas soovite?»

«Ei soovi õieti kumbagi...»

«Ei, see ei lähe. Paljugi, mis võib juhtuda, kust te siis abi saate?»

See oli Ola mõtlema pannud, teda iseäralikul kombel nagu osatanudki, see abijutt.

«Hea küll, siis vara...»

Ta seisis kõrval ja vaatas, kuidas mees täitis blanketti, mille alläärel ilutses inspektuuri violetne pitsat. Ta pilk jäi peatuma sõnadele: «Kivist, tulekindla katusega.»

«Paneelmaja, mis siin põleda... Kas makstakse välja, kui laurits on katusel?»

«Tuld on harva. Põhiline on vargus. Vargusi ja sissemurdmisi on eriti rohkesti suvel, turismihooajal. Peened spetsid sõidavad autoga kohale, võtavad korruga kohe kaks naaberkorterit käsile, ei karda ega häbene, kõik riistad kaasas.»

«Mul on kaks kohvrit ja viis hilpu. Ega nad neid ikka taha.»

«Tea midagi. Tulevad väljaõppinud mehed, võtavad needki ära. Eriti pärast amnestiat on neid palju. Seepärast kindlustage aga kõik ära, mis vähegi on, muidu jääte paljaks nagu Eeva.»

Olal oli parajasti teevesi keemas. See eeva-jutt lõbustas teda seevõrd, et ta pakkus agendile tassi teed. Koduselt, sundimatult, oli Raik Savolainen istunud kušetiaärele laua taha (siis oli Olal juba laud) ja lausunud Velvot nähes:

«Kindlustame sinu ka ära? Mis sa ise arvad? Kas sa tahad, et ma su ära kindlustan?»

«Tahan küll,» venitas poisike kahtlevalt.

«Kui palju see maksab?» küsis Ola kõrvalt.

«Nii palju, kui soovite.»

«Ma olen lahutatud.»

«Siis ajame selle asja isaga korda. Tema töökohas,» kostis agent häirimatult ja tegi poisiga lähemat tutvust.

«Kuidas su nimi ongi, väikemees? Tule siia.»

Ta tõusis taburetilt, võttis Velvol kaenla alt kinni, tõstis ta väljasirutatud kätel üles — laelambi poole. «Vaata, kas puudutad ninaga lampi. Proovi järele! Noh näed, saidki nina soojaks. Väga tubli. Nüüd teeme keeruhüpet ka.» Ning mees viskas Velvo õhku, nii et see täisringi tegi, ja püüdis ta jälle kinni. Poiss naeris laginal.

«Nii, nüüd aitab ka,» pani Raik ta maha. «Eks teinekord teeme jälle.»

«Millal sa tuled?»

«Aasta pärast tulen kindlustust uuendama.»

Velvo vajus mõttesse.

«Millal see on? Kas see on ülehommene ja veel üks päev?»

Raik naeratas sõbralikult.

«Sinna on tükk aega. Kasva aga hoolega. Siis teeme ühe nipi, mille nimi on surmasõlm.»

«Teeme nüüd.»

Kuid ametimees oli juba minemas.

«Tule rutem, onu. Tule juba homme,» palus poiss.

Oli ta tulnud järgmisel või ülejärgmisel päeval, seda Ola ei mäletanud, ent igatahes üsna pea oli ta tõesti jälle seal — valge näoga, laia ninaga, suurevõitu suuga mees, usaldustäratav, nagu oleksid nad vanad sõbrad.

Velvole oli ta öelnud:

«Ma rääkisin su isaga ja ajasin asja korda. Nüüd oled sa kindlustatud nagu täismees kunagi.»

Poiss vahtis teda tükk aega ja küsis siis vaikselt:

«Mis see kindlustamine tähendab? Kas see on, kui kindlust tehakse?»

Ja Raik oli rääkinud poisikesele pikemalt, mis see on.

Ola vaatas kõrvalt ja mõtles kahjutundega: miks Apo ei saanud lapsega nii loomulikult ja vabalt rääkida, ei saanud mängidagi selle endastmõistetavusega, mida lapsed nii hindavad. Kui väga oleks kõik teisiti läinud! Ei, Apol polnud Raigi lahedust, ta oli rabe ja heitlik.

«Olen elus mitmest tööotsast kinni hakanud, lühikest aega isegi aja-kirjanik olnud, aga see kindlustamine mulle istub,» oli Raik seletanud. «Mulle meeldib inimestega juttu ajada. Mõni kolleeg kaebab, et ta ei tea, millest alustada, kui uks lahti tehakse ja ta ütleb, et on kindlustusest, ning peab veenma, et poliis võetaks. Mina ei mõtle sellele kunagi, jutt sugeneb iseenesest, kõneainet leidub alati. Mulle meeldib inimestega suhelda!»

Temast hoovas elamisrõõmu, mida Ola nii väga vajas ja millest ta nüüd osa sai. Seetõttu paistiski loomulik, otse endastmõistetav, et mees ikka ja jälle tuli, heas tujus, lahe ja kodune, istus ja ajas juttu, oli seltsiks. Temaga tundis Ola end vabalt, ei pidanud iga sõna valima ja kaaluma.

Ja kui ta oli rasedaks jäänud — seda polnud ta enam karta ega lootagi osanud —, tundis ta rõõmu.

Rõõmu, et on terve naine, normaalne inimene.

Ehtsat rõõmu, esimest korda.

Ning imelik tunne oli tal tookord olnud: nagu oleks see Apo laps!

«Ma mõtlen pingeliselt. Kuid sa tead väga hästi, et otsustad lõppude lõpuks ikkagi sina. See kuulub naise kompetentsi.»

«Muidugi. Aga kas sina tahad teda?»

«Sa sead mu nimme sellisesse olukorda, kus ma ei ei tohi öelda, sest siis sa ütleksid, et ma ei armasta, jaa öelda on ka üksjagu imelik, olen ju perekonnainimene.»

«Sa püüad seda väga ratsionaalselt lahendada,» kiusas Ola. «Sel juhul teda ei tule.»

«Pea nüüd, pea! Mis sa rabeled? Kord nii, kord naa — ühest äärmusest teise.»

«Sina oled ju kompromissimees.»

«Kuidas ma teisiti inimesi kindlustama saan panna. Uksest välja, aknast sisse, ikka solvumata ja pahaks panemata tüütamas, peale käimas — ja tulemused on alati head. Pärast, kui on õnnetus juhtunud, on küll hea meel, et makstakse välja.»

«Sinu meelest on laps ka nagu mõni kindlustuspoliis,» naksis Ola.

«Just seda ta ongi. Kes tuleb sind vanas eas vaatama, kui mitte oma laps? See on poliis üksinduse vastu, üksindusekindlustus, kui nii võib öelda. Laps on väärtus, rahvuslik varandus. Mõnel pool Kaug-Ida maa-desse valitseb fallosekultus, ja mis on tulemus? Kolm neljandikku rahvas-tikust on noored, lapsi on palju ja neid ei häbeneta. Mina ei häbene ka, kui sa minuga lapse saad. Keegi peab ju neid soetama. Linn on vingus näoga härrakesi ja preilikesi täis, seksitavad niisama, täna ühega, homme teisega, aga vilja ei kannu, pole elujõudu. Hädaldama on küll kanged — miks eesti rahvas on nii kokku kuivanud?»

«Mis sul sellest, sina oled ju ingerlane.»

«Soomlane,» parandas Raik. «Ema oli eestlane, isa soomlane... Mis teha, kui omadest asja pole, siis peavadki muulased asja käsile võtma, muud ei jää üle.»

Ola muigas. Tegelikult oli ta otsustanud, et see laps tuleb ilmale, seda oli teinud temas toosama sisemine jõud, mis varem oli nii tõrkunud.

Jõud, mis nüüd suure rõõmuna avaldus.

Kui Marjatta oli sündinud, oli Ola ükskord kõne alla võtnud nende olukorra.

«Lahutada sa vist ei kavatse. Kuidas sa, kulla mees, seda asja siis ette kujutad? Pead kaht peret või? Üks kodu siin, teine Tondil. Üks

naine siin, teine seal. Sa võisid ju mõelda, pidid nägema, et mina ei tule üksinda lapsega toime. Minul ei ole neile ühtki vanaema ega vana-isa kuskilt võtta. Alles oli Velvo haige, ma olin nädal otsa valgel lehel, selle eest ei saa ma kopikatki. Üks kuu oli mu palk üheksateist rubla.»

«Muidugi pean kaht peret pidama, nõnda on ajalooliselt kujunenud. Sina pead loomulikuks, et Silver peab kaht peret, sa tahad, et ta aitaks sul Velvot kasvatada, et käiks poisiga jalutamas, õpetaks talle lugemist, aga seejuures on tal nüüd teine naine ja uus kurn lapsi tulemas. Tema naise jaoks oled sina täpselt samasugune nagu minu naine sinu jaoks — kui me ei klammerdu formaalsustesse.»

«Ma ei klammerdugi, ent kuidas sa mõtled elada?»

«Nii mõtlengi.»

«Kuidas nii?»

«Nii nagu me elame.»

«Et sina käid siia?»

«Muidugi, kuidas siis veel? Mis me elul viga on?»

«Aga sul on ju naine?»

«Ta oli enne ka, kui ma siia hakkasin käima.»

«Siis sa pead kaht naist korraga?»

«No pean küll.»

«Kas su naisel oli midagi viga, et sa siia hakkasid käima?»

«Ei olnud.»

«?»

«Ta on ainult mu naine, muud viga pole tal midagi. Mis viga tal peaks olema?»

Ola pidi tükk aega mõtlema, enne kui taipas:

«Aga siis oleks ju minul sama viga, kui ma su naine oleksin?»

«Küllap vist, nii et ole parem see, kes sa oled.»

Nüüd katsus Ola meest teisest küljest rünnata:

«Aga niimoodi võid sa mitut naist üleval pidada. Kolme, nelja?»

«Võin, aga ei pruugi. Praegu oled sina, ma olen sellegagi rahul,» kostis Raik häirimatult.

«Aga kui mina ei ole? Kui ma tahan, et sa oleksid päev läbi minu juures?»

«Sa ei taha. Pealegi...» Raik laskis kõnekal pilgul üle kaheteistkümnerneruutmeetrise toa käia.

«Aga kui sinu naine sellest teada saab?»

«Las saab.»

«Siis tuleb pahandus.»

«Küll ta üle ka läheb.»

«Ta läheb sinu juurest ära.»

Raik kehtas õlgu. «Kus tal hullem? Kust ta teise nii mõnusa mehe leiab? Mina muide ei tülitse kunagi kellegagi, nagu sa tead.»

«Kuidas siis mina pean elama?» oli Ola nõutu.

«Elad nagu muistegi. Käid tööl, kasvate lapsi ja tunned elust mõnu.»

«Mõnu?»

«Jah, mõnu! Mis sul siis õieti häda on? Kui palju on naisi, keda pole elupeal keegi armastanud ega kallistanud, kes ei saagi last, kuigi nad seda kõigest südamest igatsevad. Nemad peavad õnnatud olema, sinul aga pole selleks mingit põhjust. Mina armastan sind.»

«Aga elad teise naisega,» tahtis Ola susata, aga ei hakanud enam tüli tõstma. Raigile ei saanud tõesti kuidagi külge hakata. Pealegi oli tal sellest armastusejutust hea meel, kui see ka sõnakõlks oli.

Mees luges ta mõtteid.

«Võib-olla sa ei usu, mis ma räägin. Ära usu, kui ei suuda. Aga nõnda see on, mul on sinuga hea olla. Sa oled tore naine, vahel ainult pisut närviline, aga see ei tähenda midagi. Mina olen jälle rahulik mees. Nii et saame kahe peale hakkama küll. Ja vaata, kui palju me sinuga teatris oleme käinud!»

«Nii et sina oled oma eluga rahul?»

«Igatahes ei aja ma taga midagi pilvepealset, vaid võtan asja nii nagu on. Elus on ka ilusaid hetki, milleks valetada ja salata, et neid ei ole.»

«Ja sellepärast tegid mulle lapse?»

MATS TRAAAT

«Lapse valisid sa ise. Sellist asja otsustab ikka naine, mees ei saa seal suurt kaasa rääkida. Aga ma ei tõrgu teda tunnistamast, nagu sa tead. Me käisime teda kahekesi kirja panemas ja tal on sünnitunnistusel minu nimi.»

«Ta on ju nii armas — väike laps on nii lõpmata armas!» pahvatas äkki Ola ja võttis Marjatta sülle.

«Seda minagi,» nentis Raik, «ja nii on asi igatepidi korras.» Ta võttis seinä äärest oma diplomaadikohvri, tal oli aeg minna oma kliente vaatama, võimaluse korral ka uusi juurde värbama. See oli ta amet — ja millal pidi ta seda tegema, kui mitte nüüd, tööpäeva lõpul, kui inimesed koju tulid.

Kasvatan üksi kaht last. Kas ma pole nüüd eesti elu edendaja, lausa rahvuskangelane, muigas Ola last mähkides.

«Käi peale, pane alimente maksma. Las maksab nagu naksub!» ässitas Kaida. «Sikk maksab mulle mis mürtsub! Õilsus ei aita midagi, vaata, kui kallis kõik poes on. Ja oleks veel kaupa! Kus need üksteist sukupüksipaari on, mis meil iga lapse kohta kootakse — raadios räägiti —, ma tahaks teada? Igale vähegi paremale asjale, mis sa leti alt tuttavate tuttavate kaudu saad, pead poole juurde maksma. Las pingutab!»

Asi pole alimentides, mõtles Ola, ehkki raha on tõesti vaja. Ma pole oma eluga rahul. Töö on üksluine, tühisevõitu. Naeratan külalistele, pärin, kuidas nad võõras kohas maganud, otsin abi, kui numbritoas pole sooja vett või on kraan rikkis. Kuidas Apo ütleski: «Mis sa kloun esined?»

Kas ma oleksin maale kultuuritööle paremini sobinud? Organiseerima, vastutama, eest tõmbama, tagant tõukama? Innustama, vaimustama, purjus noorukeid korrale kutsuma? Ma oleksin ju maale läinud, kui poleks ülepeakaela Silverile mehele rutanud ja mulle poleks vabadiplomomit antud.

Miks ma üldse Silverile mehele läksin?

Et tädi pärandatud toast mitte ilma jääda, oli öelnud Kaida, kellele kõik oli alati selge kui vesi.

Et aspirandist lahti saada, oli ta ise arvanud. Ebaloogiline, igatahes. Kuid ta oli hakanud mõistma, et selle küsimuse kallal polnud enam mõtet pead vaevata. Ükskõik, kas oli armastus otsa saanud või polnud teda olnudki, oli vaid pealekäimine. Ikka tuli kaela tuuletäis tuuletäie otsa, oli tegu, et end liiva alt välja kaevata. Ei jätkunud aega ega oskust selgitamiseks, mida oli tarvis, mida polnud, mis loomuomane ja mis üle-arune.

Ma olin vaba. Vaba siis, kui olin tudeng. Ei, veel varem, keskkoolis. Oh ei, hoopis enne, enne kooli, kui korjasin maja tagant võsa äärest kolletavaid lepalehti ja mängisin nendega.

Olin vaba, kui ema elas ja rukis oli hakis. See oli veel enne kolhoose. Rukkihakid olid kingul reas ja päike paistis ning niidukaelal rohetas ädal ja rehepeksumasin undas talus.

Ma olin vaba emaihus, ilmale tulemata.

Kuid ajatust kaugusest jälgis teda isa süüdlashäbelik pilk.

«Sa jää nüüd aastaks töölt koju,» ütles Raik. «Teisiti sa hakkama ei saa.»

«Ei tea, millest ma siis elan? Aga kui ma tööle lähen, on lapsehoidjat vaja. Sellele läheb oma pool palgast, hea, kui veel nõndagi kellegi leiab.»

«Ma annan sulle raha.»

Kui nad välja majade vahele jalutama läksid, Marjatta vankris, lutt suus, näol teadmatu-õnnis ilme, Velvo mesilasena Raigi ümber keerlemas, pilutas kindlustusagent heledast sügispäikesest silmi ja naeris:

«Lapsed ümberringi, meel rõõmus — see ongi aktiivne eluhoiak. Mis nad sellest linnast kiruvad, mina tunnen ennast siin nagu kala vees. Siin on nii palju rahvast, kõik käivad, toimetavad, tegutsevad, elu liigub, igav siin küll pole!»

Ola raputas kübaraääre alt väljatikkuvaid vaskse helgiga juukseid.

«Ma ei tea, mis ma peaksin tegema. Hiljaaegu pakuti mulle kolhoosis klubijuhataja kohta ja uut kolmetoalist korterit. Seal on ka kool ja lasteaed, saan Marjatta sinna panna.»

«Mis õnne sa sealt leiad?»

«Ja mis õnne mul siin on? Ühiskorteri tühid, igal sammul tohutud sabad... Sina mind naiseks ka ei võta...»

Mees vahetas vankril kätt, astus edasi, natukese aja pärast ütles:

«Vaata, kui hea on sul linnakorteris titelappe pesta, soe vesi käe-pärast. Kes teab, mis sarasse sind seal topitakse, kas on kaevugi lähedal.»

«Seal on mugavustega korter.»

Laps hakkas vankris tihkuma, lutt oli suust ära tulnud. Raik torkas selle talle suhu ja sammus vankrit kiigutades edasi.

«Kuhu sa minu jääd?»

«Linna.»

«Nii lihtsalt?»

«Lihtsalt suri mu isa, väga lihtsalt...»

«Saame mõnikord kokku.»

Ola naeratus oli pigem nukker kui pilklik.

«Kui trumm on läinud, mingu pulgad ka! Milleks me kokku saame?...

Ei enam! Kõike tuleb otsast alustada — kui tuleb.»

«Nalja teed või?»

Ent Ola oli tõsisest tõsisem.

«Ma tahan kellegi poole alt üles vaadata.»

«Näed, seal on kohalik pilvelõhkuja, vahi seda alt üles, nii et kael kange,» naeris Raik Savolainen kõrghoone poole osutades.

«Ei, ma tahan inimese poole üles vaadata.»

Mis nõu sa mulle annad, lamp?

Lamp vabises tuules ega vastanud. Siis kustus hoopis, et natukese aja pärast tuulehoo kiigutusel uuesti süttida. Tal oli raskusi tasakaalus püsimisega, vägisi kippus ühendus kaduma. Kuid temaga oli hõlpus ja mõnus juttu ajada.

Need kaks seal voodis, unesoojad, nohisevad, olid tema vili, poeg ja tütar — inimkond algmes. Pisikud ja viirused olid nende peale halastanud, otsekui aimates, kui raske on emal nendega üksipäini toime tulla.

Kaks kohvrit ja kaks last, nõnda ma lähen. Ühiskorterid ja paneellinn pole minust siiski jagu saanud.

Kui ma lähen.

Kui ma lähen, kas suudan aidata lastel seal midagi uut alustada, kindlamat ja püsivamat?

Ikka see tunne, et ta on üks.

Meenusid elukindlustaja sõnad: «Ehk pead tõesti üksi olema. Kes on lapsest saati üksi olnud, sel on väga raske teistega harjuda.»

Olen ma elult siis tõesti liiga palju nõudnud?

Miks sa vaikid, kroonu kuu?

Õo mähib su sinirohelistesse vinesse nagu suvi puud, kui Ola lapseas isa käekõrval üle kõikuva nagiseva rippsilla kolmesõrmekivi poole astus, meeltes suvi ja lootus. Temal lapse lootus, et elu tuleks turvaline, isal lapsemeelse keskealise mehe lootus, et midagi head, ilusat ja inimlikku tingimata täitub.

Ning südames hõõgus igatsus, seda oli võimatu kustutada.

ISA

Ma polegi isa näinud,
ta eluaeg käis tööl,
ta hommikul vara väljus
ja koju jõudis keskööl.

Me lapsed magasime
ja kunagi teda ei näind,
üks kord tema kõrget kuju
ma une seest olen näind.

TEINE ARMASTUSLAUL

Ei tundnud mina teda,
ei tundnud tema mind,
ma ainult tundsin seda,
kui kõrgele kerkis rind,
kui nobedaks läksid jalad,
kui mureta seisis meel, —
kui pää kohal naksusid talad,
ma hüüdsin vastu: Ei veel!
Ei veel, ei mitte iial
te ei saa tema kuju mu käest! —
ja just nagu töötuseks läksin
üle mõlemast Munamäest.

VASTAVUSED

See mis me näeme, ja see mis on,
mõnikord vastavuseski on:

aine on auklik, ajas on praod,
lähed ja lähed — ning järsku kaod;

elu on uni, uni on hea,
kui on üks koht, kuhu panna pea;

arm on õrn, aga võitmatu lohe,
pea raiud ära, ent uus kasvab kohel

EROOTILINE ÕHTUPOOL

Nägin kärbeste armuelu
umbses madalas karjaköögis,
nad kukkusid alla laest
ja uppusid seasöögis;

nägin Ledat ja luike gemmil,
nii olid asjad antiigis, —
nii palju sulnidust
on igal pool jumalariigis!

(Kui liugjad on linnu suled,
kui kindel üks kirglik kael,
ei keegi teagi seda,
ei keegi muu kui Leda
ning tuuled taevalaell)

POLE ILMAS NII ILUSAT TEGU

Pole ilmas nii ilusat tegu,
mille taga ei varitseks vaen,
pole selget tunnet, on segu,
iga õnnelik hetk on vaid laen.

On kui laen, mida võttes saad võla,
on kui võlg, mis on südamel vaev.
Nii on õnne sees ebakõla,
taga leebuse lõppu on raev.

VÄLK PUHKAB

Välk puhkab välisseinal,
pauk puhkab paugu peal,
vulkaani mädane purse
on paiguti peeglite peal.

Ei ole mul endist jõudu,
ei ole mul endist häält,
oh tulge vennad ja võtke
mu koorem mu õlgade päält.

KAS IGAL ON OMA

Kas igal on oma surm
või on ta üks ühine
suur aed, suur hoov, kus kõik,
mis olnud, ühineb;
kui tuleb tundide lõpp,
kui põrandat pühime —
kas tuleb su oma surm,
või ilmnäotu, ühine?

SÜDA MUL TUIKAB

Süda mul tuikab süütuse pärast:
ah et ju panetaks süda noor,
ah et ju kasvaks kord temale koor,
muidu ta hull tuikab süütuse pärast!

Süütus on tüütus: ta haliseb pärast,
mispärast ikkagi kasvas koor
sinna kus süda veel sündmatult noor
tunneks ja tuikaks süütuse pärast.

Tüütu on süütus! — ta pärib meilt pärast,
mispärast maailm ei püsinud noor,
kurja tegu miks kirmestas koor,
kõike mis peetud, on petetud pärast —
miks on see maailm kui häbita hoor?!

LIHTNE JA PUHAS

Lihtne
ja puhas
on luule
kui suudlus
häbita
huultega.

KALAPÜÜK KESKEAS

Hindriku poolvenna nimi oli Villo. Villo teenis praegu armees, kuid Hindriku arvates polnud ta sugugi mehelikumaks muutunud. Ta oli samasugune kiitsakas kitsaõlgne ja pika kasvu tõttu veidi kүүrus, ning tema armastatuim tegevus oli endiselt joonistamine.

Hindrikul olid ainult ema ja poolvend Villo. Hindrik ei armastanud kumbagi, ei ema, ei poolvenda. Hindriku isa oli tubli mees olnud, kuid surnud varsti pärast seda, kui ema ta maha jättis. Hindriku võõrasisa aga oli juhuslik inimene, kes pealegi ema samuti maha jättis. Nүүd oli ema haigestunud ja Hindrik sõitis teda mõneks päevaks vaatama. Samuti oli Villo lastud sõjaväest puhkusele. Villo hakkas kohe rääkima armee-teenistuse uudiseid, kuid Hindrikul polnud neid huvitav kuulata. Hindrik oli teeninud armees kolmteist aastat tagasi — siis oli seal kõik teisiti kui praegu: komandörideks olid veel vanad rindeohvitserid.

Alles ärasõidupäeva hommikul märkas Hindrik, mis puu see on, mis rehelaka katuse taga õõsiti okstega krabistab ja lehtedega sahistab ning päeval, kui väga palav on ja Hindrik rehe ees õngi korrastab, talle päikeselõõsa eest varju pakub.

See puu oli vaher.

Hindriku poolvend Villo sõitis tagasi sõjaväkke; puhkus, mis talle seoses ema haigestumisega oli antud, lõppes otsa. Ema haigestumine langes kokku võõrasisa minemisega teise naise juurde, ja see oli nagu kättemaks emale, kes omal ajal enda esimese mehe oli hüljanud. Aga see ema esimene mees oli Hindriku isa, ja Hindrik oli oma isa väga armastanud. Ema, poolvenda Villot ja võõrasisa ei armastanud Hindrik sugugi. Villo pruut jäi veel ema eest hoolitsema, sest ka Hindrik pidi lahkuma — muidu oleks maja tühjaks ja haige ema üksinda jäänud. Hindrik oli ema juures viis päeva. Viimasel õöl ronis Villo pruut lakka Hindriku juurde, ilma et Hindrik oleks teda kutsunud, ja juhtus see, mis sellistel puhkudel tavaliselt ikka juhtub. Neiu laotas oma värvitud juuksed Hindriku padjal laiali ja lausus mitmel korral õigal ajal, kuidas ta Hindrikut armastab. Hindrik mõistis...

Kõigil viiel päeval proovis Hindrik kala pүүda, kuid jõekärestikel, kus forell küll näkkis, ei saanud tema hing rahuldust, sest kõik kinni-pүүtud kalad olid väikesed. Ei saanud tema hing rahuldust ka kuivaval ojal, kust kivide alt võis käegagi forelle tabada. Talle meenus ikka ja jälle see koht, kus isaga-emaga varem elati, järve-äärne ja järv, kus Hindrik künaga kalastamas käis. Ta sõudis järve keskele ja usaldas küna tuule kätte, tuul viis Hindriku järvesoppi, kus oli särgi ja ahvenaid. Hindrik sidus küna mõne veest väljaulatuva...

LÖHN

Viieteistkümnenda septembri õhtu. Preedik Sollmann istus maja trepil, vahtis taevasse, kust äsja oli läbi lennanud haneparv. Puude okstel Preediku õuel läulsid kuldnokad. Suvel nad ei laulnud, siis oli neil muud tegemist, nüüd sügisel oli lindudele jälle nende laul meelde tulnud. Õhk oli vilu, võis oodata öökülma. Preediku naine oli just viinud kõrvitsaid tupp. Mingi imelik lõhn lõi Preedikule ninasse ja ta hakkas mõtlema, mis lõhn see on. See oli mingi tuttav, kuid juba ununenud lõhn. Preedik viskas minema kustunud suitsuotsa, et lõhna paremini määratleda. Kuid lõhn ei taastunud enam ja Preedik läitis uue suitsu ning istus vaikides trepil edasi. Ta mõtles homsest päevast. Homme tuli tal hakata kinnistest vagudest kartuleid võtma, sest hobust ei olnud tal õnnestunud saada. Kas oli niisugust asja enne olnud, et ta kinnisi vagusid võtab? Jah, kakskümmend viis aastat tagasi võttis ta ka kinnisi vagusid. Või ei võtnud, nagu ei mäletagi hästi. Siis istus ta samuti kartulikoristamise eelõhtul trepil ja tõmbas suitsu. Muidugi oli ta siis palju noorem mees, oli neljakümne üheksa aastane. Ja sügis oli samuti ilus. Vili oli juba masindatud, teraviligi osaliselt külvaatud, oras väljas. See oli esimene kolhoosisügis, Preedikul polnud enam hobust. Koos rakmete, vankrite ja reega oli ta hobuse ära viinud, ühistalli. Laut oli tühjaks jäänud. Ka kolm lehma ja lambad oli Preedik ära viinud kuhu vaja.

Ning nüüd meenus Preedikule jälle lõhn, mis teda ennist erutas. Nii selgesti tundis nina seda lõhna, et Preedik sulges vaistlikult silmad, et miski poleks segamas mällu kerkivaid minevikupilte. Ja õieti polnudki mingeid pilte Preediku silme ette kerkimas. Preedik vaid mäletas, kuidas ta istus trepil, laut oli tema vastas, otse maja ees, lauda eesmised ja tagumised ukсед olid mõlemad ristseliti lahti. Terve päeva oldi neist ustest sisse ja välja vooritud. Ikka hobustega, igal hobusel vanker taga, sisse mindi tühja vankriga tagumisest uksest, välja tuldi eesmisest uksest, vankril sõnnikukoorem peal. Sollmanni talus peeti sõnnikuvedamise talguid, peremees ise võttis ka osa. Kolmkümmend koormat veeti seekord laudast sõnnikut välja, järele ei jäänud kübetki. Sõnnik veeti ja laotati naabrimehe — samuti ühistatud — põllule rukkikõrrele ja taheti kohe teisel päeval sisse künda.

Nii tühi kui tookord polnud Preedik Sollmanni laut veel kunagi olnud. Lauda põhi oli mullani puhtaks kraabitud. Laudas polnud enam sõnnikuhaisugi. Ja kui Preedik hiljem õhtul trepil istet võttis, et väsinud liikmeid jahutada, siis olid lauda ukсед ikka veel lahti, et laut saaks tuulduda. Tuul tõi laudast Preedikule ninna külma värske mulla lõhna, see oli niivõrd enneolematu ja vapustav, et mees ei unustanud seda lõhna kaua aega. See oli justkui värskelt kaevatud haua lõhn. Enam ei meenutanud hoone Preedikule, et selles oli kunagi loomade kodu olnud.

Preedik avas silmad. Seda lauta, mis värske haua järele lõhnas, polnud enam alles. See oli lagunenenud ja vähehaaval ära köetud. Ning Preedik ei kahetsenudki, et see nii oli olnud. Taasmeenunud lõhn tegi ta nooreks ja kurjaks. Ühtlasi oli lõhna meenumises ka nagu mingi Preediku enese elu lõpu eelteade.

BERTA T. MEES

Berta T. mees lasti sõja lõpul, kui ta oli teel haiglast koju, metsavendade poolt Kramerde metsas maha.

Gustav T. viimast lahingupaika, kus ta ainukeseks relvaks oli juhulik teivas, — seda lahingupaika teadsid peaaegu kõik, kuid Bertale sellest ei räägitud. Berta oli õrnahingeline inimene, ootav armastav tru abikaasa, kes kasvatas kolme last — kahte tütart ning ühte poega, käis küüdis, metsatöödel, viis liha, piima ja villa normiks, kui mees sõdis.

Ilus oli Gustav T. hukkumispaiak — ülaste ja nurmenukkudega ülekülvatud metsalagendik lehtemineva kasesalu keskel. Linnud laulsid juba põõsastes, ojakesed vulisesid.

Metsavennad viisid kaasa ka Gustav T. laiba, läbilastud südamega elutu inimkeha, ning põletasid selle lõkketules «viinavabriku» lähedal.

Bertale ei julgenud keegi niisugusest koledest asjast rääkida. Seda enam, et mõnelgi külainimesel oli sõpru või omakseid metsavendade hulgas ning mõnigi neist ütles salajas: «Paras! Õieti tehti, et tapeti!»

Berta kasvatas lapsed suureks. Tüdrukud olid tal tublid, aga poeg huligaanitses. Berta oskas hästi süüa teha. Eriti õnnestusid tal piimakissell ja riisivorm rosinatega, mida ta oli valmis serveerima kõigile küllatulnuile.

T. maja õues kasvas suur niinepuu, mis laotas oma tihedad oksad maja katuse kohale. Majas oli alati jahe ning pime. Berta köögilaul polnud vakstut, sööjate küünarnukid hõõrusid laua läikima.

Berta jutustas heal meelel kõigile külalistele oma mehest, kes tuleb varsti koju perekonna juurde.

Sest nii ta arvas ning uskus ise ja niisugune usk aitas tal elada ja vastu pidada.

Igaühele, kes õueväravast sisse astus ja teda vaatamas käis, andis Berta korvitäie õunu kaasa.

Kui aga aastad läksid, muutus Berta imelikuks. Külarahvas pani seda üha tähele. Näis, nagu ei usuks ta enam isegi, et mees võiks tagasi tulla. Tütred olid suured, lahkusid kodust, aga väimehed ei austanud ega armastanud oma ämma, vihkasid teda, ei tahtnud vaatamaski käia. Poeg lõpetas kuue aastaga ainult kaks klassi, jõi viina ja kraakles. Iga sugune mälestus isast ja mehest võis nii poja tegude valgusel kustuda.

Berta hakkas elama enesestõmbunult, ei käinud enam isegi peenramaal ega heinamaal, müüs lehma, ei tellinud enam ajalehti. Lasi köögi kõrvaloleva tühja toa halgusid täis tassida ja ei läinud üle õue puukuurigi. Valimas ka enam ei käinud, talle toodi valimiskast koju, Berta istus toas ja kodus sukki, sokikesi ja labakindaid lastele ja lastelastele. Kuid need ei tulnud teda vaatama.

Berta poeg laskis enda varsti jahipüssist maha. Miks? Eks laskja ise teadis.

Varem külarahvas jaatas ja noogutas, kui Berta jutustas mehe peatsest saabumisest; nüüd külarahvas enam ei jaatanud ega noogutanud.

Ja viimaks lakkas Berta rääkimastki.

Nüüd oli juba hilja jutustada talle sellest kasesalust Kramerde metsas, kus Gustavi surm võis iluski olla. Sest pea kohal laius kodutaevas, pea all hingas kodumuld.

Juhan Viiding

*
Kolmas, ikka on kaks võimalust.
Kolmas võimalus.
Vaata.
Aga üksi oma nägu puutuda...
Kui on pime ja puud koolduvad
maa südame poole ükskõik kelle aias.

Mis tunne on kurbus?
See ei ole küsimus.
See on lõhn.
On ainus võimalus,
et see on lõhn.
Kolmas võimalus.

*
tuhandeis tubades öhtuti ärkab
selgete silmade tõelus
öösiti öitseb, lõhnab ja liigub
ühendab põhjatuid pilte

uksed on sulguvad minekud jäävad
hetki on peatada suutnud
küllap nii mõned. minuga jäävad
pildid mis mind on muutnud

sellest ei tohi. keegi ei usu.
usu, et pole vaja.
päikeselinn. ei ainsatki rusu.
minul on valge maja.

maailma äärel, seinaga serval,
aken on SISSEPOOLE
nii mina seisan enese kõrval
viibates eluloole

mineja, mine. tulija, tule
tuli

*
Maa, kus ei ela pelikanid
algupäraselt

must leinalint liigub
mu mänguasja

ühelt kettalt teisele
jätab jälje kui langeb täht

selle masinaga
kirjutusmasinaga
on mul salasuhe kuniks elu
tulin linnast
kesk- ja südalinnast
üks väike poiss mind togis jälgadega
see näotu ühenäolisus
üksteisehirm ja õhustiku laetus

kuid lagendikelt udu suits ja hurm
veel tuleb sõrmetesse ja ei julge
riimsõna suhu võtta
on liiga valge ta
et leinalindist teda läbi lüüa

ma teen uueks oma hingemaa
selle maa
selle
vana

Perepojad, taustaks talu,
läialehelised palmid.
Mirdipöösas postamendil,
õhtueelne valge viin.
Tuttav murre, võõras valu,
uued rahvalaulusalmid.
Õnnis tunne on momendil,
ainult mind ei ole siin.

Lõuna-Eesti noored mehed
vanas vanematekodus.
Õuepuudel laiad lehed.
Ainult mind ei ole kodus.

Kuhu kadusin, kus olin
suveõös ja õhus?
Kuhu rändan, kuhu kolin
linna kivikõhus?

KIRI ARMASTATULE. JA TÄNUMEEL

Mida tundsid, Naine, kui ma röögetasin?
Kui sa tundsid. Kui.
Tundsid küll, ma tundsin, et sa tundsid.

JUHAN VIIDING

*
Juulikuu Eestis on jubedaim kuu
minule alati olnud.
Igavik vaatab siis otsa.
Näha, et kõik saab otsa.
Kuni kõik saab otsa (Kaplinski).

*
Rannal, mudasel rannal. Pingil,
viimasel ringil.

*
Hallolluse olek, mõistuse palavik
tunnete alatemperatuuris.
Seda ei riimi, siia ei tule:
mädanev pintsak kuuris.
Endast, endast, vend.

*
Riigi Maja aias õues hoovis
olid valgud, oli äike kohutav.
Mõtlesin, mind tabab Isa välk.
Seekord ei tabanud veel.

*
Sa haara minu elu
väljamõeldis
nüüd kinni.
Alus, ja see öeldis

*
olen korraga mitmeis paigus
ainult vaadata vaadata veel
ja mu ainus arvatav haigus
seisab soovis elada veel

sellega kokku viis rida

*
ei kujuta ette ei olegi pilti
tume ja valge ja hele ja pime
vaheldub silma ees värvitu vaade
üle Su nime
ja maailma maade

ÜKSINDUS

DISKORI ÜKSINDUS

Ärkasin vihmasabina peale, masendus haaras mind. Mahe, silitav sabin löi oma küüned mu rinda, pigistas niiskete sõrmedega kõri. Nüüd on tal siis vabandus mitte tulla! «Vihma sadas!», tõepoolest! Nii et ka sina, sõber vihm, mängid minu vastu, ei ole sulle südamesse läinud mu heldinud hulkumised sinus, tilkuvate juustega truudusevandumised üleujutatud luhtadel, piisakobaratega kaetud õunapuukste kummardamised. Sa oled ükskõikne, aga ainult minu tahte suhtes, mitte muidu. Muidu mitte!

Tulla selle sopase kevade-eelse ilmaga maale — oma kaks kilomeetrit teivasjaamast eemal —, ja veel vihmasajus, ehkki... ehkki sabin katusel nagu hõreneks? Sina, diskode tuhmilt sädelev täht, kuuled, sabin nagu hõreneks? Ma ei tea, kuidas teil seal linnas, meil siin maal aga hakkab vihmasadu hõredaks jääma! Muidugi, päikesepaisteni on veel palju maad. Ma olen mobiliseerinud telefonineiu, teivasjaamavahi perekonna, paar teeäärset talu, et kui tuleb selline tüdruk — väikese ülespidi ninaga ja mingi kohutava kirsipunase keebiga —, siis ärgu lastagu tal ära eksida ega ära minna, võetagu ta käekõrvale ja põrutatagu otse siia, kui ta helistab, tiritagu ta (õrnalt) kohale telefonitraati pidi! Ma olen seda peaaegu teinud, peaaegu... Ma pidin sulle midagi tunnistama. Mul on vaja see üles tunnistada. Mu liha ja mu hing tunneb, nagu oleks ainult sulle mõtet seda tunnistada.

Sa oled teistmoodi, küllalt teistmoodi, et minu diskorikuulsust mitte ülehinnata. Mu auhinnad ei jäta sind ehk täiesti külmaks, nii ka nurgatagused aupaklikud sosisklemised, kui ma möödun, aga see on lihtsalt naiselik, on armas!

Minu meelest ei krabise nüüd katuseplekil enam midagi. Ei, tõepoolest mitte. Aga lompidel on veel kerge virvendus. See on tõesti väga kerge vihmasadu. See on tõtt-õelda ainult fiktiivne vihmasadu.

Sa ei tule, ma tean. Ma tean ka, miks sa ei tule. Sest ma ei kutsunud sind nii eriti. Sest sa ei lubanud tulla nii eriti. Ei olnud midagi kindlat. Sellepärast sa ei tulegi. Sest sa oled küllalt teistmoodi, et minu diskoriaupaiste pärast mitte mööda seina üles ronida, ent mitte sedavõrd eriline, et tulla ainuüksi sellepärast, et tahad tulla. Et tahad tulla ja tuledki. Sest sa tahad tulla küll — kas või uudishimust ja ka aupaiste pärast, aga sa kardad, kardad, kardad (mitte mind!), et mis sest välja tuleb, et kas see ehk ei riku mingit muljet, mingit kujunenud või kujunevat mis asja?, ja et kuhu see kõlbab... või ma ei tea, muidugi ei tea ma täpselt, mida sa kardad, aga ma tean, et sa kardad, sest ma tean, et sa tahad siia tulla, aga ei tule («Ah, tead, vihma sadas!»). Sellepärast ma ei kutsunudki sind nii eriti konkreetselt. Sest mulle on vaja inimest,

kes tuleb sellepärast, et ta tahab tulla, mitte aga sellepärast, et ta on kutsutud.

No nii. No nii, mis seal's ikka. See polnudki enam sadu, seal lompi-del. Lihtsalt lomptide kohal kasvavalt kaselt tilkus piisku, sadu aga oli juba ammu lõppenud. — — —

Siis ma ei räägi sulle, mis mind piinab. Et ma vihkan, orgaaniliselt vihkan seda muusikat, mida ma diskodel leierdan, vihkan eranditult kõiki ansambleid, b ä n d e, et mu kõrvad valutavad sellest lärmist, aga et kõige vastikum on mulle selle muusika baas, seeme, millest ta on sündinud — hingevärina puudumine, tuim enesekindlus, ja rumalus, kolmekordne rumalus! On armast rumalust (nagu sinul), aga on rumalust, mis vajub sulle mõirates peale nagu faalanksikujuline tankidiviis!

Armastan oopereid, nende naiivseid, kuid vapustavalt kargeid süzeid — «Traviata» liigutab mind iga kord, kui ta mulle ainult riivamisigi meenub. Mulle läheb hinge lauljannade marlikleitide targelduskröbin, kuidas nad surseski trillerid puhtalt välja võtavad, see meeldib mulle väga! Ma ei tea, mis asi see on ooperites, vahel harva operettideski, mis mind sedavõrd rööpast välja viib, et alles ei jää enam midagi muud kui inimlikkuse, inimsaatus tunnetus, inimlikkus oma mõlemas, oma loendamatu äärmusis (väärarmatu absoluudiigatsus, aga samas see saamatu laval ukerdamine — ja see on üks, üks inimsus, katsutagu öelda, et need asjad ei sünni kokku!). See ei ole teater, teater on edev, on skoptofoob, see on nimelt just ooper! Aga see on ka kammermuusika, näiteks Mozart... Midagi niivõrd süütut, niivõrd lihtsat, nagu oleks alles kõi-kide aegade algus! Nagu sa ei olekski üksi, nagu oleks sul maailmas sõber...

Ma hakkasin diskoriks, nagu spioon läheb vaenlase juurde. Ma hakkasin heaks, suurepäraseks diskoriks, ilmtingimata üheks parimaks diskoriks vabariigis! Sest ainult nii saan ma kätte maksta. Ei ole džiinikandjat, kes mind ei tunne, pätid ei tülita mind tänaval, iga päev toob post kirju algajailt diskoreilt, tüdrukuilt, kes paluvad autogrammi... Aga mina ootan, hambad risti surutud, päeva, mil puhkeb tõeline sõda disko ja muusika vahel, mil kalapilkudega noored ja paksud, väsinud tädid ja onud, kes väriseval häälel laulavad aariaid ja vingutavad viiu-leid, põevad maohaavu ja südamehaigusi, mil need kaks rinnet hakkavad vastastikku granaate pilduma ja kuulipildujaist täristama. Ainult selle päeva jaoks ma elangi. Juba esimesel võimalusel annaksin üles, reedaksin terve diskorite liikumise, mina, üks diskorite peasid vabariigis... Siis lagunekse terve leer ja marlikleidid, surevad marlikleidid oleksid võitnud! Seda ma tahtsingi sulle pihtida. Et ootan kärsitult päeva, mil võin täita oma missiooni — saada reeturiks...

KOHTUMISE ÜKSINDUS

Uhke, ilus on varahommik Läänemaa puisniitudel. Rästaste vilin ja erkroheline rohi töotavad iga hetk suurt hommikut. Ja nii ongi. Koos päikesega algab kevad.

Juba enne päikest on platsis Loodusesõber. Ta näeb välja nagu ära-karanud sunnitööline — nulliga aetud juuksed on vaevalt tärkama hakanud, seljakott kõlgub vateeritud välitöölisejope peal, ja ta näo eri-line maskuliinsus viib mõtted vägisi kolmele kromosoomile. Kuid teada

saades, et tegu on haritlase ja vabariigi Populaarseima Loodusesõbraga, hüüataks ekstaatiliselt nii mõnigi naisolevus: milline mees!, justkui ole-neks mehe milline!-sus võimalikult suurest kromosoomide hulgast.

Kuid olgu kromosoomidega, kuidas on (Loodusesõbral on neid usaldusväärseil andmeil siiski ainult kaks), aga ilm on tõesti erakordselt ilus. Ka Loodusesõber tunneb seda ja heidab end äkki, ilma ühtegi hoiatavat liigutust tegemata, puu alla selili. Ta paneb käed risti pea alla ja vahib taevasse, mõtlemata radikuliidile, millele mõne aasta pärast mõelda on juba hilja.

Lääne-Eesti metsades on samal ajal ekslemas ka üks kõhetu džiinikandja. Ta kolab seal juba kolmandat päeva. Džiinid on õnneks ehtsad ja seetõttu katsumusele hästi vastu pannud, kodumaine särk ja kampsun aga hoopis hirmuäratavad. Sonist me ei räägigi. See oleks lihtsalt taktitu. Kuid kohutavam kui särk, kampsun ja isegi soni kokku on poiss ise. Ta on nagu keegi, kes peab surema ja kelles on viimane, meeleheitlik, kuid üldse mitte kindel lootus pääsemisele — ometi viimane lootus. See poiss on Loodusesõbra austaja, ta on armastanud Loodusesõpra tema raadiosaadete kaudu ja leidnud, et ainult tema võib aidata. See poiss on Diskor.

Viimaks juhatatakse Diskor puu alla, kus lesiskleb Loodusesõber. Diskorit juhtinud külamees teeb puu lähedusse jõudnult «tšš», viipab käega objekti suunas ja kaob peaaegu hiilides. Diskor variseb Loodusesõbra kõrvale istuma. Ta on nii väsinud, et isegi ei imesta Loodusesõbra retsidivistliku välimuse üle. Hetkeks vilksatab vaid mõte, et see on eksitus, et külamees on midagi segi ajanud, kuid märkimik, mis piilub seljakoti taskust, viib selle mõtte.

Ta on kohal.

Siis ta tunneb, et tal pole Loodusesõbrale absoluutselt mitte midagi öelda. Miks ma tulin, mõtleb ta.

Loodusesõber ei ole Diskori saabumist kuulnud. Arvatavasti on ta koguni tukastanud, kuid temas on tukastanud ainult need vastuvõtjad, mis tegelevad antud looduslikus punktis esineva tavalisega. Kui siin oleks praegu pingviin häälitseenud, ükskõik kui tasa, oleks Loodusesõber momentaanselt püsti hüpanud, ja seda täiesti tähelepanu äratamata.

Viimaks hakkab Loodusesõber nihelema ja tõuseb. Ta kavatseb minna rebaseurgude lähedusse luusima. Siis märkab ta Diskorit.

«Tere,» ütleb Diskor.

«Tere,» ütleb Loodusesõber, seisatab hetkeks, kuid hakkab kohe edasi minema.

«Ma tulin teie juurde,» ütleb Diskor ega suuda üle saada vastikusest, mis tal on tekkinud selle jutuaajamise vastu.

«Jah?» ütleb Loodusesõber ilma suurema väimustuseta.

Diskor jääb vait ja mõtleb, et peaks end koondama mõne korrektse, kaaluka ja tähelepanuäratava lause peale. Ta ei suuda seda. Ta on vait edasi. Lõpuks venib vaikus juba sedavõrd, et Diskor lepiks ka mõne päris tavalise lausega, et oleks ainult enam-vähem alus-öeldis-sihitis-määrus, kuid ta ei suuda ka seda. Viimaks küsib Loodusesõber:

«Milles siis asi on?» Ta seisab veer ikka nii, nagu minekul jäi — külg või peaaegu selg Diskori poole, ainult pea tagasi pööratud.

«Kas te ei pööraks end üleni minu poole?» ütleb äkki Diskor. «Ma olen väga väsinud,» lisab ta nagu oma palve õigustuseks.

Loodusesõber pöörabki. Talle saab selgeks, et rebaseurgudest ei tule täna midagi välja. Ta saadab raadiosse ühe vana lindi hüljestest, olgu, teeb ta äkki otsuse. Ta on Diskoriga juba leppinud, ehkki pole sellest enesele veel aru andnud.

«Ma ei jõua enam elada,» ütleb siis Diskor. «Ma tahan, et te mind aitaksite. Ma olen kuulnud teie raadiosaateid ja lugenud artikleid. Te suhtute hästi igasse putukasse ja lindu. Te olite ainus, kes Toomemäe hakke kaitses. Te ei patsuta loomadele õlale ega nimeta neid meie sõpradeks. Miks peaksid nad meie sõbrad olema? Andestage, aga ma olen väga väsinud. Ma ei ole harjunud tihnikuid mööda turnima. Nii et te ei patsuta neile õlale. Ma räägin kohe edasi. Ilm on liiga ilus. Läheks see päike ära.» Päike lähebki. Diskor naeratab kurnatult. «No ikka on ilus. Muidugi pole nad meie sõbrad. Sest kuidas sõpradeks jagatakse? Ikka kasulikkuse järgi. Põdralt ja kitsekeselt saame liha ja naha, nad on meie sõbrad, tuvilt aga ornitoosi, ta on meie vaenlane. Koer kaitseb meie ilgeid suvilaid ja stereogrammofone, ta on meie sõber, aga kui tal on marutaud, laseme ta maha — ja seda mitte soovist ta piinasid lõpetada. Teie olete ikka püüdnud ainult mõista, te ei ole ennast vahele toppinud. Kõigile elavatele te olete halastanud, ka neile hakkidele, keda minagi kuulasin, kui tuln raamatukogu uksele suitsu tegema. See kisa oli mulle palju armsam kui lärm, mida... mida... Ma olen diskor!» hüüab siis Diskor äkki ja hakkab nutma.

«Ärge nutke,» ütleb Loodusesõber kohmetuses. «Mis sest sitast.»

«Või mis sest sitast!?» luristab Diskor ninaga. «Olge ise selles põrgus ja küsige siis!»

«Kes teil seal olla käsib? Tulge ära!»

«Te ei saa millestki aru, mitte millestki!» hüüab Diskor, keda üleväsimus, magamatus ja harjumatu pinge on hüsteerikasse viinud. «Kuidas te mind siis aidata saate, kui te aru ei saa!»

«Keegi ei saa kedagi aidata,» ütleb Loodusesõber tõustes. Ehk jõuab veel õigeaks ajaks urgude juurde. Tatine ja märatsev pop-poiss on talle ebameeldivaks muutunud, olgugi et kiidukõne oli Loodusesõbra kuulmelundeid riivanud soodsalt. Enne esimest eemaldavat sammu ta veel nagu kaalutleb hetke, kuid Diskori hüsteerikatulle valab see ainult õli.

«Jah!» hüüab ta. «Loodust te mõistate ja armastate, aga inimest! Inimene on teile ükskõiksem kui kuivanud puuleht. Inimene nagu ei olekski loodus! Te ei mõista midagi loodusest, kui te ei mõista inimest! Kui te lähete inimese juurest ära niimoodi, siis on ka teie hakkidekaitsmine vaid tühipaljas lüürika! Te olete valetanud kogu aeg! Haa!» kargab ta püsti. «Good-bye, onu Piilu!» Ning kiirel komberdusel hakkab ta eemalduma.

Nagu küpsetatult seisab Loodusesõber. «Ptüi, kurat,» sülitab ta äkki vihaselt. «No mihuke tola!» Ta teeb paar sammu rebaseurgude poole, kuid pöördub siis otsustavalt ümber. «Pidage kinni!» hõikab ta, ent ei saa mingit vastust. Ta hakkab jooksuma suunas, kuhu on kadunud Diskor. Ta hüüab ja otsib, kuid Diskorit ei leia.

Minu juhendaja Tartus oli Meeta Maivaik, halva kuulsusega vana daam. Oma kraadi kaitsesin ma ainult tänu temale — mul oli lihtsalt kahju temaga läbikäimist katkestada, ja seepärast pusisin oma teemat edasi, lihtsalt et oleks põhjust temaga jälle vestelda. Aga kraadikaitsmine on väike asi avastuste kõrval, mis tema abil tegin.

Ei saa öelda, et mu juhendaja Meeta Maivaik oleks meeldinud mulle algusest peale. Ma ei tundnud teda varem kuigi palju, kuid nagu enamik muidki inimesi, võtsin kähku, peaaegu automaatselt omaks halvustava suhtumise, kui seda mõne inimese vastu paljud ilmutasid — võtsin eelarvamuseks omaks. Niisiis alustasin aspirantuuri teadmise, et mind juhendab üks erakordselt pahatahtlik inimene. Kuid juba esimesel, eriti aga teisel konsultatsioonil märkasin, et see pahatahtlik inimene ei ärata minus mingit vastumeelsust. Otse vastupidi, ta oli mulle täitsa sümpaatne. Ei saaks öelda, et see sümpaatia oli kõikevõitev, ent ta oli täiesti olemas. Muidugi, Meeta oli tark. Ja mis eriti tähtis — taiplik. Tänu temale pääsesin juhusliku kirjanduse diagonaalsirvimisest, mille nahka nii mõnigi on läinud. Meeta aimas alati, kuhukanti mu mõte tüürib, olgugi et mõnikord võis see suund olla üsnagi ekstravagantne, ja soovitas alati autoreid, kellest mulle kasu oli. Muidugi, autori, kellele toetusdes töö lõpuks koostas, leidsin ma ise, kuid viimasel ajal on minus ärganud kahtlus, et Meeta korraldas selle meelega nii. Võib-olla leidis ta, et peab minu vastu veidigi aus (mina-ise) olema — natukenegi pahatahtlik.

Meie suhted olid väliselt rahulikud, minu poolt ka väga aupaklikud. Mina olin alla kolmekümne, tema umbes seitsekümmend. Ta nägi välja nagu viiskümmend, kuid käitus kuidagi «eatult». Pika ja üsnagi tiheda koostöö tulemusena avastasin mõned ta nõrgad kohad, see tähendab omadused, mida ta ise nõrkusteks pidas ja hoolega varjas.

Nii mõnigi kord, eriti aga üks kord, kui ta mu sõbra ja kolleegi suhtes väga inetult käitus, tundsin tahtmist ta nõrkusi teades tema vastu välja astuda, teda kateedrikoosolekul paljastada. Õnneks ei teinud ma seda kunagi. Sõber käis niikuinii alla, ja oma allakäigus polnud ta maaliline nagu võib-olla mõni tuntud ja muidugi surnud luuletaja, vaid igav. Ta abiellus mingi naisega, kes pidi talt lapse saama, ja hakkas raha tegema. Ta teeb seda tänaseni, kui surnud ei ole.

Niisiis, koostöös Meeta Maivaiguga hoidis mind rahulik teadmine, et mul on tema vastu relvad — keelatud relvad, kui rääkida aumeeste keeles, kuid tema ei olnud aumees. Mind tunti kui aumeest, vähemalt ma käitusin sellena. Ma olin mitu korda mõelnud, miks Meeta minu vastu siga ei ole, samas aga, kui ta mõne öeluse ütles, mõtlesin ise: no räägi-räägi, mul on sinu vastu relvad, võin neid kasutada iga hetk! — seda üldise sümpaatia taustal —, ja siis korraga, ühel hetkel, sain aru: ehkki ta minu nõrkusi ei teadnud nii peo pealt nagu mina tema omi, aimas ta naiseliku vaistuga nende olemasolu ja oli uhke, et mina, tema õpilane, neid välja ei näidanud. Ta oli uhke, et ei saa minu vastu siga olla! Ta ei olnud minu vastu siga, sest ta pidas mind omasuguseks. Ja sellega tegi ta mulle suurt au, sest tegelikult olin ma talt palju madalamal, ma ei mõistnudki tookord seda peent mängu, mis ta minuga mängis. Alles hiljem, paljude teistega suheldes avanes see mulle järkjärgult; laveerides paljude erinevate psüühikate vahel ja nende süga-

vustes, tundsin ma seda magusat pööritust, mida võib tunda mäetipualistaja, kui ta alla vaatab — vaatab alla oma vallutatud mäelt. Kuid iga kord tajub selline vallutaja, nagu tunneks ka mägi temaga ühes, iga kord tahaks ta oma tundest just nimelt selle mäe kui tunde kaastundjaga muljeid vahetada. Kuid — mägi jääb tummaks ja tuimaks ja vallutaja läheb teistele mägedele. Ta ei peatu kauem kui uue jõu kogumiseks vajalik. Tema vallutamiste stiimuliks on aga lootus, et mägi kõnelema hakkab.

Sellest tuligi Meeta Maivaigu sümpaatia, et mina hakkasin kõnelema — tema keeles, ise seda (siis) teadmata. Ta aimas minus tulevast mäeronijat, aimas, et oman tema vastu relvi ja olen neist teadlik ja isegi juba kaalutlen, kas neid käiku lasta või mitte. Mina aga uskusin kogu aja, et olen aumees!

Kõik, mis tõmbas mind inimeste ligi, võlgnen ma tänu Meeta Maivaigule, oma juhendajale. Palju jobnustavaid hetki, pinget, salaarmastust ja karsket talvehommikukirgastust olen tema õpetusi järgides ja arendades saanud. Saanud olen väga palju.

Üle kõige armastan inimesi. Sa osatasid mu valutavat haava. Kas arvad, et ma tuln looduse juurde? Ma tuln inimeste juurest ära. Nad ei rääkinud minuga, ma tuln nende juurest ära.

VAIMUHIIGLASE MAJA

Tuntud vaimuhiiglase maja asus meie tänava lõpus, see tähendab, endise meie tänava lõpus. Nüüd elan ma maal, ignoreerides enamikku inimesi, kuid igatsedes neist mõnda, kes ei ole end veel mu tujude meelevaldanda andnud, kes veel ei aimagi, et juba on nende kohale ling heidetud, et nende alt on pind niisama hästi kui kadunud. Eelistan hingelisi üksiklasi, ent elujõulisi natuure. Mulle ei paku rahuldust alistada väeteid. Ma ei ole hunt või haug. Ma olen lihtsalt lihasööja.

Nüüd elan ma maal, aga siis olin ma laps ja elasin linnas. Mul ei ole mingit isatalu, aga on vaimuhiiglase maja. Ometi ei ole mul seda õiget vaimuhiiglase maja, mis on teistel meie tänava isataluta lastel ja mida nad ikka heldimusega (kui isatalu) meenutavad — seda suurt kivitsitadelli, kus iial keegi käinud polnud ja kus iial kedagi liikumas ei nähtud, hoonet, kust ööd kui päevad paistis tuhmi valgust ja mille võssakasvanud aiamaalt meid kunagi minema ei aetud. Tangidega oli meisse istutatud ja tulega väetatud teadmine, et seal, selles majas, elab tuntud suurvaim. Hiljem kasvas see kustumatuks mälestuseks, nii et mõnigi meie tänava laps on mulle oma küpses eas tunnistanud, et kuuldes raadiost või lugedes lehest sõnu 'suurvaim', 'vaimuhiiglane' või kas või mõeldeski kellestki nende sõnade abil, ilmub vaimusilma ette momentaanselt too kivikoloss, ainult maja, ei midagi muud — see salapärane, vargsi hingav ehitis.

Aga mina näen neil puhkudel vaimuhiiglast ennast — kuidas ta, vanad dressid jalas, istub mingil viletsal taburetil. Mu vanaisa võttis mu kord tema juurde kaasa. Millistel asjaoludel ta ise sinna läks, ma ei mäleta. Vanaisa on nüüd surnud ja järele küsida ei saa. Tookord jõllitas vaimuhiiglane kokkunult vanaisa, kes mudis käes vana kaltsakat soni ja pomi-

ses mingeid lauseid. Korruga kargas vaimuhiiglane püsti ja hüüdis midagi seniilsel, vihasel häälel. Üks mu sugulane, kes on nüüd ka surnud, poetas kunagi, et vaimuhiiglane ja vanaisa olid ühe küla poisid, nende isatalud asusid teine teisel pool pisikest järve. Keegi elavaist ei tea enam, mis küla, järv ja mis talud need olid.

Keegi elavaist ei tea ka, kas juhtum minu, vanaisa ja vaimuhiiglase vahel tegelikkuses leidis aset või mitte. Olin kunagi erksa, lausa põleva fantaasiaga laps, ajasin segi unenäod ja tegelikkuse ja olen pidanud palju kannatama, kui osutusid valeks lood, mida ise olen uskunud tõe olevat ja tõe pähe ka edasi rääkinud.

Selle loo puhul siin poleks ehk valega vahelejäämist kartagi, sest ka viimane tunnistaja, vaimuhiiglane, on ammu surnud, ainult et raske, kui mitte võimatu on kujutada olukorda, mille sees või mille kohta on sobiv öelda umbes nii: «Ükskord üks närudes rauk karjus midagi teise sama-suguse peale, ja ma ise olin juures, ise nägin seda», ja et kuulajani jõuaks ligikaudnegi aimdus sellest, mida ma edasi anda tahan.

PONTIUS PILATUSE ÕNNELIK JUHUS

Ilusa jõega väikelinnas, pargi kõrval, mitte kaugel populaarsest bulvarist, elas Viki. Seda Vikit teadsid nii mõnedki. «Ah Viki...!» ütlesid nad, «nojah!», aga kui täpsemalt järele pärida, milline too Viki oli, ühmati: «Eee... selline pikem vist... ei, lühem, jah, lühike... tumedama peaga... üldiselt heledamat tõugu... töötab seal... ee... kusagil... On abielus tollega... ei ole vist ikka.»

Nii palju teati siis üldiselt Vikist, kes elas muistset hiit kujutava pargi kõrval.

Hommikul tõusis ta väga vara, avas akna ja uuris kirdetaevast. Suvel oli see roosa, talvel õnnestus tal teinekord aga virmalisi näha. Ta ei teadnud, millised on virmalised, sest tal ei tulnud neid iial kellelegi kirjeldata. Hommikvõimlemist Viki ei teinud, uimerdas niisama korterit mööda ringi, kirkastus, nagu ta seda ise mõttes nimetas, sõi paar albiinokahvatut muna ja jalutas siis tööle. Tööd tegi ta aeglaselt ja innuga. Tõtt-öelda võlgnes instituudi tublim osakond oma loorberid just Viki tasasele nohinalle, kuid sellest polnud veel aru saadud.

Viki lapse- ja noorpõlvest pole palju teada. Ta pärines edukast perekonnast, ent perekond pööras peatähelepanu Viki kahele vennale, kes töötasid karjääri teha, Vikit aga, tasast nohisejat, märgati ainult söögi-aegadel.

Viki ei joonud ega suitsetanud, vaevalt ta naisearmugi tundnud oli. Tegelikult armastas ta lobiseda, kuid jättis ometi vaikse inimese mulje.

Viki elas tööl. See summutatud nohin, mis saatis tema statistikas ja käsikirjades tuhnimist, oligi Viki elu. Ning ajal, millest algas meie jutt, oli Viki märkamatu tõsist, ülemaailmse tähtsusega teadust tegema hakanud. Ent sellest ei saanud veel keegi aru, ka tema ise mitte. Keegi ei mõistnud samuti, et Viki edukad vennad olid oma karjäärikõrgustes juba lae saavutanud. Vennad surid, Viki aga sündis. Tema hommikused kirjastumised muutusid nüüd üha sisukamateks.

Ühel sellisel hommikul sundis miski Vikit traditsiooni rikkuma ja pliiatsit haarama. Ta kritseldas kiiresti mingeid meile arusaamatuid valemeid, muutudes üha närvilisemaks, tõsisemaks ja näost järjest punasemaks. Ta sirvis paari rotaprinditrükki, leidis vajalikud lõigud. Võrdles. Kirjutas veel. Sirvis veel.

Ja siis tõusis ta püsti. Nüüd oleks Viki peaaegu aru saanud, et ta on suur teadlane. Aga ta ei mõelnud selle peale. Kiiresti vilksatas läbi pea vaid mõte, et ta on teinud suure avastuse, ent see lahkus kohe ja jäljetult. Vikit vapustas miski muu. Ta oli avastanud süsteemi põgususe. Suur avastus seisis väljaspool üldtunnustatud süsteemi, hoopis omaette, võib-olla mõnes muutus süsteemis, võib-olla aga päris ilma süsteemita. Vikile oleks nagu üks paar silmi veel pähe tulnud.

Ta pani kasuka selga ja astus kargesse, veebruarihommikuroosasse hiieparki. Nägi härmatanud oksi. Kuulis külmast vidistavaid linde. See maailm ei olnud enam lihtsalt ilus, ta oli suur ja aukartust äratav oma paljumõttelisuses.

Viki oleks pidanud minema tööle, aga ei läinud. Ta vaatas oksi, uuris tihaseid ja jalutas bulvarile. Hiljem hulkus ta turuhoones, siis põikas sisse kohvikusse.

Õhtul istus ta jälle oma sirgelduste taha. Kuid ta ei puudutanud neid. Ta ei söönud suutäitki. Ta magas vähe ja sügavalt.

Järgmisel päeval pandi Viki puudumist tähele. Talle helistati koju, aga number ei vastanud. Viki oli nimelt päevasel seansil teatris. Esitati mingit kehva tükki veelgi kehvena trupi esituses, kuid Viki nautis iga stseeni. Ta nägi näitlejaid, nende elu, elulugusid, saatuse märke pea kohal. Ta nägi lavastajat viimse vaimse vurrukarvani, tema ideaale, perekonnaelu viletsust. Ja kõigest kumas läbi too mõistetamatuseni ulatuv paljumõttelisus. Õhtul kohtas ta hulkuvat koera.

Kolmandal päeval muutus õhkkond instituudis närviliseks. Siis korraga selgus, et terve osakonna töö jääb ilma Vikita seisma. Juba oli esimene avastus tinginud teise.

Viki aga vestles hulkuva koeraga. Koer oli terve maailm. Viki ostis koerale maksavorsti ja näris ise kuivikut. See oli esimene kord pärast avastust, kus ta midagi sõi.

Neljandal päeval, kui instituut kavatses just miilitsa asjasse pühendada, saabus mutike soliidse pakiga. Pakis olid Viki kirjutised pluss üks lühike vabandav sedel.

Viki aga kõhnus silmanähtavalt, mida ei saanud sugugi öelda koera kohta, kes osutus nooreks, armsaks ja rumalaks krantsiks. Viki oli nüüd kõhn, lühike ja satään, seletamatult sümpaatne hingestatud noormees.

Viiendal päeval sai instituut Viki kätte. Aga mis Viki see enam oli! See kiirgas nelja kanti äraseletatud valgust, pidas dotseerival häälel pseudo-teaduslikku jutlust ja kõigele tipuks kutsus üles ajult kaant ära võtma, õnneks küll ülekantud tähenduses. Kõik, mis seni on olnud, rääkis ta, ei pruugi olla küll vale tavalises mõttes, ent on vale absoluutses tähenduses. Täissöönud krants, kes oli Vikiga instituuti kaasa sörkinud, liputas pooldavalt saba. Me kujutame ette, jätkas Viki hoogu sattudes, et me teame põhilist, kuid see on viga. Me ei tohi suletud silmi edasi trampida, hüüdis ta kiledalt, vaid peame ujuma, ujuma kui lumivalged, ülitundlikud seismograafid, vabalt mõtlevad seismograafid Suure Süsteemi loomulikud voolus!

Hämmingus vaatasid instituudi töötajad ilusat, hullumeelselt põlevate

silmadega teadlast, kes tundus neile täiesti võõras. Me ei tea midagi! karjus see noormees. Iga asja ja mõtet on võimalik usutavalt kritiseerida ja valeks mõista! See pole eriline kunst! Kunst on kõigest aru saada, kõike tunnetada! Tõde algab kõige, ka näilise vale mõistmisest! Seletamine on koormav ja tarbetu! Ja krants haugatas.

Muidugi olid kolleegid kuulnud, et Viki oli mingi avastusega maha saanud. Ent Viki töö täit tähtsust mõistsid instituudis vaid kaks meest. Nendest kahest oli üks vana rebane, kes Viki palavikulisi silmi nähes sai kohe aru, et on saabunud võimalus ise Viki tööle alla kirjutada, vähemalt Viki allkirja kohale, teine aga ei mõelnud esialgu midagi. Ta oli kõige siiramas hämmastuses. Kui ta sellest viimaks üle sai, küsis ta: «Mis on Suur Süsteem?»

Viki kutsus teadlase kõrvale. «Suur Süsteem,» kordas ta poolihääli, «see on — eimiski, segadus. Meie tunneme teda segadusena. Praegu.»

Nüüd muutus ka usaldav teadlane skeptiliseks.

Ent Viki marssis juba instituudist välja, krants kannul. Üldist kahtlevat meeleolu õhutas mõne mürgise sõnaga veel vanast rebasest teadustöötaja Viki vaimse seisukorra aadressil. Ta läks oma kabinetti, ning ühe silma abil tuttava psühhiaatri numbrit valides õgis ta teise silmaga isukalt Viki käsikirjapakki lauanurgal.

Sel ajal istus Viki bulvaril ja kõneles krantsiga. Krants oli hea kuulaja, kui ta just oravajälgede peale ei sattunud. Siis läksid nad koos vorstipoodi.

Vorsti müüs nooremapoolne välimuselt väheütlev naisterahvas. Ta kaalus Vikile just maksavorsti, kui Viki ta avastas. Naine, mõtles Viki. Ja äkilisel, peaaegu ebaviisakal toonil kutsus ta naise kohtama. Naine ehmatas, kuid oli üldiselt siiski meelitatud.

Samal ajal istus skepsisesse kalduv usaldav teadlane oma kabinetis ja mõtles. Ta tundis vanast rebasest kolleegi üsna kaua ja teadis seepärast, mis pea kohal rippus. Ta tundis ka ennast. Usaldav teadlane oli laisk ja mugav reageerima sellele, mis talle otseselt nii-öelda peale ei astunud. Seepärast pigistas ta nii tegelikult kui ka ülekantud tähenduses silmad kinni ja mõtles, mõtles skeptiliselt Viki sõnadele. Viimaks ei kannatanud ta enam välja ja läks vanast rebasest kolleegi juurde.

See oli psühhiaatrilist lootust saanud. Parajasti sirvis ta hellalt Viki käsikirja.

Usaldava teadlase sisenemisel tundis vana rebane end hetke ebamugavalt, kuid ei näidanud seda välja, hakates kiirelt termose ja tassidega askeldama. «No kas pole lugu,» hädaldas ta ise, «vaat kuhu mees jõudis! Karjäär läbi! Ai-ai-ai!» Murelikult jälgis vana rebane kolleegi ilmet. «Lugesid sa põhjalikult seda kirjutist?» küsis rebane kiiresti.

«Ei,» valetas usaldav skeptik, et säästa end rebase ebasoosingust.

«Ai-ai,» ütles rebane kergendatult, ent siiski valvsust kaotamata, «kuhu küll võib jõuda! Muidugi oli ju ka paar päris huvitavat mõtet. Ometi! Igast reast peegeldub teadusele kaotsiläinud inimene! Ai-ai!»

Rebane lonksatas kohvi. «Mina ise muide,» tähendas ta sõbralikult, «olen ka omal ajal seda teemat uurinud. Ja mitte edutult! Näed sa, oleks Viki minu poole pöördunud, oleksin võinud teda aidata, nõu anda. Ai-ai-ai...»

Kohv oli joodud ja rebane asus mantlit selga ajama. «On üks konsultatsioon,» ütles ta, «kui keegi helistab...» Siis peatus ta pilk käsikirjal. See usaldavale skeptikule sisse sööta oleks küllalt ohtlik. Kui ta nüüd

aga ise käsikirja kaenlasse kahmab, äratav ta tarbetut kahtlust. Pealegi pole kirjutise sisu skeptiku valdkond. Ja rebane tegi julge käigu:

«Võid selle masinasse anda. Ehk läheb kunagi vaja. Aga ruttu, Helle pidi täna varem ära minema.»

Kuulekalt vantsis usaldav skeptik masinakirjutaja ruumi. Kuid Helle oligi juba ära läinud. Laual vedelesid saatmata kirjad. Skeptik istus ise masina taha, ja et tal oli aega, hakkas Viki traktaati ümber lööma.

Nii Viki kui müüjatar olid kohtamisele jõudnud enne õiget aega. Sõnagi lausumata läksid nad kinno. Filmi asemel vaatas Viki naist. See oli täielik ime: nina, parem silm, kõrv, kael ja kõik muu, mida Viki oma kohalt nägi. Mida me teeme siin kinos? Kustkohast ta küll oli kuulnud, et nais-tega kinos käiakse?

Pärast filmi kutsus Viki naise enda poole. Algul see nagu kõhkles, kuid ütles siis ära. Järgmisel päeval läks Viki taas vorstipoodi. Kuid leti taga oli teine müüja.

Helle saabus hommikul tööle ja võttis saatmata kirjad. Teiste hulgas oli üks kogukam, talle tundmatu saadetis pealinna aadressiga. Helle kandis uue kirja raamatust läbi ja lippas siis postkontorisse.

Instituudis töötas laborandina ka üks iludus, kelle ainus pilk pani meeste silmad verd täis valguma. Iludus kõndis stiliseeritud kassikõnnakul, tumedate kiharate kunstipärasel hõljel ning kõrgete tähelepanuväärsete rindade õõtsel. Üldise huvi kaldudes Vikile kadus iluduse südamerahu.

Usaldav skeptik saabus tööle tavatu hilinemisega. Ta oli magamatusest paistes ja millegipärast vältis vanast rebasest kolleegi. Kõigepealt läks ta masinakirjutaja ruumi, see aga oli tühi ja ka kirjad kadunud. Usaldas skeptikus tõusis tuline hirmulaine. Samas tundis ta õige pisikest, peaaegu olematut kergendust.

Ruumi vetrus iludus.

«Mine too Viki tööle!» käratas skeptik jöhkralt.

«Meeleldi,» nurrus iludus.

Viki oli samal ajal vorstimüüjatori pool kodus ja imetles tema alasti keha. Tõtt-öelda polnud see keha just suurem asi, ent see-eest kaetud sileda piimvalge nahaga. «Mu poiss, mu poiss,» ohkas müüjatar aeg-ajalt.

Kui Viki koju jõudis, leidis ta iluduse maja eest pargist. Tundes end põlise elumehena, kutsus Viki iluduse sisse.

Iludus kõditas Vikit lõua alt ja näugus, mida skeptik oli käskinud öelda. Varsti sai Viki iludusest lahti, ent nägi teda terve öö unes.

Järgmisel nädalal oli Viki jälle tööl. Rebane vehkis ta ees sõrmega, viidates vormistamata palgalisele puhkusele, ent oli üldiselt väga sõbralik, sest ta ei teadnud veel midagi ärasaadetud käsikirjast. Alles nädala lõpul hakkasid saabuma uhkete blankettidega ümbrikud.

Ja järgmisel nädalal üllatas instituuti terve delegatsioon pealinnast.

Rebane kees ja kääris. Ta kutsus Viki enda juurde kohvile ja nägi ränka vaeva, et end mitte paljastada. Lõpuks pahvatas ta, et Viki töö vajab täiustamist ja et ta on valmis selle enda peale võtma. Ta lisas, et poleks osanud arvata, et Viki ajab asju tema selja taga. Kuid niipea, kui ta häält tõstis, kuulis ta ukse tagant ähvardavat urinat. Rebane tahtis karjuma hakata, ent muigas vaid ja ütles: «Ai-ai-ai.»

Delegatsioon vestles Vikiga väga pikalt ja silitas hellitlevalt krantsi. Viimaks lippas Viki iluduse juurde. Iludus viilis küüsi ja kõigutas jalga üle põlve. Viki kutsus iluduse õhtuks külla, ise aga läks sisseoste tegema.

Iludus valmistas üllatuse. Viki poole kaasa võttis ta soliidsema poole delegatsioonist, mõningad naaberinstituudi doktorid ja paar kena naist, kes siiski ta enda varju jäid. Viki konstateeris seda vaikse ja rõõmsa omanikuimetlusega.

Õhtu möödus võltsimatus joovastuses. Ent pikapeale hakkas Viki märkama, et see äraseletatud respekt, mida ta oli tundnud avastushommikul oma kodupargis, asendub järk-järgult mingi närvilisusega. Ta tõusis püsti ja hüüdis «Muki!», aga koer ei vastanud. Delegatsioon oli koera välja lasknud. «Üks hetk,» vabandas Viki ja astus majast välja muistsesse hiit kujutatavasse parki. Sadas tihedat lund. Viki hakkas piki populaarset bulvarit koera jälgi mööda minema. Sajtu tugevnedes muutusid jäljed järjest vähem märgatavateks. Jõe ääres kadusid nad hoopis. Oli olnud pehme talv ja õiget jääd polnud jõe peale tulnudki. Viki seisis otse veejoonel. Me teame, et tark loom ei lähe jää peale, mis teda ei kannu. Aga mehe pärast, kes öises tuisus otsib oma sõpra, on siiski põhjust muretseda.

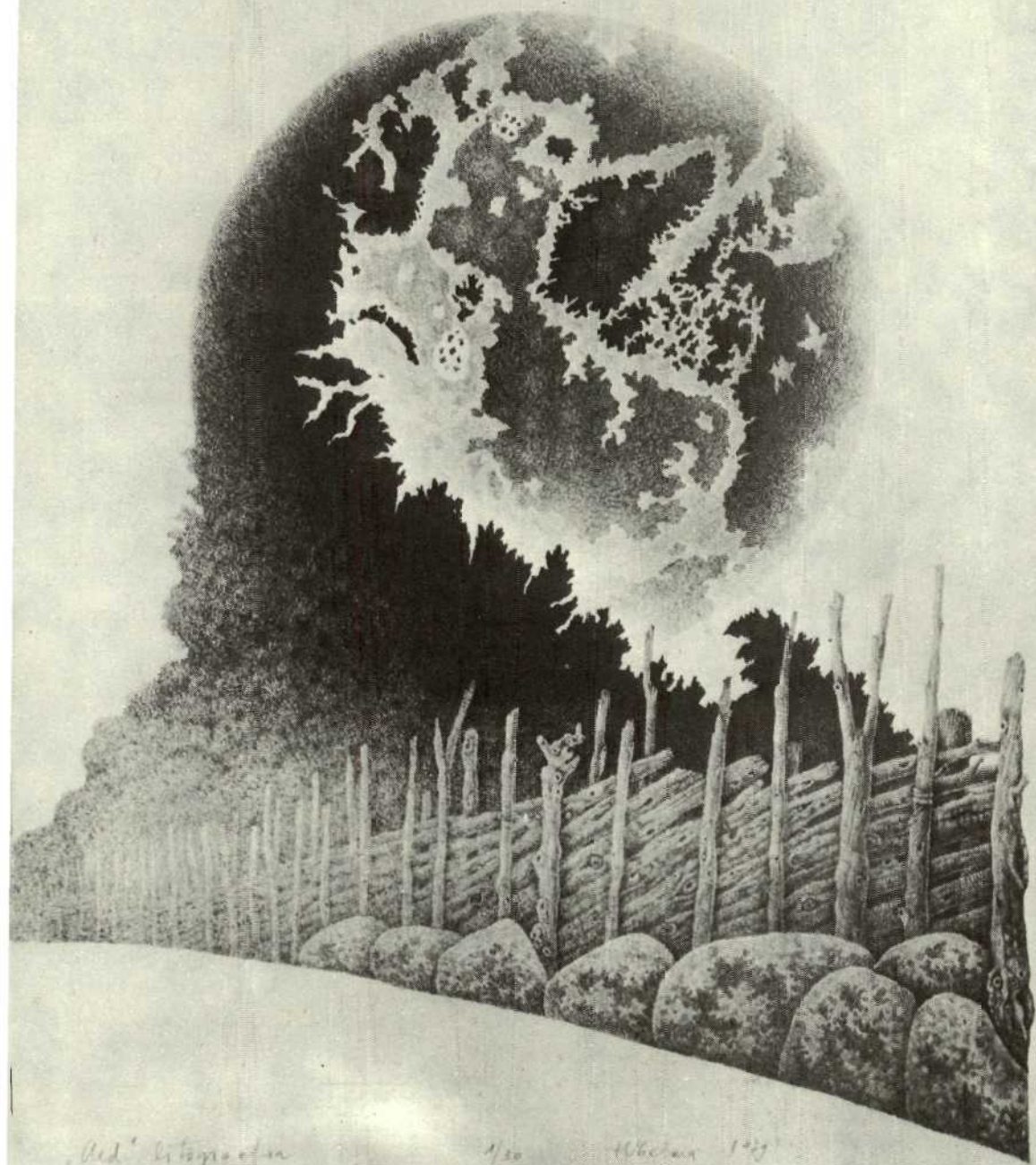
Majas muistset hiit imiteerida püüdva pargi serval peeti pidu edasi. Külalised pealinnast õpetasid daamidele parajasti moes olevat kasatšokki, kassilik iludus üritas aga kinnisilmi ühele noorele teaduskandidaadile, kellel olid väga keerulise fassongiga põetud vurrud ja habe, torditükki täpselt suhu juhtida. Muidugi sattus see hoopis silma ja põhjustas kahju-rõõmsa naerulagina.

Perekond, kes ligi kümme aastat oli Vikiga jaganud ühiskorterit, oli ühtaegu nii hämmeldunud kui tige.

Ajal, mil teaduskandidaat tordilõiku nägu mööda laiali nühkis, lõpetas vana rebane peatüki lisast, mille ta kavandas täiendama Viki kirjutist, ja heitis oma naise kõrvale magama.

Ühes agulimajas riputas pesu kuivama vorstimüüjatar, samal ajal kui ta vallaspoeg piinas teda mingi eriti keerulise matemaatikaülesandega.

Küllap lehvitas unejumalanna oma maheroosade tiibadega tol ööl kõige heldemalt just usaldava skeptiku voodi kohal. Kuigi too magama minnes oli veendunud, et ta silma kinnigi ei saa, viibis ta ometi nii sügavas ja tervendavas unes, nagu seda enam aastaid polnud juhtunud.

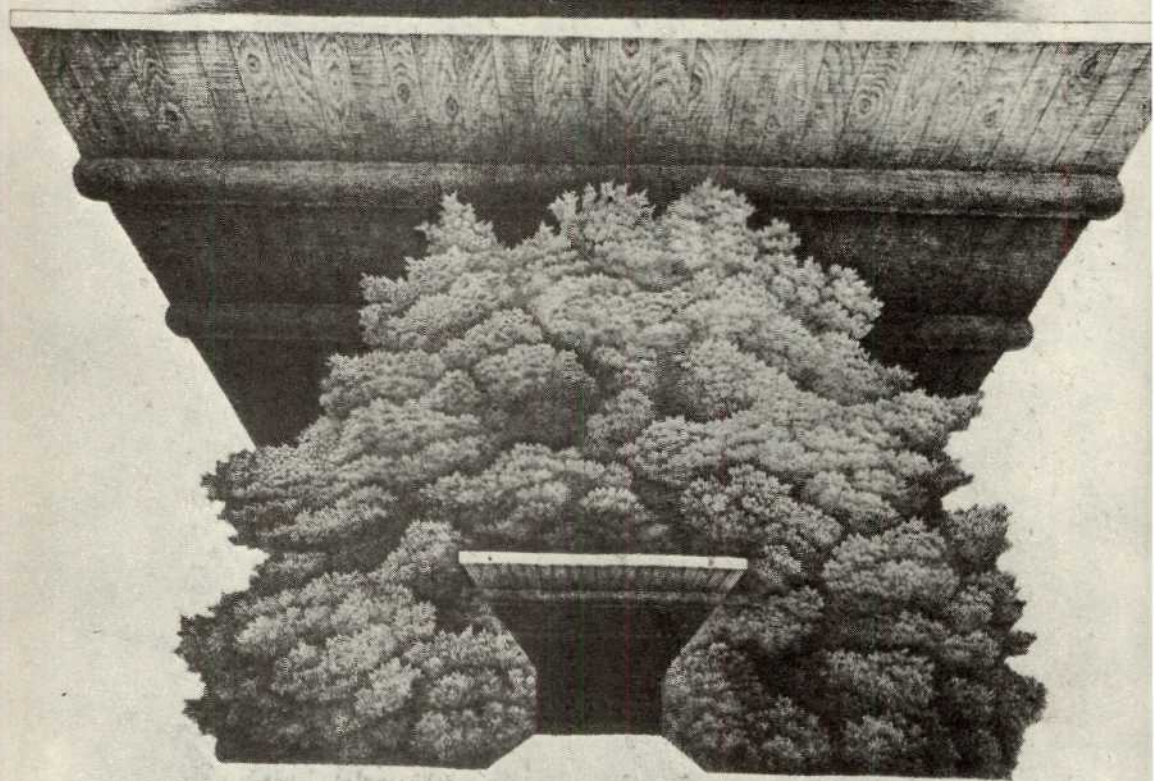
Aed litograafia

1/50

H. Eelma 1979

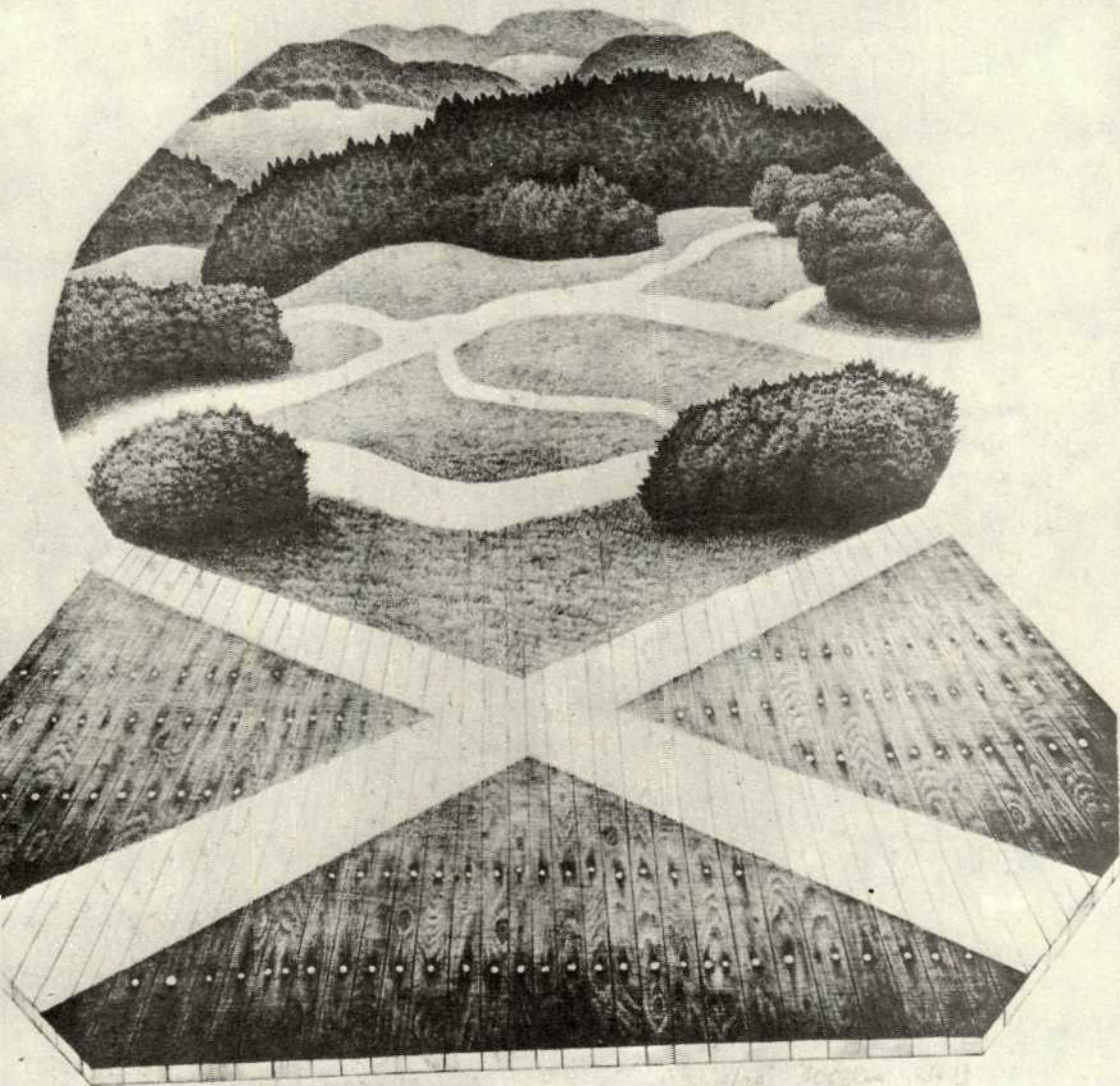
HARALD EELMA

Aed (Litograafia) 1979

HARALD EELMA

Lagi (Litograafia) 1979

HARALD EELMA

Põrand (Litograafia) 1979

Mart Pukk

*
Kaldal kuukiir ketti kujub
endal süda soojas vees
jõgedest ta üle ujub
täht on silme ees

kauge tähepaiste kuumav
jalgadesse raiub tee
igavesti mõtet suunav
käsi
paneb kaela kee

kee mis külm
ja kullakarva
kee
mis antakse vaid harva

*
kõrkjais ammu laulmas juba
vana sõber viiul

see on koht kus laulda luba
on ka merehiul
oma laule laulda tohib
tema õige kaua
kes tal ütleb
oled rumal
leiab märja haua

see on koht
kus tulla tohib
unes eilne poodu

see on koht
kus sõbrad leiab
kodunt ära toodu

siin võib olla õige kaua
kas või kogu aja
siin on igal inimesel
oma elumaja

MART PUKK

•
kallast mööda alla tulge
sinna kus on olla julge
juhi ennast kaugele
kukulinnud laugele
pisikesed tibukesed
värisevad haavad
nõrgad õlad õblukesed
lehmakesed kõblukesed
päike päike kuu kuu
tuutulinnu tuu tuu
pähe diadeemid
rinda krüsanteemid
õhukene õblukene
õlgadest kõblukene
päike ja kuu
tuu tuu

•
Kui kord tuled läbi lume
valgus särab sinu ees
siis ma ütlen oma kõne
ammu südames mis kees

iga täht lööb ränga haava
haava mis ei sureta
haavadesse pange seemned
valvake neid uneta

siis kord ühel päeval katab
taeva õnne kummipuu
tema rõõmurikas raskus
murrab kondid
täidab suu

•
Aga lauludel polegi sõnu
on ainult üks helaja hääl
kes kuuleb
see kukub kui kaevu
ja paha tal polegi sääl

Hääl on suvi
kust sisu saab sooja
ja kestast jääb järel vaid tuhk

jälle naeratab teadmiste tooja
sest mõistnud on tema nuhk
mille pärast minejad läinud
talle tulijad teatanud
mis nad mustades metsades näinud
miks päevad seal peatunud

Aga hääl see helab veel kaua
üle aeglase ajaloo
üle terase malmi ja raua
üle metsa ja mädasoo

•
Et üle oma päevadest käiks paigamehe kõne
on tarvis aimu aegadest
ja seda et veel mõne
silm peatuma jääks sinu suul
et vastu puhuks ajatuul
ja mööda lendaks surmakuul
me maarjamaisel suvekuul

et ajahaljal elupuul
jääks sügise- ja talvekuul
lipp ikka täide masti
laev ikka täide lasti

LAPSED, AHVID JA HOMO HABILIS

Üks esimesi küsimusi, mille üle täiskasvanud lastele mõeldes pead hakkavad murema, on see, kuidas neid «õigesti» kasvatada. Kummatigi lõpliku vastuseni ei jõuta ning lapsed, kelle pärast muret tuntakse, kasvavad nii või teisiti üles ning hakkavad omakorda täpselt samu küsimusi esitama. Muidugi, ka nende lapsed saavad inimesteks ilma et nende vanemad oleksid suutnud täielikult ellu rakendada lugematute kasvatuspetsialistide poolt etteantud enam või vähem rangeid ning sageli vastuolulisi algoritme õigete kasvatusviiside kohta. Me ei hakka siiski oma artiklis olemasolevatele retseptidele omapoolset ja õigemat lisama, vaid pühendume veelgi tõsisemale, keerukamale ja spekulatiivsemale probleemile — mida me võime tänapäeva lapsesühholoogia käsutuses olevate andmete põhjal oletada inimese kui väga omapärase liigi tekke kohta antropogeneesis. Meie ees on tänapäeva teaduse poolt veel tõsiselt läbiuurimata teoreetiline probleem. Kuivõrd arutlus selle probleemi üle sunnib meid aeg-ajalt võrdlema inimlapse käitumise arengut ontogeneesis teiste primaatide järeltulijate käitumise arenguga, võib praegune, lasteaastast inspireeritud artikkel osutada võib-olla liigagi «ahviliseks». Autor loodab vaid, et nii mõnigi siin esitatav teaduslik fakt ja rida hüpoteese võivad anda lugejale võimaluse paremini mõista meie esivanemate poolt miljonite aastate jooksul läbitud ning meie endi järeltulijate poolt alustatavat teed. Oluline osa loomorganismide arengus evolutsiooniprotsessis on uute käitumisviiside tekkel varasontogeneetilisel õppimisel. Võib väita, et varases ontogeneesis omandatakse uusi, sageli seni antud liigile mitteomaseid oskusi, mis hiljem järglastele edasi antakse. Täiskasvanud isendid ei ole selleks enam võimelised. Seega vähemasti loomade juures (eriti primaatidel) on kõige loominguulisemaks eluperioodiks varane noorus. Täiskasvanuks saamisel isendi võime uusi käitumisviise välja mõelda ning omandada väheneb. Peatselt hakkame vaatlema, kuidas inimlapse varases ontogeneesis on esindatud mitmed psühholoogilised võimed, mis liigiomase kogemuse omandamiseks ning uute käitumisviiside avastamiseks vajalikud on.

VÄIKELAPSE PSÜÜHILISTEST OMADUSTEST

Lapsesühholoogia psühholoogiaharuna on traditsiooniliselt vaadelnud vastündinut ning väikelast kui abitud ja täielikult vanemate hoolitseda olevust, kel äärmiselt kitsas arusaamine maailmast, kuhu ta sünni järel on sattunud. Selline mulje tekib õigustatult igal täiskasvanul, olgu ta siis lapsevanem või puutugu mingil muul moel kokku väikese lapsega. Sellisele ettekujutusele paneb aluse lapse võimetus oma keha valitseda. Oma voodis siputavale ja sageli karjuvale imikule ei ole me valmis omistama vähegi keerukamaid psüühilisi omadusi. Me nagu unustame ära, et meie mulje lapse liigutuste abitusest ja kontrollimatusest ei anna iseenesest veel mingit alust last sensoorsete (taju-) võimete poolest abituks ja vähekompetentseks tunnistada. Kummatigi on seesuguse lihtsa eksituse osalised mitte üksnes paljud lapsevanemad, vaid faktiliselt ka kogu traditsiooniline lapsesühholoogia, mis pidas välist, mootorika arengul põhinevat nähtust lapse igakülgse abituse ja madala arengutaseme näitajaks.

Murrang lapsepsühholoogias saabus kuuekümnendate aastate teisel poolel, mil hakati tõsisemat huvi tundma selle vastu, mida vastsündinu ja väikelaps siis ikkagi tegelikult oskavad, millised psüühilised omadused on sündides kaasa antud ning mis suunas need esimese paari eluaasta vältel arenevad. Mitmete uute meetodite rakendamine on kardinaalselt muutnud lapsepsühholoogia ettekujutust väikestest lastest — tänapäeval nähakse vastsündinus hästiorganiseeritud psüühikaga organismi, kes tajub teda ümbritsevat maailma kindlal viisil ning oskab siis vastavalt vajadusele enda ümber olevat keskkonda mõjutada. Loomulikult pole need võimed sünnimomendiks veel täiesti valmis, kuid aktiivne vastastõime keskkonnaga esimese eluaasta jooksul muudab lapse psüühilised omadused suuresti täiskasvanu omade sarnaseks. See kehtib eelkõige lapse taju iseärasuste kohta. Seevastu lapse motoorne sfäär (kaasa arvatud kõne areng) saavutab täiskasvanu taseme palju pikema aja jooksul. Selline tendents pole iseloomulik mitte üksnes inimlapsele. Ameerika käitumisembrüoloog Gilbert Gottlieb on täheldanud evolutsiooniprotsessis järjest suurenevaid kääre sensoorse arengu ja motoorse sfääri väljakujunemise vanuselistel perioodidel vahel. Mida kõrgemal arenguastmel on loomaliik, seda varem arenevad järeltulijatel sensoorsed võimed ning seda hilisemas ontogeneetilises vanuses kujuneb välja motoorne sfäär. Tekib olukord, kus varase sensoorse küpsemisega ei kaasne kõrgematel organismidel varane motoorne kompetentsus. Inimlapse katsed esemetega manipuleerida ei vii esialgu sihile, esimesed katsed kahele jalale tõusta toovad kaasa valu ja pisaraid ja panevad vanemad ärevust tundma. Samal ajal on sellesama lapse maailmapilt aga juba välja kujunenud, s. t. tema ettekujutus teda ümbritsevatest esemetest on adekvaatne.

*

Pikka aega olid teadlased arvamusel, et vastsündinu nägemine on välja arenemata ning et juhtiv osa imiku nägemistaju väljakujunemisel on keskkonnast lähtuval kogemusel ja õppimisel. Praeguseks on aga kindlaks tehtud, et keskmiselt juba iga üheksa minuti vanune (!) vastsündinu eristab inimnäo skemaatilisi kujutisi teistest vormidest ning mitmesuguseid n.-ö. struktuuri omavaid objekte (malelaua-taolised kujundid, geomeetriselised kujundid) struktuurita stiimulitest (juhuslikud valguslaikude kogumid). See viitab vormitaju (vähemalt mõnede, eluliselt tähtsate vormide suhtes nagu inimnäo kujutis) esmasele, kogemusest sõltumatule olemasolule. Ilmselt on ettekujutus inimnäost kui antud liigi noororganismile olulisest objektist sünnimomendiks kaasa antud. Muidugi pole see esmane «skeem» veel täpne ja selle põhifunktsiooniks on tõenäoliselt nägude kategooria võimalikult kiire eristamine teistest imikut ümbritsevatest objektidest. Tänu selle eristusvõime olemasolule juba sünnimomendil suudavad lapsed tunduvalt kergemini kohaneda neid ümbritseva keskkonna ühe osaga — täiskasvanud inimestega.

Kas imikud näevad maailma värvilisena? Viimase aja uuringud vastavad sellele jaatavalt. On koguni kindlaks tehtud, et neljakuised imikud jaotavad värvusspektri samasse nelja põhivärvuse kategooriasse nagu täiskasvanudki (sinine, roheline, kollane, punane). Neljakuise imiku ja täiskasvanu värvide nägemise viiside vahel pole faktiliselt kuigi märkimisväärset erinevust.* Selles asjaolus pole tegelikult midagi fantastilist. Analoogne, «inimlik» viis näha maailmas eksisteerivaid objekte värvilistena seab inimesega ühele pulgale teised primaadid. Selle võime varane avaldumine ontogeneesis viitab asjaolule, et taju võime erinevad küljed on imikule juba sünnipäraselt kaasa antud ning valmis funktsioneerima esimesel kokkupuutumisel vastavate objektidega.

Kui vanalt hakkavad imikud nägema esemeid konstantsena? Siiani vaatlesime, kuidas vastsündinud ja imikud eristavad vorme ja

* M. Bornstein, W. Kessen, S. Weiskopf, Color vision and hue categorization in young human infants. «Journal of Experimental Psychology Human Perception & Performance». 1976, 2. k., nr. 1.

värve. Oluliseks psühholoogiliseks oskuseks on ühe ja sama vormi äratundmine erinevates tingimustes, ehk teiste sõnadega, ühe ja sama objekti erisuguste nähtavate rakursside üheks ja samaks esemeks lugemine. Lapse nägemistaju on sellele tasemele jõudnud juba enne neljandat elukuud. See võimaldab imikul tajuda teda ümbritsevat maailma tuttavatest esemetest koosnevana. Et sel kõigel on suur tähtsus lapse arengule, peaks olema endastmõistetav. Küll vajaks aga eraldi äramärkimist see, et imiku nägemistaju esmane areng ei sõltu niivõrd lapse käelisest kogemusest (manipuleerimisest esemetega) kui just visuaalsest kogemusest (maailma vaatamisest). Kui traditsioonilises lapsepsühholoogias oli mõõduandvaks arvamus, et «käsi õpetab silma», s. o. et kogemus esemetega manipuleerimisel toob endaga kaasa nägemistaju arengu, siis nüüdisajal ollakse risti vastupidisel seisukohal. Nüüd ollakse veendunud, et kõigepealt «silm õpetab kätt» ja alles esimese eluaasta teisel poolel, kui laps suudab juba küllaltki hästi esemetega manipuleerida, hakkab tõenäoliselt tööle too seni universaalseks peetud printsiip. Aga siingi tuleb mõnda, et selleks ajaks on põhilised nägemistaju funktsioonid lapsel välja kujunenud ning käel pole silmale selles vanuses enam suurt midagi õpetada. Küll on aga käelisel tegevusel esimese eluaasta teisest poolest alates suur mõju lapse üldisele tunnetuslikule arengule.

*

Kui nägemistaju vallas on imiku kompetentsust alles viimase aastakümne lapsepsühholoogiliste uuringute tulemusena tunnustama hakatud, siis kuulmistaju puhul on juba aastakümneid teada, et vastsündinu kuulmisaparaat funktsioneerib alates vähemalt sünnimomendist. Küll aga polnud uurijatel selget ettekujutust sellest, kuidas imikueas areneb liigiomaste, s. o. inimkõne häälikutest koosnevate akustiliste stiimulite taju. Arvati, et sellise taju arenguks on nõutav nii inimkõne pidev kuulmine kui ka lapse enda hääldamiskogemus. Seitsmekümnendate aastate alguses aga selgus, et 1—4 kuu vanused imikud suudavad eristada foneeme /p/-/b/, /t/-/d/, /k/-/g/, samuti täishäälikuid a, i, e, o, täpselt nii nagu täiskasvanud. (P. D. Eimas, Speech perception in early infancy; L. B. Cohen, P. Salapatek, Infant Perception. New York, 1975.) Seega ei ole esmasel foneemide eristamisel lapse enda hääldamiskogemusel kuigi mainimisväärset tähendust. Niikuinii ei saa veel ühe kuni nelja kuu vanuste imikute häälitustes eraldada täiskasvanu omadele vastavaid foneeme. Kanada psühholoog Sandra Trehub koguni näitas, et selles vanuses imikud on suutelised eristama isegi vanemate emakeeles üldse mitte esinevaid häälikuid. Nimelt eristasid Kanada inglise rahvusest vanemate ühe kuni nelja kuu vanused lapsed tšehhi keelele omast foneemide kontrasti /z/-/ř/, mida neid ümbritsevas akustilises keskkonnas polnud võimalik kuulda. Need andmed ei luba siiski veel väita, et esmane võime inimkõne foneeme eristada on imikul kaasa sündinud. Katsealused lapsed olid vähemalt esimese elukuu jooksul kuulnud täiskasvanute kõnet. Foneemide eristusvõime kaasasündivuse hüpoteesi on aga võimalik kontrollida füsioloogiliste uuringutega. Dennis Molfese tõestas, et juba 24 tunni vanused vastsündinud eristavad mõningaid kaashäälikuid (/p/-/b/) — tema katsetes osalenud vastsündinuteaju elektrilises vastuses ühele ja teisele foneemile avaldusid olulised erinevused. (D. L. Molfese, Infant cerebral asymmetry; S. Segalowitz, F. Gruber. Language Development and Neurological Theory. New York, 1977.) See näitab, et ka kuulmistaju vallas võime inimlapsel täheldada teatud kaasasündinud võimet tajuda kindlal viisil liigispetsiifilist materjali — antud juhul inimkõnet. See inimkõne algne tajumehhanism on muidugi veel küllalt ebatäpne ning tema filigraanne väljakujunemine on mõeldamatu häälikute kuulmise kogemusteta. Häälikute esmane kategorisatsioonivõime on muide omane ka teiste liikide, eelkõige primaatide esindajatele. Nii tajuvad reesusmakaagid inimkõne foneeme ligikaudu niisamuti kui imikud. Sama kehtib ka tsintšilja-küülikute puhul. Need andmed viitavad huvitavale asjaolule — ühelt poolt inim-

JAAAN VALSINER

kõne taju mehhanismide areng ontogeneesis sõltub küllaltki vähe imiku motoorsest kogemusest, teisalt aga on selle esmased vormid fülogeneetiliselt väga vanad, kuivõrd erinevad (ja küllalt kauged) liigid sarnanevad inimkõne tajumisel üksteisega. Ilmselt põhineb inimkõne kogu oma foneemide süsteemiga teatud, loomariigis laialt levinud akustilise taju omadustel. See võimaldabki märgata katsetes nii erinevate loomadega sarnasusi foneemide eristamisel. Ja nagu näitavad faktid, on imik võimeline eristama tema (tulevases) emakeeles puuduvaid foneeme. Tähendab, tuleb välja, et lapse areng ei pruugi sugugi kõiges kulgeda psüühika keerustumise suunas. Pigem võib oletada, et mõned esmastest ja sünnimomendiks olemasolevatest võimetest on väga heterogeensed ning üksnes konkreetne kogemus (antud juhul emakeelse kõne kuulmine) suunab lapse kõnetaju rohkem teatud foneemide eristamisele. Emakeeles puuduvate foneemide eristamise võime hiljem kaob. Ettekujutus lapse psüühika arengust kui suure hulga heterogeensete baasoskuste valikust kogemuste mõjul on hakanud levima ka imiku üldise tunnetusliku arengu uurimisel. Lapse seisukohalt ei ole oluline üksnes nägemise ja kuulmise kiire areng, vaid ka oskus ühendada nende kahe meelega alusel saadud informatsiooni ühtseks tervikuks. Üks kõige võimekamaid imikute uurijaid, Edinburghi ülikooli psühholoog Tom Bower arvab, et vastündinute meeltevahelise integratsiooni võime kujutab endast bioloogiliselt kaasaantud mehhanismi. Esimeste elukuude järel see võime kaob, et tekkida uuesti hiljem, esimese eluaasta lõpul, siis aga juba kui nägemise ja kuulmise abil saadud informatsiooni järkjärgulise kokkusobitamise oskus. (T. G. R. Bower, Development in Infancy. San Francisco, 1974.)

*

Motoorika vallas võime taas tähele panna äärmiselt huvitavat seika, et mitmed nähtused tekivad inimese ontogeneesis vähemalt kaks korda. Nagu teame, on vastündinu varustatud hulga motoorsete tingimatute refleksidega (haarderefleks, imemisrefleks, Moro refleks, toerefleks, kõnnirefleks jt.), mis mõne aja möödudes kaovad. Selles mõttes on eriti huvitav käimisrefleks: kui me vastündinu asetame püsti asendis horisontaalsele pinnale, jalgadele, ja tema keha veidi kallutame, hakkab laps reflektorselt käima. Harilikult imikutel igasugused võimalused selliseks jalutamiseks puuduvad — euroopalik lastekasvatust viis sunnib teda olema selili lapsevoodis (traditsionaalsetes kultuurides visatakse imik riideribaga üle öla selga), ning selliste varaste tingimatute reflekside areng ei saagi toimuda. Katsed aga näitavad, et kui tingimatut käimisrefleksi esimese kahe elukuu jooksul iga päev treenida, saab tunduvalt kiirendada imiku käimahakkamist ning püsti seismist. Selliselt treenitu võib kahekuiselt juba iseseisvalt toe najal püsti seista. Ühest küljest see näitab, et imiku motoorikat on võimalik välja arendada palju varem, kui praktika ja laste arengunormid seda ette näevad, teisest küljest puudub aga garantii, et motoorselt varakult treenitud lapsed ka kõigis teistes valdkondades osutuksid kõrgemalt arenenuiks. Pigem tõestavad sellised katsed, et laste potentsiaalsed võimed ja arenguvõimalused on tunduvalt suuremad, kui oleme harjunud arvama.

Üldjoontes suureneb imiku kontroll oma keha üle esimesel eluaastal pidevalt ning viib püстикäimiseni. Leningradi psühholoog N. Tihh on rõhutanud kahe paralleelse fülogeneetilise suuna olemasolu lapse motoorika arengus. Esiteks, kõhuli asetatud laps hakkab mõne aja pärast roomama ja neljakäpukil käima. Teiseks, selili lamav laps tõuseb istuli, seejärel püüab tõusta püsti ning hakata käima. Kui esimene suund on omane kogu primaatide seltsile, siis teine on N. Tihhi arvates omane vaid inimesele. Seejuures inimlapse juures avalduvad mõlemad — esimene kui mälestus meie ahvilistest esivanematest, teine kui fülogeneetiliselt noorem ja inimesele ainuomane lokomotsiooni areng.

Traditsiooniline lapsepsühholoogia vaatles lapse kõne arengut alates hetkest, mil lapse lalinas oli võimalik eristada üksikuid sõnu. Seejuures põhitähelepanu oli pööratud süntaksile. Semantika ja kõne kasutamine suhtlemisvahendina jäid sootuks tagaplaanile. Seevastu tänapäeval uuritakse lapse kõnet juba selle esimesest eluaastast, kõne-eelsest perioodist peale. Kui mitmed traditsioonilised lingvistilised (Naom Chomsky) ja bioloogilised (Eric Lenneberg) lähenemisviisid eitasid varase suhtlemise otsustavat mõju lapse kõnele, probleemi ennast tõsiselt uurimata, siis tänapäeva lapsepsühholoogid pühendavad suurt tähelepanu just sellele, kuidas ema ja lapse suhtlemine esimesel eluaastal lapse kõne arengut ette valmistab. Esimese eluaasta suhtlemise mõju hilisemale kõnele on siiani jäänud lõpuni avamata. Küll on aga paljud uurimised näidanud, et lapse kõne teke teisel eluaastal põhineb suuresti nii üldloogiliselt ülesehituselt kui funktsioonidelt lapse ja täiskasvanute vahelisel varasemal suhtlemisprotsessil. Siin on tegu antropogeneesi seisukohalt olulise momendiga — tegelikult vaid inimlaps oma loomulikus keskkonnas läheb esimese eluaasta põhiliselt mitteverbaalselt suhtlemiselt täiskasvanutega üle verbaalsele kõnele ja üldse inimkeele omandamisele (katsed šimpansidega laboratooriumis näitavad, et ka šimpansid oma varases ontogeneesis võivad omandada kunstlikke märgisüsteeme, mis baseeruvad visuaalsel suhtlemiskanalis ning töötatakse välja järkjärgulise keskkondliku surve tingimustes. Verbaalse keele omandamiseni pole šimpansid aga ei looduslikes ega inimesele spetsiifilises keskkonnas jõudnud). Seega jääb verbaalse kommunikatsioonisüsteemi omandamine inimlapse ontogeneesis huvitavaks ja unikaalseks nähtuseks. Kui rekapiitulatsiooniseadus (ontogeneesis korratakse lühendatult organismi fülogeneetilist arengut) kehtib ka psüühika ontogeneesis, peaksid andmed lapse kõne arengu kohta olema esmajärgulise tähtsusega inimkeele tekke antropogeneetilise protsessi rekonstrueerimisel.

Millised on siis lapse kõne varajase arengu põhietapid? Ajaliselt kõige esimeseks häälituseks on vastsündinu kisa. Esimestel elukuudel kasutab imik kisa selleks, et märku anda oma seisundi muutusest, mida täiskasvanul tuleb korrigeerida. Emad õpivad väga kiiresti eristama imiku erineva tähendusega kisa («nälgakisa», «gaasikisa», «frustratsioonikisa»). Imiku kisa erinevaid puhtakustilisi parameetreid kasutatakse tänapäeval pediatrite poolt lapse mitmete võimalike arenguhälvete diagnoosimisel. Kisa on mõjus «häiresignaal» tänu oma suurele sarnasusele täiskasvanu häälitustega häireolukordades. Vastsündinu kisa analüüs näitab, et akustiliselt on imiku kisas helipilt, mis kutsub täiskasvanul esile abistava käitumise. Seega võib väita, et inimlik vokaalne häiresignaal on lapsele sünnimomendiks kaasa antud. Ontogeneesis läheb vastsündinu nutt kui häiresignaal üle lihtsalt väikelapse ja veel kaugemas tulevikus täiskasvanu nutuks. Ometi ei arene sellest esmasest kisast välja lapse kõne. Kõne tekke aluseks loetakse kusagil lapse teisel elukuul tekkivat vaikset häälitsemist, koogamist. Täiskasvanu ja lapse suhtlemisprotsessis toob koogamine kaasa uue nähtuse — emad astuvad oma kahe-kolme kuu vanuse lapsega dialoogi: lapse koogamisele vastab ema omapoolse jutuga. Hiljem, esimese eluaasta teisel poolel, läheb koogamine üle juba lalinaks — häälikutega mängimiseks. Lapse häälitustes võib täiskasvanu ära tunda mitmeid häälikuid. Laps võib nendega väga järjekindlalt mängida. Ilmselt pakub talle oskus erineval moel häält teha naudingut. Lapse lalina täpsemal uurimisel on selgunud, et selles esinevad faktiliselt kõik erinevatele keeltele (mitte ainult lapse emakeelele) omased häälikud. Võime taas tõdeda, et lapse areng ei toimu üksnes tema käitumise ja oskuste pideva täiustumise teel. Mõned funktsioonidest on algselt rikkamad kui see emakeelses keskkonnas vajalik. Oma keskkonnaga suhtlemise mõjul muutuvad domineerivateks just emakeele häälikud. Seevastu teised algselt lalinas esinenud häälikud teevad läbi taandarengu. Võib oletada, et lapse häälituste arengut esimesel eluaastal kontrollivad sisemised kaasasündinud meh-

JAAN VALSINER

hanismid, mis määravad kindlaks ka koogamise ja lalina tekke ning lalina häälikulise rikkuse. (E. H. Lenneberg, F. G. Rebelsky, I. A. Nichols, The vocalization of infants born to deaf and to hearing parents. «Human Development», 1965, nr. 8.) Kui aga lalin on tekkinud, läheb kontroll lapse kõne edasise arengu üle teda ümbritsevale kõnelisele keskkonnale, mis siis peabki olemasoleva baasi alusel üles ehitama lapse kõne vastavalt antud emakeele mallidele. Tähtis on siinjuures ilmselt lapse hääliksuste täiskasvanutepoolne kinnitamine sotsiaalsete vastustega.* Nii on täheldatud, et täiskasvanutelt lähtuv sotsiaalne kinnitus (ema rääkimine lapsega vastuseks lapse koogamisele) suurendab lapse koogamise intensiivsust. Sama kehtib ka lallamise korral, kusjuures nüüd püüab täiskasvanu lapsele ette anda kinnitusena hääliku või sõna täpsema mudeli, kui see lapsel endal välja tuli. Kuna lastel võib täheldada tendentsi imiteerida täiskasvanut, püüab laps täiskasvanu poolt etteantud mudelsõna korrata. Lapse hääliksuses kuulda «sõna» pideva täiskasvanupoolse laiendamise ning vastava sõnamudeli etteandmisega (millele võib järgneda lapsepoolne sõna imiteerimine) ongi seletatav täiskasvanute mõju lapse kõne arengule esimese eluaasta lõpupoole, kus lapse lalinast hakkavad tekkima esimesed sõnad. Seejuures on lapsel selles vanuseperioodis täiskasvanust aktiivsem roll. Tegelikult on selles vanuses lapsele raske midagi õpetada juhul, kui laps selle vastu huvi ei tunne. Seevastu oskab laps aga kindlalt juhtida täiskasvanut esemete ja toimingute juurde, mis talle antud hetkel huvi pakuvad, ning sundida teda nende alusel endaga suhtlema. Mitmed uurimused on näidanud, et lapse kõne arengus on oluline see, kuidas laps saab *juhtida täiskasvanu tähelepanu*. Nimelt on täiskasvanu väga tähelepanelik selle vastu, mis last huvitab — ta diagnoosib väga täpselt, millisele esemele lapse pilk on suunatud.

Ka nn. osutaval žestil on sel ajajärgul täiskasvanu tähelepanu juhtimisel suur osa. Kui laps osutab käega mõnele esemele, siis täiskasvanu ütleb tavaliselt kohe selle eseme nime ning räägib üht-teist lähemalt. Sel moel seostub lapse mitteverbaalne suhtlemine täiskasvanuga verbaalse suhtlemise vahendi — artikuleeritud kõne arenguga. Kui julgesti võib aga väita, et lapse kõnes ehneb mitteverbaalne suhtlemine verbaalsetele suhtlemisvahenditele ning mõjutab viimaseid? Tänapäeva lapsepsühholoogias on sellele küsimusele seni kõige mitmekülgsema ja põhjendatuma vastuse andnud ameerika-itaalia uurijate grupi lapse kõne ja suhtlemise seoste longitudinaalne uurimus. (E. Bates, L. Benigni, I. Bretherton, L. Camaioni, V. Volterra, From gesture to the first word: on cognitive and social prerequisites; M. Lewis, L. Rosenblum, The origins of Behavior, k. 5. Interaction, Conversation, and the Development of Language. New York, 1977.) Sellest selgub, et ontogeneesis eksisteerib verbaalne suhtlemisviis kõrvuti mitteverbaalsega (žestikuloorsetega). Mitteverbaalsel suhtlemisviisil on küll lapse kõne arengut toetav, mitte mingil juhul aga põhjuslik iseloom. On tõenäoline, et oluliseks põhjuslikuks momendiks on siin lapse tunnetusliku arengu teatud tase, millest lähtudes on antud ontogeneetilisel perioodil võimalik nii verbaalsete kui ka mitteverbaalsete suhtlemisviiside areng.

Eriti huvitav on teine eluaasta, mil lapse kõne koosneb üksikutest sõnadest. Seda just tänu analoogiale lapse kõne arengu ning laboratooriumitingimustes šimpansidele õpetatava kunstliku keele omandamise protsessi vahel. Lapse esimesed sõnad on väga laia tähendusega — neid

* Tänapäeva lapsepsühholoogia rõhutab analoogselt varasemale tingitud reflekside kui lapse psüühika arengu füsioloogilise aluse osa. Oluline erinevus seisneb aga selles, et lapse arengut vaadeldakse mitte klassikaliste tingitud reflekside (I. P. Pavlov) suunatud väljaarendamisena täiskasvanute poolt, vaid instrumentaalsete tingitud reflekside arenemisena, kus otsustav osa on imiku enda aktiivsusel ümbritseva keskkonna suhtes. Mitte täiskasvanu ei arenda kindlal moel imikut, vaid imik ise, «juhtides» täiskasvanut, õpib ära seosed oma tegude ja keskkonna vastuste e. kinnituste vahel. Seejuures rõhutatakse kinnituseks keskkonnast lähtuvate väga erinevate vastuste osa, mitte aga üksnes toitu kui põhilist kinnitust nendes loomkatsetes, mis klassikaliste tingreflekside väljatöötamisel on domineerinud.

kasutatakse nii konstateerimisel, käskimisel jne. Näiteks sobiks siin «aitäh» sõna lapse kõnes. Algul ütleb laps «aitäh» millegi saamisel, tänuna, soovides midagi saada, palvena, samuti kui täiskasvanule midagi andes. Ta kasutab seda eri tähendustes peaaegu et võrdset. Seevastu hiljem tarvitab ta seda sõna peasjalikult siis, kui midagi saab. Umbes samamoodi omandas esimesi žestide keele märke šimpans Washoe. Nii tähistas märk «lill» algul Washoe jaoks kõiki lõhnavaid esemeid ja üldse lõhnu. Alles hiljem, kui teiste lõhnade jaoks olid välja töötatud juba žestid, hakkas ta seda märki kasutama üksnes lillede tähistamiseks. (B. T. Gardner, R. A. Gardner, Two-way communication with an infant chimpanzee; A. M. Schrier, F. Stollnitz, Behavior of Nonhuman Primates, k. 4. New York, 1971.) Kuidas areneb lapse kõne edasi siis, kui juba on tegu mitmesõnaliste lausetega, seda on tänapäeva lapsepsühholoogia suhteliselt rohkem uurinud.

Siin võlgnetakse ilmselt tänu asjaolule, et sellist kõnet on võimalik analüüsida otseselt keeleteaduse meetoditega. Praegu me seda arenguperioodi lähemalt vaatlema ei hakka, küll aga maksaks mainida, et ka süntaksi arengus on täheldatud inimlapse ja šimpansi keele vahel suurt sarnasust. See iseenest ei tähenda, nagu oleks laboratooriumitingimustes läinud korda kujundada ühest šimpansist inimlapse sarnane olevus, küll aga tõestab see teooriat, mille alusel keele ontogeneetiline areng toetub mõnele vägagi üldistele organismi semiootilistele võimetele, mida *Homo sapiens* oma loomulikus elutegevuses, erinevalt lähimaist sugulastest loomariigis, kasutab. Seejuures on huvitav märkida, et nii kõrgematel loomadel kui ka inimestel on kaasasündinud mehhanismide kontrolli all olevad ja keskkonna poolt juhitud funktsioonid ontogeneesis väga kindlalt omavahel seotud. Teiste sõnadega, teatud funktsioonid arenevad esmaselt välja sisemiste, organismi küpsemisega seotud mehhanismide varal, pärast seda aga hakkavad funktsiooni edasist arengut juhtima keskkonnategurid. On iseenestest mõista, et niisuguse tööprintsipi puhul on oluline organismi ontogeneetilise keskkonna suhteline stabiilsus põlvkonnast põlvkonda. Vastasel juhul ei oleks saanud evolutsiooniprotsessis välja kujuneda selline arengu juhtimisviis.

*

Sageli unustame laste arengust rääkides ära meie, tema vanemate poolt loodava keskkonna. Ometi, nagu eelnevast käsitlusest peaks selguma, on see keskkond erakordselt tähtis — laps arenebki ju tänu oma aktiivsusele selle keskkonna muutjana, täiskasvanu «juhtijana», mille läbi ta õpib uusi käitumisviise ning interioriseerib välise kogemuse sisemiseks. Tegelikult ongi kogu lapse psüühika areng erinevate psüühiliste funktsioonide küpsemisel põhineva aktiivse tegutsemise pidev interioriseerimine.

Põhiliseks selles keskkonnas on sotsiaalne komponent, mis on kindlalt viisil organiseeritud juba lapse sündimisest peale ning seisneb täiskasvanute suunatuses lapsega tegelemisele. Eelkõige väljendub see otseselt lapsele suunatud kõnestiilis, nn. emakõnes. Nii räägivad täiskasvanud väikelapsega aeglasemalt kui omavahel. Emakõnes on fraasid poole lühemad, fraasidevahelised pausid aga poole pikemad kui täiskasvanute kõnes. Ka häälikuid artikuleeritakse tunduvalt selgemalt ja rõhutatumalt. Kõik see muudab sellise kõne tähtsaks ja lapse vastuvõtuvõimele sobivaks verbaalseks keskkonnaks. Alahinnata ei tohi ka sotsiaalse keskkonna n.-ö. esemelist külge, seda, kuidas täiskasvanud muretsevad lapsele tegevuseks asju (eelkõige mänguasju), ning seda, kuidas kasutatakse täiskasvanute asju lapse mänguasjadena*. Sotsiaalse keskkonna

* Kõigile on teada juhtumid, kus mänguasjadega igati varustatud laps eelistab mängida täiskasvanute asjadega. Ilmselt on mänguasjadel liiga vähe selliseidomadusi, mis lastele pidevalt huvi pakuvad. Seevastu need esemed, mida lapsevanemad aeg-ajalt lapse nähes kasutavad, on lapsele palju huvitavamad — eriti kui sellega kaasneb nende keelamise «mäng». See kõik viitab tõsiasjale, et parimaks mänguasjaks lapsele on tema vanemad ning nendega seotud asjad; ka asjade maailma viib last tee läbi suhtlemise täiskasvanutega.

puhul tuleb arvesse ka erinevate inimeste suhtlemine lapsega esimesel eluaastal ning viimase suhtlemine eakaaslastega teisel-kolmandal eluaastal. Ka last arendavatel mängudel, lapse stimuleerimisel mitut tüüpi visuaalse ja kinesteetilise iseloomuga mõjuritega on oma kindel koht. Suuresti erinevad ses suhtes euroopalikud ja nn. traditsionaalsed kultuurid. Traditsionaalsetes kultuurides on põhiliseks ema ja lapse kontakti vormiks taktiline kontakt (emad kannavad lapsi pidevalt seljas, reageerides lapse soovidele eelkõige tema liigutusliku aktiivsuse, vähem aga nutu alusel), samas kui euroopalikele kultuuridele omane lapse visuaalse-vokaalse keskkonna mõjutamine on pärit ajalooliselt küllalt hilisest ajast. Traditsionaalsetes kultuurides rakendatavat laste taktilise (ja vestibulaarse) stimuleerimise viisi võib pidada üleminekuvormiks kõrgemate primaatide poolt kasutatavalt lastehoolduse viisilt tänapäeva euroopaliku kultuuri meetoditele. Seejuures traditsionaalsetes kultuurides on vahetevahel täheldatud euroopalikest kultuuridest kiiremat sensoorset ja motoorset arengut. * Muidugi on problemaatiline, kas sellist kiiremat arengut põhjustab üksnes suurem taktiline ja vestibulaarne stimulatsioon ning teistsugune asend (ema seljas olles on laps pidevalt poolpüstises asendis, samas kui euroopaliku kultuuri puhul on laps domineerivalt voodis pikali). Oma mõju sellel aga kindlasti on — paljud laboratoorsed katsed on tõestanud, et võrreldes horisontaalsega on poolpüstises asendis oleva imiku seisund palju aktiivsem ja ta ise enam suunatud ümbruse tundmaõppimisele. Vestibulaarne stimulatsioon soodustab tunnetuslikku arengut (ja muidugi lapse hoidmist). Meenu-taksin, et paljudki meie esivanemad on lapsena kiikunud hällis. Kurb, et see enam tänapäeval kombeks ei ole.

Lapsele endale tuleb anda võimalus oma keskkonda aktiivse tegevusega ümber korraldada. Selleski mõttes on täiskasvanud lapsevanem lapsele asendamatu, kuna just teda on kõige lihtsam mõjutada, ühtlasi aga on tema kaudu kõige kergem ümber korraldada kogu esemelist keskkonda. Tänapäeva tehnika juures saab muidugi luua ka selliseid mänguasju, kus laps kontrollib oma keskkonda ilma täiskasvanu vahendusega. Nii võib valmistada lapsevoodi kohale panemiseks värvilistest kujunditest mosaiigi, mida laps teatud moel (kas või jalgadega aktiivselt siputama hakates) saab muuta. Sellise tagasiside kasutamine on tegelikult võrdväärne mehaanilise lapsehoidjaga. Tõsi, keegi pole seni veel küllaldaselt mõelnud võimalusele, et inimlike lapsehoidjate asendamine mehaanilistega võib lõpuks anda meile mitte inimliku, vaid «mehaanilise» psüühikaga lapse.

INIMISE FÜLOGENEETILISEST ARENGUST

Inimese tekke ajaloolist arengut käsitledes tuleb ikka ja jälle rõhutada teaduse klassikute (J.-B. Lamarck, Ch. Darwin, Fr. Engels) osa tänapäevaste ettekujutuste väljakujunemisel inimese põlvnemisest ning tööprotsessi osast inimese kui liigi eraldumisel teistest evolutsioonilistest arenguliinidest. Ettekujutust inimese fülogeneesist on tänaseks aidanud rikastada paljud faktid ning hüpoteesid. Kummatigi on andmestiku ebahühtlus jätnud uurijatele meeldiva võimaluse esitada omi, kas vähem või rohkem spekulatiivseid hüpoteese. Kokkuvõtlikult võib antropogeneesi psühholoogilise aspekti taandada järgmistele olulistele probleemidele, millele vastuste otsimisel saab kasutada lapse ontogeneesi kohta käivaid psühholoogiategaduse andmeid:

* See nähtus, nn. aafrika väikelapse eelisareng (*african infant precocity*), ilmneb aafriklaste laste motoorse arengu tempo võrdlemisel euroopalikust kultuurist pärit laste arengu normidega. Selgub, et aafrika lapsed edestavad oma motoorses arengus euroopa lapsi. Tõsi, see eelisareng on vaid statistiline tendents, mitte alati pole teadlased seda uurides jõudnud ühisele seisukohale ei tema olemuse ega isegi olemasolu suhtes. Vt. N. Warren, *African infant precocity*, «Psychological Bulletin», 1972, nr. 78; P. H. Leiderman, S. R. Tulkin, A. Rosenfeld. *Culture and Infancy: Variations in the Human Experience*. New York, 1977.

- kuidas inimese eellase grupilisest eluviisist kujunes antropogeneesis välja inimese sotsiaalne elu?
- millised pidid olema inimese eellase psüühilised omadused, et üldse tööriista valmistamiseni jõuda? Milliste muutusteni psüühikas viis tööriista valmistamine, säilitamine ja kasutamine?
- kuidas inimese eellase suhtlemisvahendite alusel arenes välja inimkeel?

Püüame oma arutluses võrrelda meie eellase võimalikke käitumisviise ühelt poolt tänapäeval elavate kõrgemate primaatide looduslike eluviiside ja neil laboratooriumis ilmnevate võimetega, teiselt poolt aga andmetega inimlapse psüühika ontogeneesi kohta. Enne võrdlema hakkamist peame selgitama küsimuse rekapitulatsiooniseaduse rakendatavusest psüühikanähtustele. Võib väita, et ontogeneesis korratakse mitte fülogeneesi täiskasvanulikke morfoloogilisi ja käitumuslikke tunnuseid, vaid just fülogeneetiliste eellaste ontogeneetilisi arengujooni. See tähendab, et lapse psüühika kordab meie eellaste järeltulijate, mitte aga vanemorganismide morfoloogilisi ja käitumuslikke omadusi.

*

Viimaste primatoloogiliste uuringute järgi elavad kõik päevase eluviisiga primaatide liigid seltsingutena e. gruppides. See annab alust arvata, et inimene eraldus teistest primaatidest juba grupiviisilise eluviisi tingimustes. Grupiviisilise eluviisiga primaatidel on ontogeneetilisel esmaseks seoseks paar vanem—järeltulija. Põhjustab selle järglase suhteline motoorne abitus ja vajadus vanema hoolitsuse järele. Hiljem, nn. juveniilses eas muutub domineerivaks mäng oma eakaaslastega. Täpselt sama käib ka inimese kohta, vahe on üksnes selles, et vanemate katsed last juveniilses eas sotsialiseerida on teistest primaatidest tugevamalt väljendunud.

Vaatleksime pisut laste territooriumikäitumise arengut. Inimesel fikseeruvad nn. personaalse ruumi parameetrid suhteliselt hilises vanuses — 10—12 eluaasta paiku. Selline hilistumine viitab inimeseliku ruumikäitumise viiside suhteliselt hilisele tekkele ka fülogeneesis. Ilmselt tekkis inimesel vajadus fikseerida personaalse ruumi suurus ja omada «oma territoorium» grupi poolt hõivataval alal alles ajal, mil inimene kui liik hakkas peatuspaigana korduvalt kasutama ühtesid ja samu paiku*, kus grupi suurus tekitas teatava «ülerahvastusstressi».

Mis puudutab grupi elukorraldust, siis primaatidel on see reguleeritud dominant-sushierariiaga, millest tuleneb ka rollide jaotus. Sama võib täheldada laste gruppides, kus liider sageli selgub liidripositsiooni pärast peetava intensiivse võitluse tulemusena. Väär oleks aga arvata, nagu oleks nii laste kui ka šimpanside gruppides põhiliseks dominant-sushierariat fikseerivaks omaduseks tingimata füüsiline jõud. Määravaks võib osutada hoopis oskus loovalt lahendada esilekerkivaid probleeme või lihtsalt osava suhtlemisega võita grupi liikmete poolehoid**. Võib oletada, et etteotsa pääsesid just sellised isendid, kes kõige oskuslikumalt suutsid koordineerida kogu grupi tegevust ning loominguiliselt suunasid gruppe uute, keskkonna poolt etteantud ülesannete

* Šimpanside jälgimine tänapäeval looduslikes tingimustes näitab, et see, inimesele geneetiliselt kõige lähem liik ei kasuta puudele ehitatud pesi ööbimiseks korduvalt. D. Riss, J. Goodall, Sleeping behavior and association in a group of captive chimpanzees. «Folia Primatologica», Basel, 1976, nr. 25.

** Pikka aega on lapsepsühholoogia, seda eelkõige šveitsi psühholoogi Jean Piaget' mõjul, pidanud inimlapse varajast psüühikat egotsentriliseks, arvates, et lapse suhtlemine koolieelses eas ei arvesta suhtlemispartneri iseärasusi. Tegelikult aga hakatakse partneri omapära arvestama üsna varakult, juba kolmandast-neljandast eluaastast peale, kuid see ei pea väljenduma suhtlemises täiskasvanutega viimastele arusaadaval kujul. Kui nelja-aastane laps suhtleb kaheaastasega, kasutab ta viimasele sobivat suhtlemisviisi.

lahendamisele. Kõik muudatused areneva inimese psüühikas — tööriistade valmistamine ja säilitamine, keele teke jms. — nõuavad uute suhete teket ka grupilises käitumises. Nagu me hiljem näeme, on grupilise tegevuse koordineeritus ja loominguilisus otsustavad jõudmisel tööriista valmistamiseni ning uute suhtlemisviiside arenguni. Võimekamad uusi käitumisviise välja mõtlema ja omandama on just noorloomad — seda on täheldatud nii primaatide kui ka inimese ontogeneesi puhul.

*

Kahtlemata on üpris tulutu iga kord uuesti deklareerida tööriistade valmistamise suurt tähtsust areneva inimese psüühikale. Küll aga maksaks rõhutada, et arengutee esimese (tänapäeval tuntud) tööriista valmistamiseni on psühholoogilisest vaatekohast erakordselt huvitav. Kahjuks jääb kõigile rekonstruktsioonidele subjektiivsuse maik man*. On aga ilmne, et muutused areneva inimese psüühikas viisidki lõppkokkuvõttes tööriista valmistamiseni. Loomulikult kiirenes inimese psüühika areng esimeste tööriistade leiutamise järel veelgi. Ligikaudset ajalooajalooperioodi, mil see suur leiutamine aset võis leida, on faktiliselt väga raske paigale panna**.

Vaatleme kõigepealt, kuidas kasutavad mitmesuguseid abivahendeid tänapäeval elavad primaadid nende looduslikes elukeskkondades. Primaatidel tuleb lahendada peaaesjalikult kahte tüüpi ülesandeid, kus abivahendid võivad kasulikuks osutada: kõigepealt on kivide ja keppide pildumisega võimalik eemale peletada vaenlasi. Nagu näitavad uurimused, ongi primaatide käitumises keskkondlike abivahendite kasutamisel põhiliseks selline peletustegevus. (G. Guilmet, The evolution of tool-using and tool-making behaviour. «Man», 1977, nr. 12.) Mida kõrgem primaadiliik, seda enam on täheldatud vaenlaste loopimist kivide ja keppidega. Peale selle võivad primaadid kasutada abivahendeid toidu hankimiseks***. Abivahendite kasutamist hanketegevusel on peletustegevusest harvemini täheldatud. On ju ka toidu hankimiseks kasutatavate abivahendite ettevalmistamine sootuks keerukam. Kui vaenlase peletamiseks võtab šimpans lihtsalt kepi või kivi ning viskab (muide, küllaltki ebatäpselt — harilikult ta ei taba vaenlast), siis toidu hankimiseks valmistab ta just antud tegevuseks sobiva vahendi. Nii kasutab šimpans oma maiuspaladele termiitidele ja sipelgatele jahipidamiseks erilist keppi, mille pikkus sõltuvalt olukorrast kõigub 15—115 cm-ni ja on keskeltläbi 8-mm läbimõõduga ning valmistatud külgharudeta puuokstast. See vahend torgatakse maa sees paiknevasse sipelgapessa ning oodatakse, kuni vihaleatud sipelgad mööda keppi peaaegu üles ronivad. Seejärel tõmmatakse kepp pesast välja ja pistetakse sipelgad ühe käeliigutusega suhu. Nõnda saab šimpans maiuspala kätte ilma et vihased sipelgad teda rünnata jõuaksid. Kepi valmistab ahv harilikult ette sipelgapesa juures, kasutades selleks nii käsi kui hambaid. (Looduslikes tingimustes pole seni nähtud šimpansi kasutamas kunst-

* Tänapäeva paleoantropoloogilised leiud viitavad inimese kui liigi vägagi kõrgele eale. Tänu Louis, Mary ja Richard Leakey'de juhitud väljakaevamistele Ida-Aafrikas (Keenia, Tansaania, Etioopia territooriumil) võib oletada, et inimese kui uue liigi esimesed esindajad eraldusid loomariigist 6.—4. aastamiljonil e.m.a. Otseselt dateeritud vanemaks *Homo*'ks on Mary Leakey poolt Tansaania Laetolilis leitud 3,7—3,3 miljoni aasta vanune luustikufragment. Esimesed kivist tööriistad on 1,8 miljonit aastat vanad.

** Sageli kipume rakendama meie enda jaoks fikseerunud aja mõistet ajaloole ja antropogeneesile. Nähtus, mis meile tundub olevat otsene kvalitatiivne hüpe, võib tegelikult olla pika pideva arengu tulemus.

*** Muid kunstlike vahendite kasutamise viise šimpansidel pole uurijad seni veel täheldanud. Kuid J. van Lawick-Goodall kirjeldab oma raamatus «Inimese varjus» juhust, kus šimpans kasutas kahte tühja metallkanistrit, tagudes neid hirmsa mürinaga teineteise vastu, mille tulemuseks oli antud šimpansi tõus dominantsushierarhias. Seega võib oletada, et üksikutel juhtudel võib abivahendite abil olla reguleeritud ka grupi struktuur ja isendite vahekorid grupis. Ilmselt oli see nii ka antropogeneesis.

likku vahendit teise abivahendi valmistamiseks*). Kord kasutatud kepid jäetakse maha. Seega kasutavad šimpansid abivahendeid situatiivselt**. Sama kehtib ka inimlapse varajases ontogeneesis. Lapse poolt mingi objekti kättesaamiseks kasutatavatel esemetel on antud funktsioonis enamasti episoodiline iseloom. Ka lapsele nii iseloomulikku kõigi esemete suhutoppimist võib pidada mälestuseks meie esivanemate eluviisidest. Sageli kasutab laps mõne lihtsama tegevuse (näiteks paberi purukskärastamise) jaoks hambaid. Selline «suu ja hammaste» domineerimine (seejuures teab laps suurepäraselt, mida on mõtet alla neelata, mida mitte) annab ümbritseva keskkonna esemete kohta olulist informatsiooni, mida laps teisiti ei oska veel saada***.

Tööriista valmistamise oluliseks psühholoogiliseks eelduseks antropogeneesis on oskus mitut eset omavahel seostada. Laps hakkab esemeid selliselt kokku panema esimese eluaasta lõpul ja teise alguses. Seejuures eelneb sellisele sünteetamise oskusele ühe eseme teise vastu tagumine, koputamine. Võib oletada, et esmalt tekkis inimesel oskus taguda esemeid teineteise vastu, mis hiljem viis esimese kivist löikeriista loomisele. Teravaservalised basaldist kivid, mis on tõenäoliselt saadud *Homo habilis*'e poolt teiste kivide abil, olid meie eellaste kaaslasteks rohkem kui kahe miljoni aasta eest****.

Tööriistade valmistamine ja säilitamine kiirendas märgatavalt inimese arenguprotsessi — olemasolev tööriist kätkes olulist informatsiooni nii täiskasvanud isendite omavaheliseks suhtlemiseks kui ka järglastele.

Oma vanemate tegevuse jälgimise läbi said lapsed omandada uusi oskusi tunduvalt kiiremini. Tänapäevase lapse puhul tuleneb suur osa tema esimestest oskustest manipuleerida erinevate esemetega (eriti täiskasvanu asjadega) nimelt õppimisest jälgimise läbi. Sellel õppimisviisil on olnud antropogeneesis ilmselt juhtiv osa. Seevastu õppimine õpetamise läbi on inimese arengus tõenäoliselt palju hilisem nähtus****. Jälgimuslikul õppimisel saadud oskuste täpsustamise ja kinnitamise ülesandeid on nii inimese fülogeneetilises kui ka ontogeneetilises arengus täitnud mäng. Õppimine jälgimise kaudu on nii meie eellastele kui ka tänapäevastele lastele põhiliseks kogemuse edastamise vahendiks, mida kasvatajad kipuvad tihti peale ära unustama.

*

Peale tööriistade valmistamise eristab inimest teistest primaatidest tema spetsiifiline sotsiaalne suhtlemisvahend — artikuleeritud kõne. Kõne fülogeneetiline areng ja inimkõne teke on pakkunud arutlusainet

* Laboratooriumitingimustes on kõrgematel primaatidel mitmel juhul jõutud välja töötada oskus ühe esemega teist muuta ning saadud eset kasutada toidu hankimisel või mõnel muul eesmärgil.

** Vaid ühel juhul on täheldatud abivahendi ettevalmistamist kasutuskohast kaugemal — J. Goodallil õnnestus näha üht isast šimpansi, kes kandis keppi, mida oli kahel korral ette valmistanud, endaga kaasas paar kilomeetrit, otsides termiidipesi. J. Goodall, Tool-using and aimed throwing in a community of freeliving chimpanzees. «Nature», 1964, nr. 6.

*** Näiteks eseme kõvaduse kohta võib saada informatsiooni nii seda eset hammustada püüdes kui teise esemega teda lõhkuda proovides.

**** Seejuures on huvitav märkida, et juba neil aegadel ilmselt toimetati sobivaid kive *Homo habilis*'e gruppide elupaikadesse. Koobi Fora leiud (Keenias, Turkana järve idakaldal) näitavad, et tolleaegses lähemas ümbruses polnud sobiva suurusega ja omadustega kive. Need olid nähtavasti mujalt toodud. See näib seaduspärane, kuivõrd juba tollel ajal *Homo habilis*'ed vedasid ka toitu (liha) selle leiuvõi jahi(?) paikadest oma elupaika. Vt. G. Isaac, The food-sharing behavior of protohuman hominids. «Scientific American» 1978, nr. 4.

***** Ka tänapäeval on traditsioonaaletes kultuurides põhiliseks laste sotsialiseerumise aluseks õppimine jälgimise läbi — lapsed näevad maast-madalast, kuidas täiskasvanud tegelevad oma toimingutega, ning püüavad neid kopeerida oma mängus. Mänguasjad selle sõna euroopalikus tähenduses puuduvad, kuid see ei sega laste arengut. Vt. S. Scribner, M. Cole, Cognitive consequences of formal and informal education. «Science», 1973.

väga paljudele intelligentide põlvkondadele*. Seitsmekümnendate aastate edukad katsed õpetada ka inimese lähimatele primaatidele — šimpansile ja gorillale — inimkõne viipelist vormi ja geomeetrilistel kujunditel põhinevat keelt, D. Premacki ja D. Rumbaugh' katsed on andnud uut materjali neile, kes on kujutanud areneva inimese esmase keelena ette mõnda enam või vähem keerukat žestidel põhinevat märgisüsteemi.

Kui vaadelda tänapäeval looduslikes tingimustes elutsevaid šimpanse, siis saab ühtlasi selgeks, et keskkond ei nõuagi neilt mingit keerukamat suhtlemisvahendite süsteemi. Tänapäeva šimpanside looduslik keskkond on piisavalt stabiilne ning grupi liikmed saavad üksteisele olulist informatsiooni edasi anda ka ilma žestideta, mille puhul oleks kindlalt fikseeritud märgi kuju ja tähenduse vaheline seos. Tõsi on muidugi ka see, et šimpansid kasutavad omavahelises suhtlemises mõningaid kindla tähendusega žeste, põhiline osa isenditevahelise informatsiooni edastamisel kuulub aga ikkagi kogu käitumisele tervikuna**. Viimane, s. o. suhtlemine kogu käitumisega (kus kõik vokaalsed, žestikulaatorsed ja muud vahendid on koos «mängu pandud») on iseloomulik inimlapse ontogeneesis — kuni viienda eluaastani osaleb lapse kõnes faktiliselt kogu keha muskulatuur (sõnade hääldamisel pole aktiivsed üksnes kõneaparaadi lihased, vaid varjatud aktiivsust on täheldatud teisteski lihasgruppides). Ilmselt on ka fülogeneesis olnud mitteverbaalsetel kommunikatsioonivahenditel (žestid, miimika jne.) kõne arengus juhtiv osa. Neil põhinedes arenes nähtavasti ka artikuleeritud kõne. Mõistatuslikuks jääb aga ikkagi asjaolu, kuidas küllaltki plastilise visuaalkinesteetilise kanali põhjal võis välja areneda kõne tekkeks oluline plastilisus primaatidel (ja vististi ka inimese eelkäijatel) muidu nii raskesti modifitseeritavas vokaalses suhtlemiskanalisis. Põhjendada võib seda kõigepealt mitteverbaalselt kommunikatsioonilt verbaalsele ülemineku suhtelise pikaajalisusega***. Arvata võib, et ajaline sünkroonia isendite koguliigutustes osutuski selleks mehhanismiks, mis muutis vokaalse aparraadi plastilisemaks. Muide, on täheldatud, et täiskasvanu keha mikroliigutused on täpselt ajalises sünkroonis tema kõnevoolu segmenteeritusega. Samuti on selgitatud, et suhtlemispartnerite keha mikroliigutused on omavahel kindlalt sünkroniseeritud. Isegi täiskasvanu ja vastsündinu suhtlemises esineb selline sünkroonia, samuti sünkroonia täiskasvanu kõne ja segmenteerituse ja imiku liigutuste vahel — see kõik viitab suhtlemisprotsessi juhtivale osale inimese keele fülogeneesis.

* Selle huvi institutsionaalne reguleerimine on olnud küllalt episoodiline: 1769. a. kuulutas Berliini Teaduste Akadeemia välja selleteemalise esseedekonkursi, mille esimeseks võitjaks osutus Johann Gottfried Herder. Seevastu 1866. a. keelustas Pariisi Keeleteaduse Ühing arutelud antud probleemi ümber eesmärgiga vähendada keele ajaloolist arengut rekonstrueerivate spekulatsioonide hulka. Muidugi ei suutnud selline keeld võtta asjahuvilistelt vaidlemismõnu ja soovi arutleda keele arenguprobleemide üle. Täpselt 109 aastat hiljem, 1975. a. septembris, toimus New Yorgis kohaliku Teaduste Akadeemia korraldatuna ilmselt siiani kõige esinduslikum arutelu. Vt. S. Harnad, H. Steklis, J. Lancaster, Origins and Evolution of Language and Speech. «Annals of New York Academy of Sciences», 1976.

** Seda eriti neis situatsioonides, kus on vaja kindlal moel reguleerida partnerite käitumist. E. Savage, B. Wilkerson, R. Bakeman, Spontaneous gestural communication among conspecifics in the pygmy chimpanzee; G. H. Bourne, Progress in Ape Research. New York, 1977.

*** J. Jaynes peab hüpoteetiliselt vokaalsel suhtlemiskanalil põhinevale keelele üleminekuperioodi alguseks umbes 400 000 aastat e. m. a., kus tema arvates keskkonna ökoloogilise surve tõttu muutus otstarbekaks hääliitsuste võtmine tahetelise kontrolli alla. Tõeline verbaalse keele areng aga algab tema arvates keskkonna objektide omaduste kajastumisega hääliitsustes, umbes 50 000 a. e. m. a. Kuna *Homo habitis*'e ajalugu on praegustel andmetel 3,5 miljonit aastat, võib oletada, et selle 3 miljoni aasta vältel õnnestus murda vokaalse aparraadi regiidsus tingimustes, kus arenevate inimeste gruppidel oli oluline kiiremini ja täpsemalt edasi anda informatsiooni väliskeskkonna kohta. J. Jaynes, The evolution of language in the late pleistocene. «Annals of New York Academy of Sciences», 1976.

*
Mõni sõna kokkuvõtteks. Nagu välja tuli, ei saa last vaadata lihtsalt meie järeltulijana, vaid sama hästi võib sedasama sageli vigisevat ja meie arvates abitut inimesetaolist olevust pidada ka meie eneste v a n e m a k s. Muidugi pole kuigi auväärne omada sellist abitut ja näiliselt oskamatut «vanemat», kuid niisamuti nagu inimesel kui liigil pole kuhugi pääsu selle eest, et ta on paljude omaduste poolest vägagi sarnane mõne loodusliku liigiga (ja paljus ka kvalitatiiivselt erinev) ning omab kõrgemate primaatidega ühiseid eellasi, nii ka täiskasvanu ei pääse lõppkokkuvõttes kuhugi tõdemusest, et lapse psüühika ontogeneetilises arengus kordub paljugi meie eneste kui liigi fülogeneetilise arengu teest.

Eraldi tasuks veel kord peatuda ühel olulisel iseärasusel — nii psüühika ontogenees kui ka fülogenees ei kujuta endast sugugi alati ja kõiges pidevat rikastumist uute psüühiliste nähtustega. Juhtivaks võib osutuda hoopis teatud võimete valikuline kadumine, seda nii ontogeneesis (tegime juttu lapse kõnetaju ja lallamise algsest rikkusest) kui ka fülogeneesis. Millegipärast kaldume sageli võrdlema inimest talle kõige lähema liigiga — šimpansiga ning arutlema inimese fülogeneesi üle, justkui oleks meie otseseks eelkäijaks toosama kahekümnenda sajandi šimpans Aafrika džunglitest. Kui meie ja šimpansi puhul on tegemist ühise eellasega, siis arvestades psüühika arengu sõltuvust keskkonna nõudmistest, samuti ka taandarengu võimalust, peaks meie ühine eellane oma psüühika poolest asuma kuskil tänapäeva inimese ja šimpansi vahepeal — kõrgemal arengutasemel kui šimpans, madalamal aga kui inimene. Nii on Adriaan Kortlandt juba 1957. aastast alates propageerinud šimpanside fülogeneesi käsitlemisel nn. dehumanisatsiooni hüpoteesi. Selle kohaselt oli nende kahe liigi ühine eellane *Dryopithecus* aluseks kahele suunale — lagendikulisele eluviisile üleläänud inimese eellastele ja metsa taandunud tänapäeva šimpanside eellastele. Teadaolevad andmed tänapäeva primaatide «varumõistuse» kohta näivad toetavat seda hüpoteesi.

Kuidas ka ei oleks lood inimese fülogeneesiga, mille kohta meil lõpuks ikkagi puuduvad täpsed andmed, siis laste psüühika arengut on võimalik ju küllalt üksikasjalikult jälgida. Tahaks loota, et seegi kirjutis annab nii mõnelegi lugejale tõuke näha oma või teiste laste käitumist veidi teisiti, kui seda laste kasvatamisega tegelevad käsiraamatud on seni soovitanud. Juba ainuüksi oma nooruse tõttu moodustavad lapsed kõige parema ja kõige loomingulisema osa inimkonnast. Seetõttu ei tohiks nende kasvatamise funktsiooniks olla ka selle võime liiga ühemõtteline suunamine. Liigne ärevus laste «õige» kasvatamise pärast on õnneks inimkultuuri hiline arengutendents — tänapäeva inimene näeks kindlasti välja tunduvalt igavam ja robotlikum, kui kõik lapsed meie esivanemate gruppides oleksid väga hästi kasvatatud olnud.

NIGOL ANDRESEN JA MEIE AJA KIRJANDUSLIK MÕTE

1

Kirjandusteadlane ja arvustaja Nigol Andresen, kes tuli kirjandusse kahekümnen-date aastate algul luuletajana (*Ormi Arp*) ja on tegutsenud ka tõlkijana (M. Gorki «Ema» — 1936; K. Marxi ja F. Engelsi «Valitud teosed» I—III — 1937—1938; hiljem J. R. Becheri, L. Franki, T. Manni, A. Zweigi, S. Zweigi jt. teoseid), pole ometi läbi-lõhki kirjandusnimene. Eestimaa ajalugu tunneb Nigol Andresenit ühiskonna- ja poliitikategelasenagi: marksistliku töörahvaesinduse riigikogu-rühma asutaja 1934. aastal; 1940. aastal Johannes Vares-Barbaruse rahvavalitsuse välisminister, seejärel ENSV Rahvakomissaride Nõukogu esimehe asetäitja ja hariduse rahvakomissar; riigitegelane Suure Isamaasõja ajal ja pärast sõda.

Ka eesti kultuuriloo ei ole Andresen seotud olnud ainult kirjandusega. Aastail 1918—1932 töötas ta õpetajana Rakvere ja Tallinna gümnaasiumides. «Hommik-teatri» dramaturgina (1920—1924) ja «Draamateatri» dramaturgina (1924—1925) on Andresen peatükk eesti teatri ajaloos. Nigol Andresen on kirjutanud teatriarvustusi ja uurimusi eesti teatrist («August Bachmann ja Hommikteater» — 1966; näitleja-monograafia «Hilda Gleser» — 1971); tema pilku on pidevalt köitnud maalikunst ja graafika, ükskõikseks pole ta jäänud teistegi kunstiliikide suhtes — seda võib mär-gata ta kirjutisi lugedes. Marksismi klassikute tõlkimine ja toimetamine kolmeküm-nendail aastail eeldas mõistagi kodusolekut ajaloo ja majandusteaduse, filosoofia ja sotsioloogia küsimustes, nagu iseloomustab Andreseni kirjanduslikkugi tegevust selle sajandi vaimsus. Eesti, aga ka maailma kunstikultuuri uurijana ja mõtestajana on Nigol Andresen pidanud päris endastmõistetavaks esteetika ja kunstiteaduse head tundmist. Kui otsida Andreseni kõrvale sarnase universaalse, ühtaegu laiuti ja süvitsi haarava vaimulaadiga ühiskonna- ja kultuuritegelasi, tulevad meelde Johannes Vares-Barbarus, Johannes Semper ja Hans Kruus. Need intellektuaalid, kes on Eestimaa ajalukku ja eesti kultuuri sügavad jäljed jätnud, olid hingelt võitlejad...

Kuid olgugi Nigol Andreseni loometöö nii mitmekülgne, ennekõike on ta kirjan-dusteadlane ja -kriitik, nagu on Barbarus ja Semper ennekõike kirjanikud, nagu on Hans Kruus ennekõike ajaloolane. Omakorda on Andresen kirjanduse uurijana ja arvustajana universaalne. Kui tahaksime kirjutada ülevaadet Andreseni kirjandus-teaduslikust ja kriitikutööst, puutuksime tahes-tahmata kokku pea kõigi eesti kir-janduse sõlmküsimustega tema algusaegadest alates tänase päevani välja. Eeskätt on Andresen uurinud selle sajandi esimese kolmandiku eesti kirjandust: «Noor-Eestit» ja «Siurut», kirjanikest Suitsu ja Tuglast, Underit, Barbarust, Semperit, Aino Kallast, aga ka Vildet ja Juhan Liivi. Eesti kirjanduse saatus XX sajandi maailmakultuuri hoovustes, eesti kirjanduses sellel aastasajal toimunud murrangud on jätkuvalt olnud Andreseni uurimisobjektiks viimase enam kui kahekümne aasta kestel.

Röõbiti kirjandusloolise tööga on Andreseni südameasjaks jooksva kirjanduse arvustamine, tema sulest on retsensioone nii algupärandite kui ka tõlketeoste, klas-sika uustrükkide ja uudiskirjanduse kohta, tema kriitikupilku paelub ilukirjanduse kõrval kirjandusteadus. Nigol Andresen on läbi aegade olnud luulekriitik, pretsiis-seid lüürika analüüse on ta andnud uurimustes (näiteks Gustav Suitsu luule käsit-lused). «Luule oli mulle nii enne kui pärast sõda lähimaks kirjandusliigiks,» on ta ise vajalikuks pidanud rõhutada. See aga ei tähenda, et tema teened romaani, lühi-proosa või reisipubliitsistika arvustamisel oleksid tagasihoidlikumad. Andresen ei ole kabinetikriitik. Enamgi: tema kui kriitiku tegevusest on palju jäänud koguni kirja-

sõnas fikseerimata — need on asjatundlikud sõnavõtud, aga ka teravmeelsed repiigid kirjanduse arutamise koosolekutel. Ent see suusõnaline kriitika ei ole küll koosolekuruumide seinte vahele hõljuma jäänud, vaid on inimeste meeli erutanud, on neid mõtlema õhutanud. Andresen on suurepärase orator. Ta oskab väidelda, aga ei salli pateetikat; ta ei võta sõna, et demonstreerida kodusolekut retoorika reeglistikus, vaid kõneleb asja huvides. Niisuguse kriitikakultuuri osa kirjanduselu kujundamisel pole just väike. Kriitikuna õhutas ja ergutas Andresen oma elava sõnaga märgatavalt eelmise kümnendi luuleotsinguid: Jaan Krossi, Ellen Niidu ja Ain Kaalepi, hiljem Paul-Eerik Rummo, Jaan Kaplinski, Hando Runneli või Viivi Luige luule ümber käinud vaidlustesse-väitlustesse sekkujana ilmutas Andresen sallivust, mida jäi vajaka nii mõnelgi luuletundjal.

60. aastate kirjanduselevuses luule uuendamist julgelt toetav Andresen sai endale noori ilmaaegselt kiitva kriitiku maine; aeg näikse need süüdistused siiski põhjendamatuks teinud. «Kord väideti — sellest on tubli kümmekond aastat tagasi —, et mina üldse kiitvat noori kirjanikke,» kommenteerib asjaosaline ise 1974. aastal «Loomingus», ja õiendab: «Ei, üldse pole ma ühtki kirjanduslikku põlvkonda kiitnud, minu põlvkond kaasa arvatud. Aga mõnel juhul olen rõõmustanud uute annete või tuntud annete uue puhkemise üle enne vastavate teoste üldist tunnustamist.» Nigol Andreseni kriitikupilgu läbinägelikkust tõendab vahest kõige paremini toonaste vaidlusaluste teoste püsiväärtus. Need on Jaan Krossi «Sõberkastaja», Ellen Niidu «Maa on täis leidmist», Aadu Hindi tetraloogia kaks viimast osa, Lilli Prometi «Meesteta küla», Aimée Beekmani «Kartulikujused», aga samuti Paul-Eerik Rummo, Jaan Kaplinski, Hando Runneli ja Viivi Luige luule, mida ta on kaitsnud kirjanduse kitsarinnalise mõistmise eest.

Nigol Andreseni kriitikuisiksust iseloomustab poleemiline hoiak ja eriline nõudlikkus teoste kui kunstinähtuste suhtes. See ei tähenda eelarvamuslikku suhtumist, veel vähem püüdu kritiseeritavat n.-õ. maha teha. Teatavasti on Andresen ikka ja alati olnud ülikriitiline uurijatest ametivendade tööde-tegemiste suhtes. Ent ta ei ole ühtki kirjandusteaduslikku tööd jäagitult eitanud, olgu ka, et tema meelest vigu leidub.

Nigol Andreseni kirjandusteaduslikest uurimustest, artiklitest, esseedest ja arvustustest — Andresen ise arvab neid kusagil kuuesaja ringis olevat (vt. «Looming» 1974, nr. 10, lk. 1725) — on ainult murdosa raamatukaante vahele jõudnud, ja sellest on kahju: väljaanded aastast 1918—1940, milles Andresen kirjandusküsimuste kohta on sõna võtnud, osutuvad kas rariteetseiks või raskesti kättesaadavaks; ka ei ole huvilisel just kerge saada ülevaadet Andreseni tegevusest neljakümneandil aastail. Kirjanduskultuuri järjepidevuse huvides tuleks nii tema kui ka paljude teiste uurijate ja kriitikute töid, mis praegu tolmuvad perioodikahoidlals, uuesti publitseerida mõõdukais (või väikestes) tiraažides kriitikaraamatuina.

Nigol Andresen on kahe kirjanikumonograafia ja kahe valikkogu autor. Need on: «Friedebert Tuglas» sarjast «Eesti kirjamehi» (1968), «Inimesi ja raamatuid» (1973), «Paul Kuusberg» eespool nimetatud sarjast (1976) ning «Terendusi», alapealkirjaga «Uurimusi ja artikleid» (1979). Oleks tarbetu raamatuis sisalduva üleseletamine, asjahuvilistele räägivad nad ise enda eest. Piisab, kui katsuda õige lühidalt kommenteerida raamatute struktuuri, et tabada neile ja koos sellega ka autorile eriomast. Tuglast on Andresen pikka aega uurinud, seejuures enim ta loomingu seost ajajärgu kirjandusvooludega, selle meetodikuuluvust (realism, romantism, uusromantism, seosed sümbolismiga). Tagasihoidlikum on Andresen Tuglase eluseikade selgitajana, ta pole järginud juurdunud biograafilist meetodit. Raamat Tuglasest kajastab tehtud tööd ja iseloomustab oma autori huviväljagi: monograafia on ajastu- ja loomingukeskne, lähemalt peatutakse üksnes neil eluseikadel, mis on otse loominguga seotud. «Paul Kuusberg» ei tarvitsenuks tingimata ilmuda «Eesti kirjanikke» sarjas, liiati kui siit ei saa ülevaadet kirjaniku kogu seni avaldatud loomingust — puudub sissevaadet Kuusbergi kirjanduskriitilisse tegevusse. See raamat on aga siiski tarvilik kui esimene terviklik ülevaade Paul Kuusbergi ilukirjanduslikest teostest.

Andresenit kui kirjandusuurijat ja -arvustajat iseloomustab üsna täpselt 1973. aastal ilmunud valimiku pealkiri: «Inimesi ja raamatuid», see tähendab, et võrdselft huvitab teda nii tegija kui tehtu, nii autor kui ka ta looming — nii kirjaniku isik kui ka kunstiteos. Kriitik Andresen käsitleb kirjandusprotsessi olulisi lüüsid, nagu kirjaniku suhted eluga, oma ajastuga, kirjaniku isiksus, kirjandusteose struktuur, sisu ja vormi suhted, kirjanduse retseptioon, kirjanduskultuur üldse, ka kirjandusliku moe küsimused jne. Veelgi enam: ta peab mõeldamatuks eesti kirjanduse

uurimist lahus maailmakirjanduse põhihoovustest. Selles mõttes jätkab Andresen Suitsu ja Tuglase vaimus, keda naljatamisi võiks nimetada ta ebajumalaiks.

Nigol Andreseni panuseks eesti kirjandusloos ja kriitikas pole üksnes eesti kirjanduse uurimine, mõtestamine ja arvustamine. Andresenit huvitavad kirjandusnähtused ja autorid, kes nii või teisiti on kujundanud meie aja vaimsust: Lev Tolstoi ja Brandes, Hauptmann, Gorki ja Rolland, Barbusse, Toller ja Becher, Kafka, Diktonius, Nelly Sachs ja paljud teised; kriitiline realism, sümbolism, ekspressionism ja muidugi sotsialistlik kirjandus, marksismi ja kultuuri suhted, kunsti saatus XX sajandil. On seejuures iseloomulik, et Andresen, kes teeb oma uurimustes ekskursse kaugele ja lähedale, keskendub siiski selle sajandi eesti kirjandusele.

1968. aastal Gustav Suitsu kirjanduslikku pärandisse pilku heites kirjutas Andresen: «Suitsu artiklid, maha arvatud uurimused Kreuzwaldist, on ilmunud allika viideteta. Need taotlevad väliselt kirjanduslikku, sageli esseelikku vormi.» Ja veel: «Kui sageli hinnatakse uurimusi lehekülgede arvu järgi, siis Suits esitas oma kirjandusteaduslikku tööd otsekui novellistina, kes tahab mahutada võimalikult vähesesse sõnadesse palju fakte ning mõtet.» Ka selles on Andresen Suitsu järginud. On omamoodi paradoks: Andreseni kui kirjandusteadlase ja kriitiku tööde arv ulatub sadadesse, kui mitte tuhandetesse lehekülgedesse *in corpore*, üksikuurimus piirdub mahus poogna-poolteisega, valdavas osas veelgi vähemaga. Uurimisasutustes mõnikord enesestmõistetavaks peetud tava tööde väärtust lehekülgedega üle mõõta on Andresen mitmel korral kritiseerinud: lehekülgede arvu kasvatab ju tavaliselt liigsõnalisus, mille tulemuseks on teadusliku kvaliteedi devalvatsioon. Andresen ise taotleb lühidust ja täpsust. Teda ei saa lugeda süvenemata, mõtet koondamata. Aga, jõudnud autoriga «ühele lainele», võib lugeja nautida Andreseni stiili. Seejuures Andresen ei ilutse, tema töödes ei kohta kunstlikult sissetoodud sõnu ja väljendeid. On need esseed või hoolikalt sõnastatud artiklid (ees- ja järeلسõnad)? On see kunst või teadus? Jäägu Andreseni tööde poeetika uurimine siiski kriitika kriitikute hõmoseks mureks.

2

Andreseni kirjandusteaduslikke töid ja arvustusi «Loomingust», «Keelest ja Kirjandusest» või mõnest teisestki ajalehest-ajakirjast rööbiti ja aastate kestel läbisegi lugedes on aina süvenenud äratundmine: vähe sellest, et kriitik Andreseni ja kirjandusloolase Andreseni vahel pole hiina müüri — tema kui kriitiku ja teadlase vahe on vaevu-vaevu märgatav. Enamasti eristab uurimusi arvustustest üksnes ainevald: lugeja peab kirjutist uudisteos(te) kohta arvustuslikuks tööks, samal ajal kui möödunud aegade kirjandust käsitlevad tööd jäävad kirjandusloos valda. Muidugi on Andresenil selgepiirilisi arvustusi ja uurimusi klassikalises mõttes (varustatud joonealuse aparatuuriga, bibliograafiaga jne.). Kirjandusnähtuste analüüs, teoste hindamine ja mõtestamine aga on tal ühtmoodi tuuma tabav ning tavaliselt ka pädev nii uurimustes kui ka arvustustes. Põgusalgi lugemisel hakkab silma, et Andresen ei kirjuta retsensiooni vähema nõudlikkusega kui uurimust. Nagu ei koorma ta uurimusi keeruka sõnastusega. Nõnda meenutab Andreseni retsensioon tihtilugu omapärast lühiuurimust, artiklit aga iseloomustab esseistlik teravmeelsus.

Andreseni uurija- ja arvustajameetodis etendab võrdsel määral olulist osa interpretatsioonikunst. Tõsi küll, ulatuslikud ekskursid niisuguste komplitseeritud kirjandusnähtuste valda nagu «Noor-Eesti» või «Siuru», on nõudnud faktide täpselt esitamist. Kirjandusuurimusi arvustades on Andresen neile tihtilugu ette heitnud faktilise külje ebatäpsust. Kuid ta on kaugel arusaamast, mis ikka veel käibel, nagu tähendaks kirjandusloolase uurijatöö ainult faktilise materjali korrastamist, materjali kiretut kommenteerimist. Määrav on uurija ja kriitiku tegevuses teos(te), autori looming, koolkondade, lõpuks kirjanduslike ajajärkude mõtestamine ja hindamine. See aga eeldab teoste, autori(te) looming, uuritava nähtuse tõlgendamist.

Taunides kiretut kirjeldamist nagu ka tarbetut retoorikat, väldib Andresen ühtlasi suvalisi hinnanguid. Kunstiline analüüs tähendab talle kirjandusteose uurimist ja mõtestamist konkreetse ajaloolis-kultuurilises taustsüsteemis. Eksitav on kirjandusteose, -voolu, -rühmituse või autori looming, immmanentne vaatlus, lahus neid kujundanud mõjuritest. Aga taunitav on ka teoste tõlgendamine, autori looming, analüüs, kirjandusvoolude ja kirjanduslike ajajärkude hindamine etteantud abstraktsete teeside põhjal — nähtus, mis sünnitaski omal ajal nii sõjaka vulgaar-

sotsioloogia. Kunstiteose analüüsi alfaaks ja oomegaks on Andresenile sisu ja vormi dialektika. Käsitledes kirjanduse sõlmküsimumi kirjandusliku mõtte praegusel etapil, on Nigol Andresen kunstilist analüüsi pidevalt süvendanud, et sel teel tõrjuda lihtsustavat kirjandusekäsitust.

1963. aastal ilmus «Loomingus» nr. 11 Andresenilt «Maailma vari üle rohtaja», alapealkirjaga «Gustav Suitsu luulest 1913—1916». Artikkel on Andreseni uurija-meisterlikkuse musternäiteid. Analüüsinud üksikasjalikult «Rohtaja»- ja «Maailma varju»-tsükli, selgitab uurija veenvalt nende kohta nii Gustav Suitsu luules, eesti kirjanduse üldpildis kui ka Euroopa tollastes luulesuundumustes. Andresen tõestab, et need tsükliid moodustavad Suitsu luule kõrgpunkti.

Et veidi iseloomustada Andreseni analüüsimeetodit, piirdugem lõiguga, milles uurija mõtestab Gustav Suitsu «Hamleti proloogi». Selgitanud proloogi tekkeloo, annab Andresen sellele Suitsu filosoofilisele luuleteosele täiesti konkreetse sotsiaal-ajaloolise tõlgituse. Analüüs on tekstilähedane, kusjuures taustaks on tollase Eesti sotsiaalpoliitiline olukord.

«Kauniste lüüriliste tertsiinide järel — eriti esimene ja teine osa on «Tuulemaa»-tsükli värviehtsad liitlased — tekib uus tunne: «Kõik alles sünnituse krampides», mateeriat ei ole veel luule tõusnud. Ootamatult kerkib uusi vastuolusid, «kuldvasika» meenutamisel ning kapitalistliku spetsiifikaga «päevatöö» kuiv-iroonilise atribuutlausega: «mis andnud leiba, täitnud rahakappi». Eesti noore kodanluse rahulolu on küll haaratud võitlusega saksa võistlejate vastu, kuid sellest lõikab läbi luuletaja nägemus: «Pea kärisevad elu haprad niidid, / ja mälestusena kui vana loss, / kui surma ülistuseks püramiidid, / kuuvalgel moodne tarretab koloss.» Selle õudse tardumuse ennustuse põhjusi peab avama tänanegi lavastus (mõeldud on Shakespeari «Hamletit», millega 24. augustil 1913 avati «Estonia» teater ja mille avamisel luuletaja «Hamleti proloogi» ette kandis — P. L.); «Meil avataks nüüd geeniuse häda / ja paiste-hiilgus tumedalt, / kus miski säras, miski oli mäda.» («Looming» 1963, nr. 11, lk. 1720.)

Et täpsemini eritleda Proloogi ideestikku, paigutab Andresen kõrvale Suitsu artikli «Elust, kunstist, näitekunstist», refereerides selle põhiseisukohti: «Kauni läbielamine, esteetilise elamuse vajadus kuulub kõigile inimestele. [---] Kuid kapitalistlik ühiskond on kultuurivarad üldse ning eriti esteetilise kultuuri varad muutnud kaubaks, on nende tootmise ühendanud nõudmise ja pakkumisega. Eesti kultuuritarbija on enamasti veel talupoeglik väikekodanlane, kultuuritu tõusik. Võitluses saksa kodanlusega on ta ohverdanud küll summasid teatrihoone ehitamiseks, ei suuda aga teatrikunsti edasi arendada. Kapitalistlik areng on teinud teatri rohkem ajaviite ja meeltepõrutuse asjaks kui kunstiks suures ja ülevas mõttes.» (Lk. 1720—1721.) Edasi selgitab uurija nõnda: «Neid mõtteid avaldas Suits oma teatrisotsioloogilises artiklis teatrimaja avamise päeva eel.» Ja järeldab: «See kahtlemisvaim avaldus samuti «Hamleti proloogis», ja see ei läinud kaugemale olukorra nägemisest, «kus miski säras, miski oli mäda». Siingi avaldus sama umbusk: «kas kunst suudab kapitalistlikus ühiskonnas üldse areneda, eriti selline esteetiline vahetusväärtus kui teatrikunst.»

Rõhutagem: «Hamleti proloogi» analüüs on tekstilähedane, kusjuures analüüsi taustaks on toodud Suitsu esteetilised vaated ta enese teatrisotsioloogilisest kirjuti- sest. Mõistagi ei ole Proloog nende vaadete kunstiliseks parafraaseerimiseks kirjutatud — seda laadi vulgariseerimisest on Andresen kaugel. Kuid Proloogis sisalduva hamletliku kahtlemisvaimu konkretiseerimiseks on luuleteose taustsüsteemi viimine lausa hädavajalik ja Andresen on seda teinud suure asjatundmisega ning ülima taktitundega. «Hamleti proloogi» konkretiseerimine 1963. a. avaldatud uurimuses tähistab aga seejuures ainult üht tõlgendusvõimalust, ja Andresen teab seda hästi — Suitsu luule analüüs, «Rohtaja» ja «Maailma varju» kunstilise mõtte selgitamine tähendas siis eeskätt luuletaja ja tema aja suhete võimalikult dialektilisemat mõtestamist. Andsid ju tollases Suitsu-uurimises tooni kirjutised, milles hoolega püüti selgitada luuletaja maailmavaatelisi eksimumi. Aga veel hiljemgi on Suitsust kirjutatud pealiskaudselt, ilutsedes, kirjaniku ja ühiskonna suhteid eirates.

Kümme aastat hiljem «Loomingus» 1973 nr. 11 avaldatud uurimuses «Hamleti proloog» (alapealkirjaga «Gustav Suitsu luule pärast «Tuulemaad») pöördub Andresen nii Proloogi kui ka teiste Suitsu luule kõrgperioodi kuuluvate teoste poole veel kord, et neid uuesti analüüsida. Põhilises ühtivad 1973. aastal antud hinnangud 1963. aastal antutega. Uurija on 1973. aastaks selgitanud Suitsu esteetiliste vaadete allikaid, ta osutab Yrjö Hirni uurimusele «The Origin of Art», leides, et Suits on Hirnist (kes rõhutas vajadust uurida kunsti seoses ümbrusega, kunstiloomingu tin-

gimustega) kaugemale läinud, «seadnud tähtsale kohale klassivahekorrad kui kunsti-loomingu eelduste kujundajad» (lk. 1891). Hirni kõrval on Suitsu vaateid mõjutanud K. Marxi «Kapitali» III köite lugemine. Andresen avardab «Rohtaia» ja «Maailma varju» tsükli analüüsi Marxi võõrandumisteooriat rakendades.

«Hamleti proloogi» teistkordne vaatlus 1973. aastal on muutunud mitmetahulise-maks kui kümme aastat tagasi, kusjuures mõlemad tõlgendused täiendavad teineteist. Kui 1963. aastal moodustavad Hamleti kahtlustele tausta arutlused eesti kultuuritarbijast, kes «on enamasti veel talupoeglik väikekodanlane, kultuuritu tõusik», ja räägitakse eesti kodanluse suutmatusest «teatrikunsti edasi arendada», siis 1973. aastal annab Andresen ka taustale, s.o. ajaloolisele situatsioonile avarama tõlgit-suse. Konkreetne sotsiaal-ajalooline olukord jääb ka nüüd peamiseks: «Ühiskonna jagunemine klassideks on määrav: töö annab ühtedele leiba, täidab teiste raha-kappi.» (Lk. 1892.) Kuid samas vaadeldakse küsimust filosoofilisest aspektist, mis 1963. aasta tõlgenduses puudub: «Võõrandatud on mõlemad klassid, kummalgi ei ole mahti tähtede sära vaatlemiseks ega kunstiteoste omaksvõtmiseks.» Omakorda kin-nistab järeldust eelnend detailanalüüsi, mis 1973. aastal on veelgi tekstilähedasem kui 1963. aastal: selgub, miks kasvab Proloogi idee loodusnägemustest (1963 uurija sellele ei osutanud). «Proloog kujutab endast mitte niivõrd ühele juhtideele allu-tatud traditsioonipärast pidulikku proloogi kui avara ideestikuga luuletuste tsük-lit,» selgitab uurija nüüd, keskendades analüüsil peatähelepanu selle ideestiku kunstilisele eritlemisele.

Ei tohiks olla raske näha, et Andreseni tõlgitsused, mida teineteisest lahutab kümneaastane ajavahemik, osutavad väga selgesti kirjandusliku mõtte põhisuundumusele 1960—1970-ndail aastail: sihikul on kunstiteose sotsiaalse mõtte ja kunstilise kandvuse võimalikult täpsem tabamine, et välistada mõeldavaid (kui ka olemas-olevaid) lihtsustavaid kunstikäsitusi. Nigol Andreseni esteetilisi tõdemusi on: mitte tarduda, mitte rahulduda kord leituga, mitte kapselduda toonasesse kui millessegi, mis peaks olema igavene ja absoluutne tõde, vaid, vastupidi — liikuda olemasole-valt, juba avastatult uue, veel tähele panemata poole, ja seda nii elus kui ka kunstis. Uurida, et avastada. Kartmata seejuures, et liikumine uutele randadele kunstis kõigutaks tuntud alade väärtust. Mitte kapselduda valmistõdedesse, vaid, unista-des täiusest, seada nad kahtluse alla, et avastada uusi tõdesid.

Selle kinnituseks veel üks näide. Uurimuse «Maailma vari rohtaia kohal» oma-moodi apogeeks on Suitsu luuletuse «Kurvad urvad» analüüs: «See on Suitsu sõja-vastase lüürika kõrgsaavutus, poeetiliselt oma mitmekesiduses kaunim kui teised samade aastate kõrge tasemega luuletused, subjektiivse tunde avaldused ühiskond-likuks arenenud, samas intensiivsuses kui kõige haruldasemad armastuslaulud.» («Looming» 1963, nr. 11, lk. 1730.) Artiklit lõpetades teeb Andresen meie aja kirjan-dusliku mõtte jaoks mitu metodoloogilises mõttes väga olulist järeldust. Kõigepealt: märkinud, et Suitsu vaateid 1913—1916 kujundas tutvumine marksismiga, on ta kaugel soowist näha luuletajas jalamaid marksisti, küll aga toonitab ta: «Suitsu loominguiline tõus märgitud aastail võlgneb tänu marksismi mõjudele, mis eeldab nii humanismi aktiviseerimist kui ka oleviku iseloomulike, saatuslike joonte näge-misel vastavat vormitaju ning vormileidlikkust.» (Lk. 1731.) Siin leiab humanismi mõiste avara tõlgituse. Aga just humanismi mõiste avardamise ümber ju keerlebki meie aja kirjanduslik mõte. Teiseks pöörab uurija tähelepanu Suitsu lüürika sarna-susele noorte Saksa ekspressionistide (Becher, Benn, Hasenclever jmt.) luulega, eriti kui küsimus on luuletuse struktuuris. Samas leiab uurija, et ekspressionistidele ise-loomulike väljendusvahendite juurde (vahetute faktide esitamine, üllatavad sõna-ühendid, hüüatused) jõudis Suits iseseisvalt, neist mõjutamata. Ja lõpuks veel üks väide, esialgu päris kummalisenagi tunduv: eitades vastastikuseid mõjusid, arvab Andresen ometi, et Suitsu sõjavastasel lüürikal on rahvusvaheline tähendus. Jät-nud väite seekord lähemalt kommenteerimata, tõestab uurija öeldu pädevust 1967. aastal «Loomingus» nr. 11 avaldatud uurimuses «Karl Liebknechti vastukajasad kolme maa kirjanduses». Henri Barbusse'i romaani «Tuli», Leonhard Franki novelli-raamatu «Inimene on hea» ning Suitsu sõjavastaste luuletuste, ennekõike «Kurbade urbade» võrdlev analüüs veenab, et siin on Suitsu ajastu olemusele jõudnud kõige lähemale. Veelgi olulisem on aga tõdemus, et selle sajandi eesti kirjandus mitte ainult on käinud ühte sammu maailmakirjanduse põhisuundumustega, vaid on sajandi esteetilist kultuuri omaltki poolt rikastanud. Suitsu sõjavastane luule pole selles mõttes erandnähtus; uue ajastu esteetilise mõtte kriteeriumidega mõõdab Andresen ka Tuglast ja Underit, Tammsaaret, Barbarust ja Semperit — kogu selle sajandi eesti kirjandust.

*

Nigol Andreseni osa meie aja — kitsamalt ja konkreetsemalt viimase veerandsaja, 60—70-ndate aastate kirjandusliku mõtte arengus on küll kordumatult isikupärane, kuid Andresen pole Suur Üksiklane. Suund kirjanduse süvenenud ja üldistusjõulisema käsitluse poole, et vältida lihtsustamist ja väärnimõistmist, on muutunud enesestmõistetavuseks, mis ei vaja kommentaare. Kirjandusprotsessi kujundajana on Andresen samas ise ikka-jälle olnud kujuneja, teiseneja, uueneja ja avastaja. Põgusadki ekskursid Andreseni Suitsu-uurimustesse osutuvad siin ilmekaiks tööndeiks: «Hamleti proloogi» tekstianalüüsid ei tarvitse küll otse olla ajendatud Tartu semiootikakoolkonna vastavaist uurimustest, mida Andresen teisel on kõrgelt hinnanud. Ometi sai teine, 1973. aasta Suitsu-tõlgendus tekkida õhustikus, mis 1960. aastate algul veel lihtsalt polnud. Ning vastupidi: uurimus «Hamleti proloog» eeldab, et enne oli olemas uurimus «Maailma vari rohtaia kohal». Aastate jooksul valminud üksikuurimusteta oluks küsitav Tuglase kirjanikumonograafia 1968. aastast, kuid see raamat ei kustuta eelnenud üksikuurimuste tähtsust. Ka selles uurimuste järjekestvuses, vastastikusel eituses-jaatuses peitub meie aja kirjandusliku mõtte olemuslik eripära. Nõnda nagu on kunst ja maailm, milles me elame, ühtne tervik, nõnda eeldab kirjanduslik mõtegi pidevat dispuuti, mis ei lase tal kapselduda ega kivineda. Meie aja kirjanduslik mõte, mida Andresen omalt poolt on hoolsa aednikuna harinud, tähendab ikka loobumist etteantud teesidest, valmistõdedest, kõikvõimalikest lihtsustamisviisidest. Oleks ju ennatlik püüda kokku võtta Andreseni osa kirjandusliku mõtte kujundamisel, pole aga üleaarune osutada tema uurimismetodi ja kunstimõistmise ning meie aja kirjandusliku mõtte kokkukuuluvusele.

JOHANNES LAURISTINI KIRJANDUSLIK ALGUS

1929. aasta lõpul ilmus Leningradis ja tähelepanekute järgi levis võrdlemisi rohkesti ka Eestis uus raamat, mille autori nimi *Juhan Madarik* oli seni tundmata. Ebaharilikult demonstratiivne oli jutumärkides pealkiri — ««Riigikukatjad»». Eestiga ei sidunud romaani ja selle autorit mitte ainult teose tegevus, vaid J. Anveldi eessõna andmetel võis teda pidada ka Eestis elavaks: «See on seltsimehe töö, kes seda elu hästi tunneb, sest ta ise oli omal ajal Tallinna «tööliste keldri» aktiivsem tegelane.» Eessõna kirjutaja pidas raamatut ajalooliseks romaaniks «selle sõna kõige täiemas mõttes»: «Ta on ajalooline sellest hoolimata, et seal ühtegi tegelast pole, keda oleks püütud täpselt «maha kirjutada.» Romaani tegevusaega aitavad määrata ühe keskse tegelase Aleksander Marmor'i juhendavad sõnad romaani lõpus teisele pörandaalusele Hans Kuusemetsale: «Peadirektiiv on, nagu me juba keskkojal otsustasime: nüüd algab õppus sõjariistadega... Kõnele sellest partei liigetele targu, ettevaatlikult, aga siiski kindlasti. Ei tohi kuidagi lasta tekkida organiseerimatuid väljaastumisi või lihtsalt mässukatsete meeoleolu...» See tähendab, et romaani tegevusajaks on kahekümnendate aastate algus. 224 lehekülge on romaani keskmine maht.

Johannes Lauristin oli kahekümne kahe aastasena jõudnud saada EKP keskkomitee liikmeks, olles juhtival kohal Eestimaa Kommunistlikus Noorsooühingus ja ametiühingute kesknõukogus. Ta areteeriti 29. märtsil 1923. aastal, ja ligi aasta hiljem, Sõjaringkonna kohtu istungil 21.—23. veebruaril 1924, mõisteti seitsmeks aastaks sunnitööle, eeluurimise aega arvestamata.

Vaevalt leidis noor autor enne vangistamist mahti ilukirjanduse loomiseks. Vanglas kirjutas ta aastail 1925—1927 romaani, millele pani pealkirjaks «Punased pilved». Käsikiri toimetati Leningradi, kus see ilmus uue pealkirjaga ja kärbitult, sest illegaalse töö huvides oli vaja mõningaid fakte varjata. Pealkiri oli irooniliselt jutumärkides ja viitas kahekümnendail aastail EKP illegaalse töö tegijate kohta kasutusel olnud nimetusele. Eessõna oli dateeritud 10. märtsil 1929. Romaan on suurel määral ajadokument. Ilmudes oli see juba minevikuline, sest olukorrad töölisliikumises ja EKP pörandaaluses tegevuses olid muutunud. Lauristini järgmist vanglas kirjutatud romaani me ei tunne, sest selle käsikiri on kaduma läinud.

Endastmõistetavalt ei ole vangla normaalse-lähedane töökoht kirjanikule, eriti veel noorele kirjanikule. Ta sai sündmusi konstrueerida ja tegelasi kujundada ainult mälu varal. Ometi köidab teos lugeja huvi tänaseni, ja mitte ükski esitatud faktidega, see on ajaloo kujutusena, vaid samavõrra või enamgi autori kirjandusliku nägemusena. Võime tunda autori püüt luua oma teos uues laadis, nõnda et uut sisu väljendaks ka uus stiil. See on seda tähelepanevam, et meie teada oli autori kirjanduslik lugemus piiratud, tutvus teiste maade kirjanduse uute suundadega võis olla vähene. Oige on küll, et vanglas olles võis ta silmas pidada kirjanduse uudisteoseid, peale eesti kirjanduse võimaluste piires ka vene omi. Romaanil ei ole stilistilisi kontakte kahekümnendate aastate eesti kirjandusega, sündmuste ja isikute kujutamises on ta üsna originaalne.

Kõige rohkem iseloomustavad romaani tegelased.

Ideeliselt keskeks kujuks on Aleksander Marmor, keda tutvustatakse alguses: «...oli kasvand, eland ja töötand siin paesel kaldal. Poisikesena karjas, siis põllul, viimaks vabrikus, kust heideti tänavale streikide ajal, siis kangutamas paase kivi-murrus ja ehitustööil vaheaegadel. Ta oli 35 aastat vana, oimud hallid, ta pruunikasse habemesse tungis halle karvu. Tal oli kühas nina ja vesised silmad punaste

laugudega.» Peatatakse isegi Marmorit riietusel, kuid hiljem rõhutatakse, et ta muudab oma välimust olukorra järgi. «Ta kaelas oli valge rätik, säärikud jalas ning taskud raamatuid täis. Sõjad, näljad, okupatsioonid elas ta läbi. Parteis oli aastaid. Vaenlastest taga aetud ning surma suus oli ta olnud. Lapsed olid tal. Kuid kus need praegu, seda ta ei teadnud. Nüüd oli ta põranda all.» Nii oli kommunistlik organisator tööline, rikas elukogemustelt, kuid loobunud isiklikust elust, perekonnast ja kõigest, mida inimene tavaliselt vajab, pühendudes ainult töölisklassi organiseerimisele. Ta elukoht oli muudetud konspiratiivse töö kindluseks: «Marmor asus oma peiduurkas nagu mutt maapõues. Praod ja pilud olid topitud kinni, et ei kostaks välja, kui klõpsis kirjutada masinal, ja seda tegi ta terved päevad. Mitmesugused ajalehed olid virnas laual, paberid vedelesid toolidel ja raamatud lebasid sinisel. Kokkurullitud õlekott lasus nurgas nagu vangil. Marmoril kolletand nagu higistas ähmase tule valgusel, otsaesine mõtlemisest kipras. Topiti vahel piip ja kirjutati jälle. Sedasi vältas see hommikust õhtuni.»

Kogu romaani kestel ei näe me Marmorit kuigi palju, ja ka siis valmistab ta ette koosolekuid ning peab nõu ühe või teise tegelasega. Tema kõnesid kuuleme koosolekuil. Koosolekul, mis peetakse metsas, täiendab ümbrus kõnelejat omalt poolt: «Marmor oli tõsine nagu kohtunik. Ka ümbrus oli vaiki, ainult üksik lepalind segas suikund looduse und.» Veelgi lühemalt esitatakse Marmorit kõne konkreetsemat osa: «Siis Marmor selgitas veel üksikasjaliselt ja konkreetset, kuidas organiseerida, talitada seltsides ja «võtta üle» ühinguid. Ta andis juhatusi, kuidas toimida streikide puhul ja kindlustada kättevõidetud seisukohti.» Kunagi ei anta Marmorit kõnede sisu edasi pikemalt, vaid märgitakse selle sisulist haaret, organisatori asjalikkust ja vaimset valmisolekut igaks võimalikuks juhtumiks.

Nii ei ole Marmorit õieti kujutatudki inimesena, vaid idee kehastusena, põrandaaluse töö organisatorina, tema isikupärastest joontest tunneme ainult neid, mis avalduvad organisatsioonilises töös. See on tüüp ilma isikupäraste joonteta. Mõnevõrra lähenevad Marmorile ka teised väljapaistvad tegelased, nagu Arnold Raamat, Tõnis Toming, vana Mart Reburiga või mõnel juhul eri seisukohtadel olev Jaagup Tibar. Pisut kommenteeritakse Peeter Tagapere olemust: «Ka lukksepp Peeter Tagapere oli harjuskena mööda maad rändamas. Tal oli müürihaamer, kellu ja sililaud seljas, leivapaluke nartsuga käeotsas; nii otsis ta tööd.» Sellised lühiportreed annavad mingi pildi tööliste ja eriti töötute üldisest rahulolematusest. Rohkem isikulist on Jaan Ilvese kujutamises: «Ta oli kahekümne kaheksa aastane mees. Oli töölisühinglane, kuid lihtliige, võib olla meelega hoidund kõrvale ja nii säilind tänini väljaspool vanglamüüre. Ilves oli elavate silmadega mees, kondise näoga ja pikavõitu, teraste liigutisega.» Ta oli õppinud metallitööline. Vahekord vanematega oli tal halb kuni nende surmani. Ilveses avaldub haruldane joon: ta tunneb huvi tööprotsessi ning töö tulemuste vastu, tunneb koguni loomisrõõmu: «Tehas huvitas siis Ilvest seda rohkem, mida enam ta õppis tundma oma ala, ametit. Ta tegi edusamme: hakkas lõikama vinti, treis silindreid kaliibrisse, ta pingile tuli keerulisi töid.» Masinad aitasid tal kujuneda ja mõjutasid isegi ta liigutusi. Ta töökaaslane Arnold Raamat oli pikaldane, mehise näoga ja juurdleja. «Tema see oligi, kes õpetas Ilvest armastama raamatuid.» Lugemisega on ta saanud aluse maailmavaatele. Ta on olnud partei liige, kuid vahetevahel on sidemed katkenud. Kui ta tehasest nõuete esitamise pärast vallandatakse, võetakse ta tööle töölisühingusse. Ilves on nii organiseerimistöe kui ka isikliku eluga seoses hiljemgi autori tähelepanu osaline.

Jaan Ilvese kaudu tutvume esimese naistegelasega. Leida Müür töötas sel ajal tikuvabrikus. Ilves tundis teda töölisühingus tegutsemise järgi ja kutsus neiu ühingusse tööle. Siis aga sattusid kokku kaks vastandlikku kooliõde. Leida Müür oli omal ajal koolist välja visatud, Milla Sillamäe jõudis gümnaasiumi lõpetada. «See oli neiu, kes lõomas tervisest. Mustad juuksekrupsid käherdusid tema kaelal ja silmad heitsid elavaid pilke.» Neid kaht jõutakse juba alguses võrrelda: «Nad olid ühevanused. Leida ilusam, praktilisem, asjalikum, Milla tervem, uhkem, hoogsam, koguni tasakaalutugi. Mõlemad kirjandusest mõjutatud.» Mõlemad sel ajal kahekümneaastased. Milla on just saanud kaubandusministeeriumisse masinakirjutaja koha.

Nii Leida kui ka Milla võtavad osa organiseerimistööst, levitavad ajalehte, käivad kortereis tellimusi korjamas. On vihjeid, et Millale meeldib Jaan Ilves, kuid ta edvistab ka Arnold Raamatuga. Siis tuleb Leida oma jahendava filosoofiaga: «Mürgas on see kapitalistlik ilm. Mäda on ta. Aatetus. Vaimline paljasjalgsus.» — «Siin on proovitud kõik rumalad filosoofiad, esemed, millest kodanline ilm võiks veel leida toitu. Kuid musta seina taga tõuseb tundmatu tundmus, kirjutavad nende ideoloogid. Neil on veel üks argument: Tarvis «peenendada» armastus! Õilistada

ja teha mitmekesiseks naudingut. See on, mille ümber keerleb nende ja nende sabarakkude mõte ja olemine. Seda viljelevad nende kirjanikud ja kunstnikud oma enamikus. Aga meile — mis maksab «armastus», kui kõht on tühi...» Talle vastas Milla: «Aga kas tööline ei tohi's armastada? Olen kuulnd, et mõned revolutsioonärid kiitlevad, nende siht ollagi ainult see, et suuremat nautimisvõimalust luua inimestele.» Selle peale kostab Leida jällegi külmalt: «Meie «nauding» peab olema praegu üks: luua organisatsioonid ja hävitada kurnajate võim, ja siis on meie nauding number kaks: ehitada sotsialism, kommunism. Kõik muu on kõrvaline...» Kui Milla siingi vastu vaidleb, möönab Leida, et armastus on küll olemas, kuid: «Aga ärgem rõhutagem teda, ärgem tehke[m] kirgedest ebajumalat, ärgem tehke[m] armastusest fetishi, mille kõrval peaks jääma varju see alus, millel põhjeneb see nauding, armastus ja inimkonna heaolu üldse... Meie ei taotle heroismi ega propageeri epikurismi, vaid tööd enda vabastamiseks rõhujast...»

Juhan Madarik ei analüüsi isikuid ega olukordi, ta vahendab kogu romaani väheste joontega. Nende kahe neuu kujutamises on ta jõudnud tegevuskäigu arendamisel teatud vastuoksuseni. Hoolimata Leida Müüri intellektuaalsusest ning täielikust andumisest ideele langeb ta armukadedusse, mille vastu küll mitte tema, vaid Arnold Raamat on öelnud käremaid sõnu. Kui Milla on töölt vallandatud ja kodust lahkuma sunnitud, siis ilmub ta Jaan Ilvese ja Leida korterisse, kust varsti lahkub Leida Müür. Tema suust kõlab põhjendamatuid süüdistusi Millale. Küllap see tundepehang on autoril teadlik. Hiljem osutub Milla mitmeti vahvaks, olgugi et ta pärast kohtumõistmist üsna ootamatult armu palub.

Tööliste mõtlemises kahekümnendate aastate alguspoolel käibivate arusaamadega on seotud haritlaste käsitus. Riigiteenijate ühingu tegelane Raymond Redu osutub otse kaitsepolitsei asjameheks. Insener Oskar Rängli suhtes, kes noorena olnud verine revolutsionäär, on mitu meest esiotsa kahevahel, ainult Marmor soovitab temaga ettevaatlik olla. Siis osutub mees reeturiks ja hukatakse. Rängli areng ei ole küllalt selge ja tema puhul võib kerkida küsimus, kas ta kõrgem haridus ning parem ühiskondlik seisund ei ole viinud teda vaenlaste leeri.

Töölisest tegelased on enamasti kangelaslike omadustega, kuid see tundub autori meelest endastmõistetav. Isikukujutustes on üldiselt ära jäetud isikuline ja üldise liikumise suhtes ebaoluline, on rõhutatud kõike, mis teenib töölisklassi vabastamise idee teostamist. Olustikulisi stseene on välditud, kuid sellest hoolimata on näidatud tegelaste elutingimusi. Nii tulevad Jaan ja Milla suurelt mõtingult, kus toimus plahvatuslik meeleolutus, ja korraga torkab neil meelde, et oleks vaja süüa, kapp aga on tühi. Milla lippab poodi. «Kuid seal tuletati talle meelde, et hilja, pealegi olla nende võlg suureks kasvanud.» Milla tuleb tühjalt tagasi. Muide, järgmisel päeval tuleb ühingu kassasse raha ja Jaan Ilves «sai pisut oma palga arvel ja võis vähekeseks oma elu korraldada».

Igavapoolne on valitsuse koosoleku peatükk — selle aine oli autorile võõras. Seevastu on viimase salajase koosoleku ja sealt kinnivõtjate käest põgenemise kujutus hoogne. «Marmor, Veits ja Kuusemets ronisid hinge pidades aidade rägastikus. Nad sattusid naabrimaja hoovi, kuhu piirajad veel polnd jõudnd. Siit edasi üle aidade, plankide. [---] Kolmekordselt oli mööda plangiserva veetud okasstraat. [---] Ronisid järgmisse hoovi, mis asus vasakul. [---] Nad löid jalad plangile. Nende väsinud koivad olid kerged nagu suled. Hirvedena olid jälle üle. See ronimine ja ülekargamirde oli nagu rekordsport. Silmad läikisid, näod õhetasid. Suurimgi pingutus oli nagu mäng.» Nii pääsesid need kolm meest.

Inimest ümbritsev loodus on autorile lähedane, kuid puuduvad kirjeldused, nende aset täidavad lühikesed vihjed: «Tuul vihises mööda vetepinda, ja see oli esimesi tuulihanguid, mis läksid sagedamaks päikese kerkimisel.» [---] «Päike kaldus loojangule. Nad pugesid läbi tihniku. Kahlased läbi pika rohu, mis küünis rindu. Siis tuli niidetud maa. Ronisid küüni, kus lõhnas värsked hein. Hõreda seinaga läbi ümbrus paistis kui peo peal.» [---] «Ilm oli hall, pehme, peaaegu uduselt sombus.» [---] «Sametine sumedus kattis maad. Sahisevate pärnade all pikkadel puisteil inimesed liikusid tasa.» [---] «Saabus puhkepäeva ilus hommik.» [---] «Päevad möödusid tähelepanemata. Möödus pakane aeg, rennid jooksid kevadtalve südapäeva sulatamise vett.» [---] «Oli juba kevad. Murulatv tõusis haljendama, lumelilled hakkasid õitsma. Katsid lopsakate leppõõsaste alused sinise helgiga. Valged lilled ajasid ninad värsked maa põuest. Nende kollased südamed värisesid tuulelehas. Heinamaal olid aetud laiali mutimulla hunnikud. Künkad olid kuivad.

Neil võis juba istuda ja kuulata hoburäästa kädistamist ning kirglikku lendu ümber pesapaiga.»

Kahekümnendail aastail valitses eesti kirjanduses suhteliselt suur huvi tööliklassi vastu. Selleainelist kirjandust juhatas sisse Eessaare Aadu, kelle romaani «Lindpriid» I osa ilmus 1922—1923 aastal töölislehtedes «Tallinna Tööline» ja «Tööline». Autor oli avaldanud ajalehes samal aastal ka kaks jutustust. Juba ainult oli romaan põrandaaluse pingelise töö kujutamise poolest erakordne, võiks öelda, et isegi rahvusvahelises ulatuses. Peale põneva sündmustiku — peategelase alatise valveloleku, põgenemiste, kokkusaamiste, elukoha vahetamiste — on romaanis tähtsal kohal pelgupaiga akna kaudu saadud visuaalsed muljed linnast. Paraku ei olnud kommunistlikud töölislehed kuigi palju levinud kirjanike hulgas, romaan ei ilmunud lähemal aegadel raamatuna, nii et selle kaudnegi mõju kirjanduslikule epohhile on oodatust väiksem. Kui Jaan Anvelt (Eessaare Aadu) põrandaalusest töölt lahkus ja kommunistlikult juhitud töölislehti enam ei ilmunud, jäi kirjanduse sellesse ossa teatud lünk.

Mait Metsanurk tundis varakult huvi inimeste vastu, kes olid kuidagi seadusega vastuollu sattunud. Ta novell «Jumalata» (1921) tugineb 1919. aastal Tartu tagavarapataljonis toimunud sündmusele, tegemist on ühe surmamõistetud põgenemise ja tabamisega. Muidugi ei saanud kirjanik teisiti, kui asetas peategelase kõrvale ühele poole uskliku, teisele poole veendunud kommunisti, peategelane ise aga jääb kõhklejaks nii varem kui ka hukkamisel. Kui usklik ja kommunist vaatavad surmale julgelt silma, tunneb kõhkleja piinu. Selletaolise relatiivsusega kujutas ta hiljem näidendis «Kindrali poeg» (1925) isa ning tema reaktsioonilise leeri vastu mässavat noormeest, kelle humanistlikud vaated tegid talle ühiskonna valelikkuse talumatuks. Noormees surmati kahe leeri vahelises relvastatud lahingus. Õige küll, Tallinna «Töölisteatri» jaoks parandas kirjanik näidendit, vähendas kõhklemissi ja kõrvaldas viimase pildi, kuid inimesekujutus jäi ikkagi poolele teele ja kõige enam elas autor kaasa kahevahel olevale, kummagi leeriga päriselt ühinemata noormehele.

Kahe maailma vahel kõikumine oli Mait Metsanurga tegelastele iseloomulik hiljemgi. Romaanis «Jäljetu haud» (1926) laskis ta vana ja uue maailmavaate ning usuliste pärimuste ja kommunismi idee vaheliste kõikumiste ohvriks saada põrandaaluse organisaatori Kristjan Raudma. (Mittmel pool arvati Raudmas leiduvat Viktor Kingissepa jooni, mida seal muidugi polnud taotletud anda.)

1924. aasta 1. detsembrile järgnenud terror andis ainet mitmele novellile. Karl Rumori raamat «Mürgine vili» (1926) sisaldas novelli «Veritähised», tegelasteks ülestõusust osavõtjad, kes püüdsid varju leida sõbraliku kellassepa juures. Novelli sisu moodustab tulevahetus põgenejate ja piirajate vahel ning paosolijate käitumine. Samal aastal («Looming» 1926, nr. 1) avaldas Johannes Semper novelli «Eksitus», kus karistussalk viib mahalaskmisele vale mehe, alles pärast hukkamist selgub vahe nimede kirjutamises. August Gailit kujutas novellis «Vastu hommikut», mis andis nime ka novellikogule (1926), ülestõusnute põgenemist, tabamist ja mahalaskmisele määratud meeste ning ühe naise hingeelu surma ootel. Albert Kivikas kogus klassivõitluse- ning terrori-ainelised novellid raamatuks «Punane ja valge» (1927). 1926. aastal organiseeris Aleksander Antson pahempoolsete vaadetega noorkirjanike rühmituse «Aktisioon». Ta ise arendas oma ideid enamasti näidendites («Kolgata», 1926; «Vangid», 1927 ja «147», 1927). Rühmitusest ei kujunenud töölikkirjanike organisatsiooni. 1927. aastal sai k.-ü. «Looduse» romaanivõistlusel tunnustuse ja esimese auhinna August Jakobson oma romaaniga «Vaeste-Patuste alev». Romaan oli ehitatud eelmise sajandi naturalistliku romaani alustele, tegelasteks mitte suurtööstuse tööliselised, vaid aguli juhutööliselised, aineks sotsiaalne viletsus. Kuigi selles romaanis nähti ka töölikkirjanduse teost, ei pea see paika. Kahekümnendate aastate töölis- ja revolutsiooniliste teoste üldiseks iseloomustuseks oli, et neis paljastati kodanliku ühiskonna paljusid üksiknähtusi, kuid ei suudetud või ei kavatsetudki luua revolutsioonilise mõtte esindajaid ega tulevikuvisioni.

J. Anveldil oli õigus ««Riigikukutajate»» eessõnas ülevalt alla vaadata Mait Metsanurgale ja August Jakobsonile, sest see, mida nad on «revolutsioonilise liikumise kohta kirjutada katsunud, on muidugi niivõrra allpool iga arvustust, et seda tõsiselt võtta ei tule». Seejuures ei eita J. Anvelt neid kirjanikke ega teisi absoluutselt, vaid seda, mis nad on kirjutanud revolutsioonilise liikumise kohta. Sellesama eessõna järgi Madarik «käsitab ainet, mis peaaegu puutumata». See on aine erakordsus, isegi ainukordsus eesti kirjanduses.

Juhan Madarikul on muidki ainukordseid omadusi. Ta romaan meenutab mõnevõrra romaani skeemi (võrreldes nende romaanidega, mis olukordades ja inimestes

peavad silmas kõiki võimalikke üksikasju). Ometi tehakse selle ülimalt la. koonilise- ainesituse juures ekskursse näiteks mõlema naistegelase psüühikasse. Väga viljakas on Jaan Ilvese kujutamine vabrikus: ta mitte üksnes ei tunne rõõmu tööprotsessist, vaid masinad kujundavad teda ennast. Esitatakse metallitehase luulet: «Masinad huugasid, kraanid ragisesid, vintsid küünituid seinast eemale nagu hiiglakäed. Ventilatorid vuhisesid. Pöitlid sõid malmi. Sinkjaks kuumund laastud kargasid vastu nagu ja käsi. Kärisedes pritsis vaskpuru, raksatades hüppas põitel terasest rattakodara tagant teise taha.» Eelkõige aga muutub masinate mõjul töö- lise iseloom: «Masinad sisendasid tasse mõtted ja liigutused. Käed ja aju toimisid masinate rütmis. Ta muutus täpseks, painduvaks, imbus läbi masina temperamen- dist.» Kui võrrelda teost rahvusvahelise kirjandusega, siis neil lehekülgedel ehk võiks tunda Pierre Hampi tööliste ja tootmise vahekorra kujutust. Vaevalt aga oli Juhan Madarik selle kirjanikuga tutvunud.

Ka struktuurilt oli see romaan ideede kujundaja. Nagu pörandaaluses töös ei ole kohta liigseil sõnadel, nii ei võinud ka selle kujutuses olla liigset, kõige vähem sõnades.

Tööliskirjandus ei ole oma olemuselt teatud rahvuskirjanduse eraldi olev vastan- dus, vaid selle täiendus. Tööliskirjaniku mõistesse on mahutatud neid, kes põlvne- vad töölisklassist ja teevad või on teinud kehalist palgatööd. Olgugi need tingimu- sed Juhan Madariku juures täidetud, ei kujunda need eeldused veel tööliskir- janikku — on töölisklassist võrsunud kirjanikke ja muid haritlasi, kes on kaotanud sideme oma lähteklassiga. Määravaks jääb kirjaniku ideeline kvalifikatsioon, tema ideede rakendus töölisklassi vabastusvõitluses. Kuid peale selle tuleb teda hinnata nagu iga muud kirjanikku ta loomingu esteetiliste väärtuste poolest.

Juhan Madarik erineb neist kirjanikest, kes lihtsalt kujutavad tööliste elu. Tema on mõnel leheküljel tööliste elu küll kujutanud (stseene vana Sillamäe perekon- nast, Jaan Ilvesest ja kahest naistegelasest), kuid see jääb kõrvale kesksest aine- st, töölisklassi võitluse argipäevast, igapäevasest organiseerimistööst. Romaan on ajaloo kujutamises tüüpiline, sest antud ajalõigus ei teinud selletaolist tööd ükski muu võim kui kommunistlik partei Venemaa sotsialistliku revolutsiooni kogemuste najal.

Tööliskirjandusse asetab «Riigikukutajaid» juba väline aine, eriti aga selle tulevikunägemus.

Juhan Madariku esimene romaan esindas oma kirjutamise ning isegi avaldamise ajal mitmekihilist novaatorlust. Kõigepealt avardas ta eesti kirjanduse aineala. Eessaare Aadu oli oma romaanis isikupäraselt ja kunstiliselt kujutanud illegaalse töö tegijat koos ta lähima ümbrusega. Madarik oma romaanis täiendas illegaalset tööd töölisliikumise legaalsete vormidega, jõudes tolle perioodi töölisliikumisega paratamatult seotud koosolekute, areteerimiste ja põgenemiste juurde. Ta kujutas töölisliikumise tegelasi isegi nende sisemistes vastuoludes.

Kahekümnendate aastate alguse eesti kirjanduse üheks iseloomulikuks jooneks oli olevikusündmuste tõmbamine kunsti ainealasse ja ühiskondliku uuendustöö idee- line teenimine. Sõnastuses oli lakoonilisus saanud enim sisaldavaks väljendusvahen- diks. Juhan Madarik kuulus kahekümnendate aastate sõnakunsti novaatorite hulka.

«Riigikukutajaid» on seni vabariigis kolm korda avaldatud: 1950, 1955 («Jutus- tused»), 1970 («Vabariik», «Riigikukutajad»). Paraku on kõigis väljaannetes algu- pärasst sõnastust muudetud. Ei saa mainimata jätta, et on ära jäetud J. Anveldi ees- sõna, mis on sissejuhatusena romaani algele retseptioonile ja esimeseks hinnan- guks. J. Anveldi eessõna ei mainita ka raamatu lõppsõnas ja kommentaarides (kahes esimestena mainitud väljaandes olid selleks ehk mõjuvad põhjused, viimase ajal enam mitte).

Kes tahab tundma õppida romaani algupärasst vormi, sel tuleb pöörduda esimese trüki raskelt leitavate eksemplaride poole. Ei maksa salata, et Juhan Madariku keel ei vasta alati nüüdsele normeeritud keelele. Tal on partitsiibi lõpuks järjekindlalt -nd, mis liitub ka konsonandi otsa (olnd, tulnd). Muidu morfoloogilisi vabadusi palju ei esine, neid võib loendada üksikute sõnade kaupa. Lauseehitus ei ole mui- dugi kujundatud mõne nüüdse õpiku järgi. Redigeerijad on teksti mitte üksi paran- danud, vaid ka täiendanud. Esimese kahe lehekülje ulatuses võiks leida paranduste üldlaadi. Esimene lõik romaani alguses on algselt:

«MERI LEOTAB VÄIKSE MAA KALDAID. Järv uhub ta piire ja jõed voolvad ta serval, ning kus pole vett, seal on löödud püsti vaiad, mis risti-rästi põimitud okastraadiga, nagu oleksid rahvad sõjajalal algmisest ja igavesti. Seespool neid loo- duslikke piire ja piiritõkkeid oli — muidugi — inimlik ühiskond, milles klassid. Kuid — ühiskond elab paremini seal, kus loodus rikkam, ning kehvalt seal, kus

maa ja tema rüpe vaene, ning needki varandused, mis leiduvad, läind ühe klassi kätte — teise klassi kurnamiseks.»

Selle asemel loeme uustrükkides:

«Meri leotab väikese maa kaldaid, järv uhab idapiiri ja jõed voolavad ta serval, ning kus pole vett, seal on püsti löödud vaiad, mis rästi-rästi on põimitud okas-
traadiga, nagu oleksid teine teisel pool elutsevad rahvad sõjajalal algmisest ja igavesti. Seespool neid looduslikke piire ja piiritõkkeid on muidugi inimühiskond, mis koosneb klassidest. Elatakse paremini seal, kus loodus on rikkam, ja kehvalt seal, kus maa ja tema rüpp on vaene. Kuid needki varandused, mis sel väikesel maal leiduvad, on läinud ühe klassi kätte — teise klassi kurnamiseks.»

Hiljem on lõikusid kokku tõmmatud, kord teksti kärbitud, kord juurde kirjutatud.

Tahaksime oodata selle romaani uut, originaaltruud väljaannet.

Harald Peep

KIRJANIKE BIOGRAAFIATEST, KAASAUTORITEST JA LÕPETAMATA DIALOGIST

Ajal, mil neljandik maailma raamatutoodangust ilmub NSV Liidus ja üha rohkem paelub raamatusotsioloogide tähelepanu lugemise ajendi ning loetu mõtestamise küsimus, ei saa traditsioonidelegi toetuv kirjandusteadus jääda ükskõikseks sõnakunsti kommunikatiivsete taotluste hindamisel. Kirjandusteos omaette, lahus tema jätkuvast elust lugeja teadvuses, on kitsalt akadeemilise filoloogiateaduse interpreteerimisobjekt. Olevikule ja tegelikkusele orienteeritud kirjandusvaatlus seevastu, esindatud mitut masti kriitikute, publitsistide ja sotsioloogide ühisrindega, pürib universaalsuse poole, käsitleb sõnakunsti kui ühiskondliku teadvuse ja loova inimtegevuse üht esteetilist vormi, mis on seotud kogu sotsiaalse reaalsusega.

Levinuim lugejatüüp ei lähtu lektüüri valikul autori isikust. Talle on tähtsam ootuspärase leidmine, tema enda põhihoiakuid mitte kummutav, vaid üllatusväär- tusega vaheldav põnevus, teatava žanri või ainetiku harjumuslik eelistamine, lähe- malt piiritlemata tunnetushuvi, või ka reklaami, moe või soovitude järgimine. Nn. koolimaitse ja keskmise tarbija maitse vahel on küllaltki tajutavad käärid. Teadlik kirjastamispoliitika loomulikult suunab lugeja maitset ka hiljem, pärast kooli, samuti aitab kaasa arvustus, kõnelemata avalikust arvamusest (sellise kirjan- duse tundmine on prestiižikas, toosuguse aga mitte). Kummatigi on lugeja fenomen veel paljuski mõistatuseks jäänud.

Me ei tarvitse siinkohal viidata nn. massikultuuri ilmingutele kodanlikus maa- ilmas. Kommerts-kultuur, mis toidab seniste müütidega kehtestatud väärtuskritee- riume, aitab ära korrastada ja hinnata kord juba kehtestunud. Vanad sotsiaalsed müüdid andsid aset uutele; lugejale ulatati kood, millega ta ennast pingutamata ja argitasandile langemata saab seksi, julmuse, hüveolu, seikluslikkuse või «magusa elu» piltide tagant välja koorida soovitu. Kuid sellisel, ilukirjandusest üha rohkem tarbelektüüri taanduval loomingul on ka teisi avaldusvorme, mis pole meiegi luge- jale võõrad.

Probleem on selles, et ilukirjandus (või ilukirjanduslikus rüüs ajaviitekirjandus) on juba oma sõnalise materjali tõttu olemuselt paljutähenduslik. Teose vastuvõtmi- seks eri lugejate poolt puudub n.-ö. ühine situatsioon, mille loob kujunemiskäigu, elukogemuste, hariduse ja maitse samasus. Lugejad on ikka ja alati erinevad, ning seal, kus arenenud maitsega lugeja muheldes jälgib autori ponnistusi põnevate süzeeliinide kokkusõlmimisel, näeb ta mängu läbi ja suhtub sellesse kui mängu. kaldub naiivne lugeja metaforiseeritud pilte samastama elu enesega. Tulemuseks on lihtsustatud töed ja katteta illusioonid, ent kui see kunsti tinglikkus temalegi arusaadavaks saab, siis lakkab ka kunsti kategooriline lahutamine reaalsusest.

Kosmosefantastika, luurajate ebatavalised seiklused, tugevate isiksuste eneseteos- tused kirjanduses realiseeruvad eri lugejatel erinevalt. Välise, meelelise plaani taga on teoses varjatud, intellekti ja emotsioonide küpsust eeldav plaan. Esimene plaan on arusaadav enam-vähem igale, kes teost lugema vaevub. Teine aga jääb realisee- rimata, kui lugeja süžee ja karakterite taga ei näe kujundi semantikat, kunstilist tähendust. Kriteerium «see on just nagu elus» on paha kriteerium, kui talle ei järgne teist: «aga milleks see teoses on, mida tahetakse sellega öelda?» Kui lugeja on suuteline teose põhjal väitma ainult seda, et Ants sai oma Anni, kapten Pronin sai jagu kõigist kurjategijaist või kosmosehõlvajad said palju põnevat üle elada, on sellise lugemise ja paraku ka lektüüri kasutegur armetult väike. Tausta jäänud sotsiaalsed probleemid libisesid lihtsalt teadvusest mööda.

Võib arvata, et koolis antav kirjandusõpetus siin suurt edasi ei aita. Olen ise ülikooli sisseastumiseksameil kogunud, et koolianalüüsi printsiipe ei osata kuigivõrd

rakendada, kui kõne alla tuleb loetud, aga klassis «läbivõtmata» teos. Hulk aastaid kulub selleks, et koolilapsele selgitada: kirjandus on just kui elu, aga ega ta päris elu ikka ole. Tulemuseks on aga vapustav ükskõiksus mõtestava alge suhtes. Võõraks on jäänud isegi autori isik, keda klassis ometi iseloomustatakse täpsemalt kui teost. Enamasti jääb ebamääraseks ka see, et kirjanik on looja ja mitte tegelikkuse kopeerija.

Üeldakse, et loomistöö kui loomingu ja mitte kui tegelikkuse sõnalisse vormi valatud koopia mõistmiseks on vaja kirjaniku biograafiast rohkem tunda tema nn. psühhograafiat. Teisiti öeldes: loovisiku elu välised seigad annavad tema teoste mõistmiseks vähem kui ta mõttemaailma tundmine. Ja tööpoolest: talutares tööka ning karmi isa ja hella ning lauluandelise ema neljanda (teise, esimese) lapsena sündimine, neil ja neil aastatel neis ja neis koolides käimine, majanduslike raskustega võitlemine, ajakirjanduse kaudu kirjandusse jõudmine, võitlemised kriitikaga, kuulumine või mittekuulumine kirjanduslikesse organisatsioonidesse, õnnelik või õnnetu abielu, teoste kirjastamine ja surm keset veel teostamata loomingulisi kavatsusi — lihtne vormel, mida pähe tuupides õpilane kaotab igasuguse võime autoreid eristada. Looja isikupära jääb faktide ja üldskeemi varju, järgnev üksikteoste vaatlus sulgub ikkagi immanentsuse ringi.

Niisugune pseudopositivism, mis ajendab uurijat paiguti naiivsusteni ulatuvat kollektioneerimist harrastama ja samas hülgama esteetilise ja psühholoogilise konteksti tunnet, petab ka lugejat. Lugejale jääb paratamatult mulje, et looming on tegelikkuse faktide mahakirjutamine, selle väljendustasand aga puhas tehnikaküsimus.

Leidlikumad kirjanduse interpreteerijad on niisuguse käsitluslaadi tiivutust tajudes püüdnudki väljakujunenud paradigmadesse vaheldust tuua. Arglikult on raketatud vägagi perspektiivika võrdlev-ajaloolise meetodi võtteid (milline oli taust, milline oli kaasaegne kogemus, millised olid teiste kaasaegsete otsingud ja saavutused), piiritlemaks juba täpsemalt oma vaatlusobjekti eripära aegruumis. Tavaliselt aga ei piisa kooliõpetuses selleks tunde, arvustuses mahtu.

Üksikteoste vaatlustes jääb selline kõrvutatav alge enamasti napiks, eelistus langeb rohkem teose ja lugeja esseistlikule dialoogile. On tehtud isegi katseid kanoniseerida maitseotsustuse võimalusi. «Ainult omaenese nivelleerimata subjektiivse arvamuse, intuitsiooni ja ande abil võib kirjanduskriitika üht-teist ära teha objektiivsuse poole pürgimisel.» («Edasi» 2. VI 1979.) Väide on kaunis julge ja vana, rahvusvahelises kirjandusteaduses piisavalt tõestatud ja kummutatud. Mõtlemata paneb vaid see, et sellesse töökuulutusse ei mahu niisugused kriteeriumid nagu kogemus, eruditsioon, sotsiaalne kontekst ja protsessi tunnetus. Isegi fenomenoloogilise interpretatsiooni meistrid, kes ka absolutiseerisid individuaalse esteetilise maitse rolli sõnakunsti tõlgendamisel (T. S. Eliot, I. A. Richards, kõnelemata L. Spitzerist, E. Staigerist või W. Kayserist), olid asjatundjatena taustseoste alahindamisel ettevaatlikumad. Nad ei seganud ära üksiklugeja vastuvõtuvõimet objektiivse analüüsi võimalikkusega.

Üheks võtmeküsimuseks, milleta teose interpretatsioon kipub vägisi jääma formaalseks või suvaliseks, on küsimus kirjaniku isikust, tema esteetilisest ideaalist, eruditsioonist ja meisterlikkusest võimaldavatest ning tingivatest eeldustest. Seda mitte ainult kaasaegse lugeja vaatepunktist hinnatuna, vaid objektiivseis seostes kogu kirjandusprotsessiga.

Esimesel pilgul võib tunduda, et selle küsimuse lahendus on meil niisama hästi kui käeulatuses. Kõik senised kirjanduslood alates juba J. Kunderist ning K. A. Hermannist on üles ehitatud biograafilisel printsibil, kusjuures mahuliselt on üksik- autori interpretatsioon valitsev üldistava alge, ülevaatepeatüki suhtes. On olemas arvukalt ka autorimonograafiaid, nende seas häidki (E. Nirgilt, V. Altoalt, H. Siimiskerilt, H. Puhvelilt). Suur on biograafilist elementi arvestav detailkäsitluste hulk. Probleem tundub olevat teravam just isikuloo ja kirjandusloo seostamises, individuaalse ja kollektiivse kogemuse vahekorra piiritlemises loometöö mõtestamisel.

Jättes kõrvale need perioodid, mil kirjanduskäsitlus tegeles loojaga ainult tema kanoniseerimise eesmärgil (antiigi nimepidi ülesloetud ja teistele ainuvõimalikuks eeskujuks ülendatud klassikud), jõuame peaaegu vahetult romantismi perioodi, mil üksikindiviidi rolli vaimsete väärtuste loomisel hakati esmakordselt diferentseerivalt ja sügavalt vaatlama. Protsessi lülitati looja vaatlus aga alles XIX sajandi positivistide poolt ja H. Taine'i, Ch. A. Sainte-Beuve'i, G. Brandese ning nende järeltulijate ning edasiarendajate hoolet tõusis biograafiline meetod teiste metodoloogiliste suundade kõrval paiguti esiplaanile. Ka vaimuloolased võtsid selle käsitlusaspekti üle ja W. Dilthey kuulus «Das Erlebnis und die Dichtung» koosneb tegeli-

kult neljast autorimonograafiast, mis on vaid uudse vaatenurga alt kirjutatud. Ameerikas andis biograafilise kirjandusloo eeskuju Van Wyck Brooks ja alles *new criticism* tõrjus selle suuna kõrvale. Biograafiaid käsitlesid ulatuslikult ka süva-psühholoogid ja teiste selle sajandi uurimissuundade esindajad. Kogu selles ulatuslikus ja eriilmelises toodangus on nii püsivat väärtust omavat kui ka katselist ning spekulatiivsetki. Pole üksnes biograafika normi, mida õnneks ei saagi anda.

Kogu maailm tunneb tänapäeval huvi biograafilise žanri vastu. See seostub dokumentalistika üldise edukäiguga ja ei seletu üksnes kirjanike elulugude populaarsuse kasvuga. Nüüdisaegsed Plutarchose järgijad näevad biograafiates eheda inimliku alge avaldumist ja võidutsemist väljamõeldise üle, ja kuigi just belletriseeritud elulood loovad pahatihti taas uusi müüte, on see fantaasia ja elutegelikkuse konvergentsi (T. Manni mõistemahus) ilming ülimalt moodne kas või uute väärtuskriteeriumide kehtestamise ja kaitsmise tõttu. Huvitab ju lugejatki pigem see, mis vaadeldav isik oli meie väärtuste süsteemis, kui tema kunagine tegelik olemus.

Kirjanike biograafiaid aga ilmub üksikult ja sarjadena (*Edition du Seuil*, Rowohlt'i, *Men of Letters* jt. sarjad). Rikkalik on kirjanduslik biograafika NSV Liidus ja meieni kirjameeste sari on tõusude ning mõõnadega mitu kümnendit vastu pidanud. Traditsioonid ulatuvad loomulikult kaugemasse minevikku, kusjuures kunagised suurmeeste elulugude näidised olidki laiemal kandepinnaga kavandatud, kirjanike biograafiaid seostusid teiste elualade esindajate omadega ega olnud liiga spetsiifilised.

Loogiliselt võttes peaks ühe või teise kirjaniku biograafia esituslaad suuresti sõltuma adressaadist: teos, mis on kutsutud illustreerima ühe sõnameistri kujunemiskäiku tema loomingu tundmaõppijatele (koolis või asjahuvilistele), peaks ilmselt olema tublisti professionaalsem kui sellesama loovisiksuse käsitlus laiemal auditooriumi tarbeks. Nii sõltub kirjutise funktsioonist ka esitatava materjali valik, detailsusaste, argumentatsiooni laad ja stiilgi. Avaramale lugejaskonnale adresseeritud biograafia peab paratamatult rohkem silmas pidama publitsistika žanrispetsiifilisi iseärasusi kui uurimuslikku täpsust ja faktitõesust. Siin leiabki aset kirjandusteaduse ja rakendusliku kirjanduskriitika lahknevus. Esimene objektiveerib, teine subjektiveerib ja annab sellega laiemal võimaluse analoogiate või kontrastide varal isikliku suhte loomiseks sõnakunstisise kätketuga, teenides omapäevset.

Omaaegsed positivistid püüdsid kirjaniku biograafiat taandada kolmele põhikomponendile — päritu, õpitu ja läbielatu. Teiste sõnadega öeldes huvituti sellest, mis andis loodus kaasa, mida andsid teised inimesed kogemusena edasi ja mis tuli isiklikult kogeda isiksuseks küpsemise käigus. See polegi nii halb jaotus, kui vahel on väidetud. Piisavalt avaralt neid komponente tõlgendades näeme, et nende alla mahuvad nii kirjaniku eeldused kui ka kujunemist tinginud tegurid, taustsüsteem kui ka individuaalpsühholoogia. Paraku ainult on väga vähe töid, mis kõiki neid seostevälju küllaldaselt arvestaksid.

Huvi pakub 1965. a. Chicagos ilmunud koguteos «Science and Society», milles vaadeldakse teadlase rolli ja olemust kaasaegses ühiskonnas ning pööratakse tähelepanu sellele, kuidas kujutavad teadlast kirjandus ja massikommunikatsioonivahendid. Tuleb välja, et üha rohkem levib kujutus teadlasest kui mingist eluargisusest, kirgedest ja sotsiaalsetest suhetest vabastatud üliinimesest; teda idealiseeritakse ja abstraheeritakse alamaadseks teadusliku mõtte personifikatsiooniks, kelle juures mingid universaalsemad humanistlikud kategooriad tulevad arvesse teisejärgulistena, isiklikud omadused äratavad aga tähelepanu kui veidrused nn. keskmise inimesega võrreldes. Midagi analoogilist võib kohata aeg-ajalt ka kirjaniku isiku iseloomustustes.

Muidugi, kirjaniku biograafia tänapäeval tavaliselt ei kanna endal jumalate äravalitu, meediumi või ebatavalise mutandi pitserit. Üksikud katsed taandada kogu kunstilooming haiglastele anomaaliatele (W. Muschg) või immanentse kunstiidee teenimisele asja oluliselt ei muuda, ajad on kainenamad. Kummatigi aga häirib valik, mida kirjaniku biograafias lugeda oluliseks, tema olemust kujundavaks ja mis jätta tähelepanuta, mitte ainult freudiste. Suvalised näited ja ulatuslikud oletused saavad kirjanikuportreed eriti seal, kus vastukäivate faktide tõlgendamiseks puudub nii historismi, psühholoogiat kui ka esteetikat hõlmav teoreetiline baas.

Tundub, et biograafilise vaatlusviisi psühholoogiline aspekt on meie käsitlustes veelgi juhuslikum kui kirjaniku mõttemaailma suhtestamine tema kaasaja esteetilise kogemusega. Paljudes keeltes ja arvukate uurijate poolt korratud tees, et kirjandusteaduse objektiks on kirjandus ja mitte kirjanikud, pörkab alatasa kokku kahe äärmusliku hoiakuga. Ühelt poolt ei suudeta avada neid vaimseid vaheast-

meid, mis on olemas kirjaniku kui hästi jälgitava reaalse isiku välise eluloo ja tema poolt loodud teoste vahel, teiselt poolt aga minetatakse lihtsustamise või poolele teele jäämise hirmus igasugune seos looja ja loomingu vahel ning teost lahatakse või kommenteeritakse immanentset, laboratoorsel meetodil.

Küllap juhivad õigemast kunstikäsitusest need interpreteerijad, kes naiiv-positivistliku kõige äraseletamise või taustsüsteemist irrutatud tekstivaatluse asemel taotlevad biograafiliste seikade ärakasutamist üksnes analüüsi eeldusena ja abimenetlusena, otsides nende taga peituvaid seaduspärasusi. Tõepoolest, mida siis ikka annab kunstiteose mõistmiseks teadmine, et mingis novellis esinev looduspilt avanes tegelikult autori lapsepõlvkodu tagakambri aknast või süzeelise sõlmistuse aluseks saanud kapsapea tõepoolest ühel peenral kasvas ja seal näitusele viimiseks varastati? Niisugused asjad on vaid möödaminnes öelda ja kaalu on neil minimaalseltgi määral ainult siis, kui fakti esitusega kaasneb loomingusühholoogiline eritlus. Üks autor kirjutas hommikuti, teine eelistas öötööd... Ja mis siis? Selliste mõtestamata ja seostesse viimata faktikeste esitamine biograafiates meenutab kollaste lehtede kõmukroonikat, mitte aga looja portreeks vajalikku tõeautust.

Psühholoogilise vaatlusviisi kahjuks kõneleb asjaolu, et selle meetodid on suuresti vaieldavad ja sellist käegakatsutavat faktitäpsust kui välise eluloo seikade üleskirjutamisel on siin võimatu saavutada. Süvapsühholoogiline menetlus on põhjendatult liiga ühekülgeks kvalifitseeritud, ehkki võimaldab paiguti üpris huvitavaid seoseid avastada. C. G. Jungi õpetus kollektiivsest alateadvusest ning arhetüüpideest (vt. B. Urbani 1973. a. koostatud koguteost «Psychoanalyse und Literaturwissenschaft») pakub loomingulise biograafia käsitlejale selliseidki andmeid, mida teisel teel kätte ei saa, kuid nende tõesuse määr ja universaalsus jäävad suuresti kaheldavaks. Mis aga puutub nn. klassikalise freudismi ja positivismi vahelkordadesse, mis meie trüki-sõnas hiljuti kahtluse alla seati, siis mainitud koguteos oma sissejuhatavas peatükis lk. 25 osutab nagu mitmed varasemadki allikad, et loodusteaduslike meetodite, evolutsiooni, determineerituse, kausaalsuse ja veel mitme teise teguri austamine tingis Freudi ja Schereri printsiipide üsna tajutava läheduse, kaugenemine leidis aset alles õpilaste tasandil. Tänapäevased katsed paaritada süvapsühholoogiat pahempoolitseva poliitikaga (H. Marcuse teos «Psychoanalyse und Politik» 1968, M. McLuhani «Understanding Media» 1964, B. Browni «Marx, Freud and critique of everyday life» 1973 jt.) on niivõrd eklektilised ja oma põhiprintsiipidelt hajuvad, et nende abil reaalse analüüsini ei jõuta.

Üks märksõnu, mille tähtsust psühholoogilise vaatlusviisi rakendamisel autori-monograafias kuidagi alahinnata ei tohiks, on kogemus. See on mahukas mõiste, kuid siiski piiritletav ja tema ilmingud objektiivselt jälgitavad. Muidugi, teose olemust ei ava ka detailseim autori elukogemuse tundmine, kuid ta annab võrre autori püüdluste ja arusaamade juurde, selle juurde, millest autor lähtus teost luues. Resultaadi hindamine nõuab juba teist menetlust. Kogemus ise ei kehastu aga üksikfaktides, vaid neist tulenevas hoiakus, häälestuses, selles emotsionaalses ja intellektuaalses dominandis, mis kujundab nii autoripositsiooni kui ka stiili.

Ilmselt on autori isiku ja tema teose ideestiku tõlgendamisel küllaltki viljakas ka teose sümbolika ja eriti nn. omamüüdi vaatlus. Sellelegi mõistele on antud rida erinevaid sisutähendusi ja siit tulenevalt ka kaheldud tema otstarbekuses üldse, kuid on mõningaid loomingut tasandeid, mis seesugust analüüsi abikategooriat otse nõuavad. Probleem on selles, et kunstnik opereerib nii ajas väljakujunenud hinnangukriteeriumide ja neile vastavate väljenduslike klišeedega kui ka oma individuaalsest kogemusest ja talendist tulenevate individualiseeritud hoiakute ja vormelitega, mis kujundilise olemuse tõttu pole semantiliselt üheselt avatavad. Mingi piltlik otsustus võib oma sõnalises vormistuses isegi kokku langeda teise autori poolt kasutatuga ja ometi on tal oma kordumatu tähendus, omane vaid ühele kirjanikule ja mõistetav vaid tema enese loomingu kontekstis, tema enese vaimses atmosfääris. Märksõnad *linn, tee, aeg, surm* jpt. on ka üldmõistetena täiesti erimahulised eri autorite töödes. Loominguline biograafia peab juhatama uurijat nende mõistete varjatud tähenduse juurde. M. Twaini *jõgi* pole ainult tegevuskoht, kus Tomi ja tema sõprade seiklused aset leiavad, vaid ka suur sümbol, avarate tunnetuslike tagamaade ja organiseeriva rolliga ühenduslüli teose üksikepisoodide ning meeolude vahel.

J. Davõdov on arutlenud müüdi kui ühtsete väärtuskoordinaatide süsteemi üle ja rõhutanud, et lugejate jaoks kehtestub see just tänu oma tinglikule, kujundilisele vormile. Kunagine müüt seletas primitiivsele inimesele maailmakorraldust, traditsiooniline mütoloogiline teadvus andis ühiskonna arenemise käigus ruumi üha

uutele vormidele, sest inimkond vajab kriteeriume, vajab väärtuskoordinaate, mida absolutiseeritud, korrastatud ja väärtustatud kujul sisendati igale kodanikule juba lapsepõlvest peale. Neis raamides arenes ka kirjandus, võttes osa vanade müütide purustamisest ja uute kehtestamisest.

Nn. mütologeemid, tehismüüdid, mis arenevad osalahendustena, müüdilise omakontseptsiooni loomisenä kunstmüüdi poolt oma referentgrupile, oma auditooriumile, ei taotle sellist üldtunnustatuse astet, mida taotles loomulikult arenenud müüt. Nad hõlmavad oma mõjupiirkonda väiksemat, elitaarset gruppi, selgitavad tema tarbeks inimelu ja selle mõtet, hea ja kurja suhet, tegelikkuse ja näivuse vahekorda. Teistele ei tarvitse selline mütologeem palju midagi öelda, jääb vähekunstiliseks või lihtsalt segaseks.

Realistlik kirjanik näeb oma referentgrupina võimalikult avarat auditooriumi, kelle kunstikogemust ja elutundmist ta jagab ning püüab võimaluste piires avardada. Romantilise põhitüübiga autori puhul toimib määravamalt normatiivne alge nii eituses kui ka jaatuses, tinglikkuse aste on suurem, müüdi looming intensiivsem. Ühel või teisel juhul on kirjaniku väljendusvahendite valik alati determineeritud ajaloolisest, vooluloolisest, keelelisest, žanrilisest ja mitmest muust kogemustasandist. Kõiki neid aga koondab tervikuks sõnameistri individuaalsus, mis määrab ära valikuprintsiibid sadadest erinevatest võimalustest, tüpiseerimislaadi, liitumise mingi triviaalsüsteemiga või selle eitamise. Siit ka paratamatus üksikkirjaniku eluloo kirjutamisel jälgida vaimse iseseisvuse ja kunstiteadvuse liine eelistatumalt tema ankeetandmetest. Seda muidugi siis, kui meie eesmärgiks on koostada kirjaniku elulugu ja mitte lihtsalt üks elulugu.

Nõukogude teadlased, kes lähemalt on valgustanud loomingusühholoogia probleeme (Võgotski, Tseitlin jt.), juhtisid tähelepanu vajadusele tõlgendada loovat indiviidi universaalsemate väärtuskriteeriumide taustal. On õige, et meeleolukaimgi või lillelisimas stiilis poeedikäsitus ei ava kunstmüüdi omapära, kui teda näidatakse õhutihjas ruumis, osa saamata kollektiivsest kogemusest. Just iga loovisiksuse suhe traditsiooni ja novaatorlusega on see, mis võimaldab nähtuste kirjanduslikku väärtust piiritleda. Biograafilist ainet olid oma teostes kasutanud mitmed kirjamehed enne Tammsaaret, kuid tema osaks sai novaatorliku sünteesi loomine dokumenteeritavast ja kunstilisest tüpiseerimisest. Seetõttu väärivad nende seikade kõrval, mis tema biograafiast teostesse sadestunud on, vähemalt samaväärselt hindamist needki, millele reaalkommentaaridega ligi ei pääse. Underi, Tuglase ja mõne teisegi meie korüfee loomebiograafiasse kuulub ka varasemate teoste redigeerimine. Selles avaldub värvikalt nii sõnameistri enese kui ka tema aja üldisema kogemuse novaatorlik edasiarendamine. Sidemed on igal juhul kahepoolsed ja poleemilisedki piiritlemist (Liiv — Vilde, Tuglas — Vilde, Aavik — Visnapuu, Leberecht — Sirge) on jätnud tajutavaid jälgi nii asjaosalistesse kui ka meie kirjanduse üldisesse kogemussalvesse. Tõde, mis tihti kahe vaidleva poole vahel paikneb, osutub aga nii mõneski autorimonograafias meelisobjekti poole nihutatuks.

Palju on piike murtud elutõe ja kunstitõe vahekorra piiritlemisel. Juba Goethe kinnitas, et tõde elus ja tõde kunstis pole mitte samased. Igasugune esteetiline reaalsus, mille loob kunstnik, on juba olemuselt tinglik. Peamine kunstiteoses ongi elutõe ümberkehastumine kunstitõeks, karakteri, miljöö, süžee teisenemine reaalelu vastetest kunstilise terviku funktsionaalseteks koostisosadeks, kus tegelase ja sündmuste, kirjeldavate piltide ja autorimõtiskluse olemuseni jõudmiseks tuleb otsida vastust küsimustele, milleks see siin on, milline on tema tähendus kunstilise terviku seisukohast, mida ta tähistab. Kirjandus on ju oma olemuselt konnotatiivne, tekstis omandab iga sõna ja pilt mingi täiendava tähenduse. Isegi nn. autorikujund pole tavaliselt kirjanik ise, vaid tema n.-ö. autoportree, tüpiseeritud ja tunnetuslikku konteksti lülitatud tinglik vaste. Biograaf või kriitik, kes poeetilistest «minast» või protagonistist vahetult tuletab kirjaniku isiku, eksib ise ja eksitab teisi.

Varsti saab sada aastat sellest, kui A. Potebnja kirjutas: «Me suudame poeetilist teost mõista vaid sedavõrd, kui võrd ise võtame osa tema loomisest.» R. Ingarden on aga toonitanud, et nii palju, kui on teosel erinevaid lugejaid, nii palju on ka selle teose konkretiseeringuid inimeste teadvuses. Üks ja seesama teos ei ütle eri lugejatele üht ja sedasama. Võimalus paremini mõista ja õigemini hinnata teost peitub objektiveerivas analüüsis, selle ülekontrollimises, kas meie vahetust lugemiselamusest saadu on ikka kuigivõrd tõene. Toimib ju iga lugeja nn. kaasautori rollis. Ta realiseerib kirjaniku poolt sõnades maalitud pildid ja vahendatud mõtted endale kättesaadavaiks, lähedasteks, kogemuslikeks. Tormise mere pilt ütleb aga sisemaa-

lasele midagi muud kui meremehele, sirgjoonelisuse hindab mõni snob primitiiv-
suseks, muganeja aga ebakultuurseks jämeduseks, armastuslaul ütleb 18-aastasele
ilmselt midagi muud kui 70-aastasele. Juturaamatu lugeja sellest tõdemusest kau-
gemale ei jõuagi, dialektilisemalt mõtleb inimene aga tajub, et küllap on teosel
paljude subjektiivsete tõlgendusvõimaluste kiuste olemas ka mingi objektiivne
olemus, milleni aga paraku ise alati ei jõua. Ja jõuab ta selleni just subjektivismist
lahtiütlemise teel, vaadeldes autorit ning tema loomekonteksti pisut kaugemast
perspektiivist.

Lihtsaim tee enese kontrollimiseks on aastate möödudes üle lugeda nn. antolo-
giakirjandust, kooliklassikat, millesse kuuluvad teosed meie eneste rikastunud
«mina» toimel otsekui alustaksid uut elu. Ja ka põlvkondade vahetuses igihaljaks
jäävad meistritööd, mida ometi iga generatsioon suupärasemaks tõlgendab, sunni-
vad siiski järeldama, et ühekordne lugemismulje (aga palju siis korduvalt loe-
takse?) jätab olemusliku tihti varju. Ka arvamus, et eri lugejate süvenemata maitse-
otsustusi summeerides jõuame tõele kuigivõrd lähemale, on tagasihoidlikult öeldes
üpris naiivne. Liiga palju on juhulugejaid, kelle maitse ialgi ei küüni ilukirjanduse
süvaolemuseni, vaid ulbib pinnalise enesekindluse piirimail igal puhul, kui «jutu-
kas» kätte võetakse. Selline «kaasautori tunne» võib ju mingit statistilist huvi pak-
kuda, teose enda olemuse mõistmisele ei lisa aga vähimatki. Oht kirjandusest just
negatiivseid õpetusi võtta — olgu siis süütu seiklema minemine või ohtlikum üli-
inimeseks püüdlemine enese normaalse inimese elunormidest vabastamise teel —
kummitab selliseid süvenemata raamatuneelajaid õige tõsiselt. Lääne sotsioloogid on
veenvalt tõestanud primitiivse hingeelu ja primitiivse kirjandustõlgenduse sugulust.
Kriminaalromaani «kangelasest» endale ideaali kujundav nooruk on samuti üks sta-
tistiline näitaja, kuid alati ei tarvitse tema eeskuju pärineda pahnakirjandusest,
vaid kriminaalromaani klassikast, mida ka mõistusega lugeda annab. Tema kui
kaasautori võime ei küüni aga kaugemale ja selles pole teos ega kirjanik küüne-
võrd süüdi. Kriitiku nime kandev A. Jürgenstein oskas Goethe surematut teost enda
ja teistegi tarbeks iseloomustada nii: «Werther on nimelt jutustus, kus üks selle
nimeline pehme südamega noormees elust väsinud, tundmustest eksiteele veetud,
ennast oma armukesega ühes ära tapab. Mitu paari tegivad «Wertheri ja Lotte»
saatust koledalt taga järele.» Ja seda vähem kui 80 aastat tagasi. Kah maitse, kah
individuaalne tõetunnetus... Ülalmainitud «Edasi» artiklis kinnitatakse: «Mida
rohkem isikupäraseid arvamused avaldusi, seda rohkem avaneb kirjandusteos.» Isiku-
pärane on see Jürgensteini arvamused kindlasti, kas aga Wertheri kannatused
meieni seetõttu senisest paremini jõuavad, on küsitavam. Ilmselt on isikupära kõr-
val alati olulisemaid kriteeriume ja isegi kriitik ei pääse eruditsioonita ning kul-
tuuritraditsiooni protsessis tunnetamiseta suure tõe lähedale.

Biograafi ülesandeks jääb mitte üksnes andmestiku esitamine ja selle ümber
mediteerimine, vaid ka nende metodoloogiliste printsiipide selgitamine, mis just
vaadeldava autori puhul on optimaalsed.

On väga iseloomulik, et biograaf, kes tunneb tema poolt vaadeldava isiku elukesk-
konda, kirjanduslikke võitlusi ja ajaseoseid, on oma järeldustes ettevaatlikum kui
selline, kes kätt südamele pannes võib oma meelisautorist sõnada: «N. N. on minu
armastus, ei muud ole miskit vaja.» Kirjanik teiseneb kogu oma elu vältel, võtab
vastu ühtesid mõjutusi ja tõrjub teised tagasi. Ta vaidleb ka enesega, oma varase-
mate tõdemustega, kui need satuvad vastuollu uuenemisvajadusega. Kirjaniku loo-
ming pole üksnes dialoog lugejatega, dialoog materjaliga, mida ta kasutab, ja dia-
loog kirjandusliku triviaalsüsteemiga, vaid ka dialoog iseenesega. Selle dialoogi käi-
gus küpsevad uued kunstilised otsustused, nende mõtestamine pole aga võimalik,
kui lähtutakse ainult kirjaniku iseolemise tunnetusest. Tänu sellele, et V. Altoa
aastaid tegeles eesti kirjanduskriitilise mõtte kujunemislooga, leidsid E. Vilde ja
A. Kitzbergi portreed endale tunduvalt mahukama ja nüansseeritumagi raamistuse,
kui olnuks võimalik ainult nende realistide eneste biograafilise vaatluse põhjal.

Biograaf, kes on kirjaniku kaasaegne, naudib paljusid hüvesid: ta tunneb hästi
tausta, ta tunneb inimesi, kes tema uurimisobjekti hästi tunnevad, ta tunneb inter-
preteeritavat autoritki paiguti nii hästi, et biograafia kipub kujunema autobiograa-
fiaks. Põhimõtteliselt pole sellist menetlust tarvis laita, sest mõnede elu- ja kaju-
nemislooliste seikade dokumenteerimine on niiviisi kõige kindlamates kätes. Isik-
likult aga kaldun selliste monograafiade hinnangulist osa vaatlema pigem kui
vahendatud autokarakteristikat ja mitte uurimuslikku järeldust analüüsist. Piinlik
on biograafil, kes enne töö trükkimist oma seisukoha kirjjaniku juures probeerib
ja loomulikult juba viisakusest teravaid nurki vältima peab, piinlik on ka kirjani-

kul, kes heal juhul piirdub faktitäpsustuste ja soovitusetega, halvemal juhul aga lööb rahulolematult käega ja jääb ootama kongeniaalsemat biograafi.

Omal ajal kirjutas M. Bahtin väga kõitvalt nähtusest, mida ta nimetas teose dialoogilisuseks. Viimaste aastate kirjandusteaduses on see mõiste laialt kasutusele tulnud ja väärub meenutamist ka arvustaja töö vaatlemisel. M. Bahtin rõhutas, et autor avaldub kogu teoses, mitte selle üksikelementides, ja liidab teose sisu ning vormi tinglikud aspektid ühtseks, lahutamatuks tervikuks, olles ise tavapäraselt väljaspool teose aegruumi. See autor tajub aga kogu loomeprotsessi vältel teatavat materjali vastupanu, tema kui tunnetaja aktiivsus pörkab vastu kujutatava tegelikkuse aktiivsust ja spetsiifilisi vastuolusid. Ta ei saa ise lahustada kujutatavas tegelikkuses ega lahustada seda oma ümberkujundavas «minas» jäägitult. Ta loob seega sisevastuoludest pingestatud kunstiteose, mida saab hinnata staatiliselt, valmisproduktina, mille suhtes ka staatiline seisukoht võetakse, või dünaamilisena, nähtusena suures ajas, liikumises, mis jätkub väljaspool teost, inimkultuuri üldises arenguprotsessis.

Arvustaja, kes käsitleb teost ainult oma hetketõdemuste tasandil, biograaf, kes suurema või väiksema eduga püüab ümber kehastuda vaadeldavaks autoriks, lugeja, kes pahahti autori nime vaatamatagi jätab, kõnelemata raamatu ees- või järelsõna lugemisest (näiteks «Loomingu» Raamatukogu» vähetuntud nimede puhul), jäävad oma kujuteldavas dialoogis kirjanikuga silm silma vastu tundmatuga. Sel-line kaasautor (mitteprofessionaalne või professionaalne lugeja) interpreteerib lõppkokkuvõttes ainult iseennast, oma võimet osa saada kunstiloomingust. Dialoog toimub, kuid täis möödarääkimisi ja võõritimõistmisi, kui abiks ei tule teosevälist täiendavat informatsiooni, olgu see siis varasema lugemiskogemuse, elutarkuse, kirjandusteoreetilise horisondi laienduse või protsessi tunnetuse vormis.

Kirjandusloolise töö jõudmisel sellesse järku, kus pikkade eeltööde resultaadina hakkab küpsema meie XX sajandi sõnakunsti akadeemiline ülevaade, on biograafiate probleem eriti aktuaalseks tõusnud. Populaarsete käsitletaste kõrval, mille ülesandeks jääb eelkõige üldisema orientatsiooni kujundamine, kirjanduse ja elu seoste illustriitvsem piiritlemine, muutub üha tooniandvamaks selline monograafiline vaatlusviis, mis olemasolevaid teadmisi avardab, seostades kompleksiks loova indiviidi kunstilise eneseteostuse ja sõnakunsti fenomeni universaalsema täiustumise. See on kirjanduse dialektilise vaatluse tee, mitte aga eklektiline juhuhinnangute kõrvutamine.

Siit tuleneb, et autori ja tema loomingu interpretatsioon eeldab mingit uut, esteetiliselt kandvamat kvaliteeti, mis ideelis-kunstilise analüüsi kaasaegseid võimalusi tõhusamalt rakendab. Muidugi jäävad eelkõige vaid maitsesotsioloogilist huvi pakuvad üksikmeditatsioonid, kujundilist metakirjandust esindavad ilukõnelised portreevisandid ja esseed, faktoloogilised täpsustuskirjutised ja allikapublikatsioonid edaspidigi rikastama ja illustreerima meie kirjandusliku mõtte liikumise avarust. Monograafiline uurimistöö oma kompleksusega, mis hõlmab nii looja isikut kui ka loomingu, taustseoseid ja protsessi, on siiski rohkem kui varem kutsutud üldistama, materialistlikult sünteesima kogu seda allikmaterjali lasu. Kirjanduse mõtestav interpreteeriija saab sel puhul toimida optimaalse kaasautorina mitte ainult oma referentgrupi tarbeks, dialoog aga, mis leiab alati aset kunsti looja ja auditooriumi vahel, võib kulgeda ühel ja sellel samal tasemel, möödarääkimisteta ja eestkõnelemiseta.

JUHAN SMUULI POEEMID JA VARASEM KIRJANDUSLIK KUJUNEMINE

1

Tegureid, mis mõnel arengujärgul üheskoos kujundavad kirjanduse taseme ja kogupildi, on väga palju. On üsna tavaline, et analüüsivalgi lähenemisel ei asuta nende keerukate suhteahelate alguslülisid otsima, vaid haaratakse kinni sellest, mis aegsasti silma torkab. Niisuguste tähelepanu köitvate ilmingute hulka on kuulunud ja kuulub ilukirjanduse põhiliikide ja tähtsamate žanride tase ning vahekord. Oigemini küll — vahekorrad oma keerukuses ja muutlikkuses. Nende silmaspidamine kirjandusmaastiku põhimõttelisel kaardistamisel on vältimatu. Seesugused selgitused aga vajavad omakorda selgitamist, põhjendused põhjendamist. Olulise žanri esiletõus või madalseis lubab tagasivaates paremini mõista sidet eelnenud ajajärguga ning mõtestada kirjanduse ja elu vahekorda olevikus.

Sõjajärgsete aastate eesti nõukogude kirjanduse üldpildis kõneleb põhiliikide ja žanride olukord tugevasti kaasa. Arengujärgu tunnuslike iseärasuste hulka kuulub ka poemi märgatav esiletõus. Enne 1940. aastat oli selle žanri osa eesti kirjanduses tagasihoidlikum. Sõjajärgsetel aastatel aga kirjutati poeme arvukalt, suur osa neist ulatus üle tolaeegse kirjanduse keskmisest tasemest.

Nende aastate kõige viljakam lüroepik oli Juhan Smuul. Mitme poemiga esines ka M. Raud, kelle luules see produktiivne periood kujunes läbini eepiliseks. Mõlemad kuuluvad nende kirjanike hulka, kellel jutustamiskalduvus juba andelaadis väga esilekippuvalt sees. Kuid neljakümnendate aastate teisel poolel kirjutati küll selgesti lüürilise tämbriga, aga seejuures süžeeleiselt arendatud lühipoeme ka D. Vaarandi, keda kuidagi ei saa arvata eepilise kallakuga luuletajate hulka. Pealegi on just D. Vaarandi poemid ja «poemilikud» luuletused («Talgud Lööne soos», «Tagamõisa randadel», «Sumisevad metsad» jt.) nende aastate loomingust ajaproovile kõige kindlamalt vastu pidanud.

Juhan Smuuli tõmbas juba tollal eepika. Alles kirjandusse tulnud autorit kihutas tagant soov kirja panna lugusid ja kujutada inimesi. «Mind võlus poemi kui žanri eepiline laius, tema haardeulatus. Poeem vastas kõige rohkem minu luuletajaloomusele, kus juba tollal oli eos tulevane prosaist,» on kirjanik kahekümneaastaselt distantsilt seda aega autobiograafias iseloomustanud. Smuuli varased lüroepilised teosed ise pluss nende vahetu, kaasategemisele virgutav mõju — kõige selle tähendust tookordse poemisituatsiooni kujunemisel oleks raske ülehinnata. Ent žanri esiletõus oli tunduvalt üldisem. Luuletajaist läksid kaasa needki, kelle poeemiharrastust ei saa seletada andeomaste kalduvustega. Poeemi esiletõusul pidi olema sügavamaid, eesti kirjanduse tolaeagses seisus juurduvaid põhjusi.

Esimeste sõjajärgsete aastate eesti nõukogude kirjandust iseloomustab põhiliikide ja žanride terav ebavõrdsus. Proosa ei saanudki aastate jooksul õiget arenguhoo. Tolleaagset žanrilünkade kompenseerimist on käsitletud H. Peep. A. Jakobsoni näidendite teostust eritledes seletas ta nende eepilisust romaani puudumisega. Sellest vaatekohast on ta puudutanud samuti poemi tollast funktsiooni: «On sümptomaatiline, et sel perioodil ka lüroepika püüdis ulatuslike panoraamsete käsitlustega hõivata neid valgeid laike kirjanduslikul kaardil, mis polnud veel romaanikirjanike huviorbiiti jõudnud.» («Keel ja Kirjandus» 1972, nr. 7.)

Samas artiklis on osutatud, et lühiproosa, eriti olukirjeldus tungis suurvormis käsitlemist eeldavate probleemide ja teemade poole, mistõttu sageli kirjutati romaanikonspekte meenutavaid jutustusi ja novelle.

Esitatud probleemi võib vaadelda mõnevõrra avaramaltki. Tunda ei andnud mitte üksnes romaani nappus, vaid proosa nõrkus ja kujunematus tervenisti, kuni lühivormideni välja. Nondel aastatel kirjutatud poemid ei pürginud tavaliselt niisuguse haarde ja ulatuseni, mis seostuks romaaniga, romaanilise mõtlemise ja elunõgemisega. Romaaniline lähtekoht aga on iseloomulik Smuuli kahele poemile («Tormipoeg» ja «Mina — kommunistlik noor»), vähemal määral M. Raua poemile

«Maa kasvab». Hoopis rohkem võib nimetada lüroepilisi värsskujutusi, mille proosavasteks sobib jutustus, novell või olukirjeldus. Luuletuski on nende aastate eesti kirjanduses sageli jutustav, mitte niivõrd lüüriline, kui just eepiline väkevorm — sageli näiteks inimese kokkuvõtlik, punktiirne jutustus oma elukäigust.

Ent toleaeegse poemi tubli kunstiline kandvus kirjanduse üldfoonil? Mõistagi ei tohi unustada kõige rohkem lüroepikat kirjutanud autorite silmapaistvat andekust. Kirjutajaid oli suhteliselt vähe, individuaalsete autoripanuste tähendus juba seetõttu tavalisest suurem. Nimed ja anded ei anna aga ammendavat selgitust. Väheste kirjanikukogemustega Smuul suutis nõudlikus poemižanris anda rohkem kui lüürikas. Millest niisugune vastukõnelevus? Tuleb uuesti pöörduda sõjajärgse eesti kirjanduse ebaharilike liigi- ja žanrisuhete, õigemini nende tausta juurde. Et toleaeegses poemis valitses nimelt eepiline laad, saab mõistetavamaks, kui peame meeles lüroepika nähtavalt kompensatsioonilist rolli kirjanduse üldpildis. Eepilisele käsitlusviisile omane jutustamise ja kujutamise konkreetsus aga kaitseb poemi enamasti küllalt edukalt tühisõnalisuse eest, mis kahjustas nende aastate luulet. Ka ei nõudnud poem elukujutuselt nõnda kaugeleminevat täpsust ja konkreetsust, nagu eeldanuks kaalukas realistlik proosa.

Smuuli sõjajärgsete aastate poemid väärivad huvi ja vajavad käsitlemist mitmest eri aspektist. Koos oma žanrilise ühisnimetajaga tõusevad nad esile eesti nõukogude kirjanduse arengukäigu vaatlemisel ja nõuavad millalgi omaette süvenemist sellelt, kes hakkab jälgima poemi eesti luules. Niisamuti nõuab see teosteahel tähelepanu ka siis, kui tuleb vaatluse alla Smuuli kirjanikuks kujunemine. Realiseerumistahtelise, spontaanse ja jõulise ande eneseleidmise tee, loova ande ja selleaegset kirjandust eriti intensiivselt mõjustanud ühiskondlike tingimuste dialektika — kõik see avaneb Smuuli lüroepilises loomingus mitmeti selgemini ning rohkemates üksikasjades kui ta lüürikas. Just viimane, ande enesekompamist, avanemist ja maksvuselepääsemist jälgiv lähtekoht ongi järgnevate põgusate vaatluste aluseks.

2

Sõjajärgsete aastate loominguale tagasi vaadates kirjutab Smuul autobiograafias: «Arvan, et kui millegagi rikastasin või kujundas inonde aastate nõukogude eesti luule üldpilti, siis olid need poemid.»

Muidugi kujundas — ja kujundab tagasivaateski — meie sõjajärgset luulet Smuuli lüürika. Tundub aga, et rohkem kui miski muu töid ehtsat, elavast kunstisõnast osasaamise elevust nende aastate kirjandusse just Smuuli poemid. Neile omases eepilise ja lüürilise ühtsuses andsid nad ilme tõepoolest mitte üksnes oma žanrile, vaid tervele tollasele luulele. Omakorda suurendas nende kõlajõudu romantilise ja realistliku alge põimumine, niisamuti dramaatilise ja lüürilise, traagilise ja koomilise tunnetus.

Eelõeldu ei ole ühtyiisi maksev kirjaniku kõigi poemide kohta. Smuuli poemid on omavahel vägagi erinevad nii kunstilise kordamineku kui ka loominguolulise tähenduse poolest. Juba postuumselt ilmunud kahekõitelist teostekogu ette valmistades valis kirjanik kümnekonna pikema ja lühema poemi hulgast neli («Tormipoeg», «Kuidas Koguva küla käis punavooris», «Järvesuu poiste brigaad» ja «Mina — kommunistlik noor»). Kriteeriume muutmata ei saa seda valikut ainsagi poemi võrra laiendada. Tõsi küll, autobiograafias on kirjanik lühipoemiks nimetanud ka 1960. aastal kirjutatud «Teravmägede motiive», kuid «Valusas valguses» on see paigutatud luuletuste hulka. «Teravmägede motiivide» kõrvutamine vahetult sõjajärgsete poemidega on huvitav kas või üksnes tekkiva meeolulise kontrasti tõttu. Kõigepealt tuleb nähtavale, kuipalju distantseeritumaks oli 1960. aastaks muutunud kirjaniku suhe maailmaga, kuipalju skeptilisemaks tema pilk ja ilme. Teiselt poolt saab nähtavaks seegi, kui noor, ent kogenumatusest hoolimata ometi iseseisev oli too Smuul, kes kirjutab nende aastate poemid. Aga nähtavale tuleb muudki, mis ei ole vähem oluline: ta loomingu terviklikkus. Barentsburgi kail toimuvat lahkumismõllu jälgides ei suuda asjalik realist tundeliselt kaasaelavat romantikut-lüürikut kõrvale tõrjuda ega varjata. Kujutuse kergelt humoristlik tundetoon mõjub kaasaelamist retušeerivalt. Sama tähenduse saab ka otsesõnaline õiendus, mis lüüriku osavõttu eitades ütleb tegelikult vastupidist.

Smuuli poemide kronoloogia algab 1944. aasta lõppkuudel kirjutatud «Pootsmäniga». See lühipoem võtab enda alla tubli kolmandiku «Karmi nooruse» kogumahu. Nimitegelane on saarlasest meremees. Kodanlikus Eestis tuli tal virelda töötuna, Suures Isamaasõjas sai Pootsmanist kuulipildur. Tema sõduritee traagilisest lõpust jutustus algabki:

Vaid sada sammu eemal koduvärv, —
poeg sinna langes, nägu vastu paat.

On rohkesti alust vaadelda kirjaniku esimest poemikatset «Tormipoja» loomise eel valminud harjutustööna, olgu või täiesti ebateadlikult ettevõetuna. Et «Tormipoja» puhul oli tegemist mõnevõrra pikema aja jooksul meeles kantud loomiskavatsusega, näitavad autori korduvad vihjed peategelase prototüübile (-tüüpidele), nagu ka teose juurdumise poisi- ja noorukiaastate romantilises merelukujutluses. Seetõttu on mõistetav, et Suure Isamaasõja kujutusena ei paku «Pootsman» palju. Lahingutes, millest poemis üksikasjaliselt jutustatakse, pole kirjanik ise olnud. Vahetu elamusliku kogemuse puudumisest rohkem pidurdas aga see, et Smuul ei suutnud veel värsivormis luua plastilisi pilte. Joonistus upub üksikasjadesse ning sõnapaljusse, ütlemine muutub sageli kunstlikuks ja otsituks (samad hädad annavad tunda «Tormipojas»). «Pootsmani» peategelane (NB! — isikunimeta nagu ka «Tormipoja» kangelane poeemi esimeses trükiversioonis) jääb konkreetsetaotlusest hoolimata abstraktseks ideekandjaks. Pootsman on ühte tõugu Jurnas Mastiga, on kirjaniku esimene katse kujutada noorpõlve romantilist meremehe-ideaali. Ta koondas ja väljendas autori unistusi ning igatsusi, mis muutunud ajas edasi elasid (autobiograafias meenutatud katse astuda 1944. a. sügisel Tallinnas merekooli). Pärast Tallinna vabastamist kõneleb Pootsman purustatud sadamas seisest:

«Ah, kuidas tahaks vesta jänkijuttu
kord meestega, kes müünud merele
kõik — ihu, hinge, — näha «mehulle»,
kel tähtsad laevad vaid, muu — põrgutulle.»

«Elu tagasitulek» tähendab talle uuesti mereleminekut. Järsu hoolimatusega sõnastab ta oma eluvaate:

«Risk, elu, surm — ah, tühja, kõik loeb vähe,
kui juba surm, siis seal, kus meri lähem!»

Ei oleks põhjust siin nõnda pikalt «Pootsmanil» peatuda, kui see teos ei seisaks «Tormipojale» nii lähedal. Kõige huvitavamalt avaldub see mõlema teose peategelase romantilises dispositsioonis, kuid tuleb ilmsiks ka püüdes seostada isiklik, tungivalt ärakirjutamist nõudev aine aktuaalse ühiskondliku teemaga. Rööbikjooni on kujutuslaadiski. Sõnade ja värsiridade stiihiani ulatuv meelevaldsus on sageli tugevam autori kujundavast ja keskendavast jõust.

Aastatel 1945 ja 1946, teose mahukust ja autori alles väheseid kirjanikukogemusi arvestades üsnagi lühikese ajaga, valmis Smuuli esimene suur poem «Tormipoeg». «Tormipoja» loomine jääb sellesse aega, kus värsside kirjutamine tundus veel kerge. Arvata võib, et poem pandi paberile erilise kire ning hasardiga. Oli ju tegemist kodukohas ja noorusaastates juurduva ainega, mis kujutluses palju kordi läbi elatud ning läbi tuntud. Puuduvad küll otsesed teated selle kohta, missugusest ajast oli pärit merepoeemi kirjutamise kavatsus. Teos ise ja mitmed sellega seostuvad seigid kirjaniku esinemistes lubavad niisugust eellugu ometi reaalseks pidada. Otse kirjutamise ajast oli pärit taotlus «paljastada kapitalistliku maailma hundiseadusi» — kirjaniku enda hilisem formulatsioon. Kõik muu selles teoses oli hoopis põlisem, autorile kuuluv, varasest noorusest peale kogunenud ja kogutud. Autobiograafias kirjutab Smuul:

«Oma esimese suure poeemi «Tormipoeg» kirjutamisel pöördusin tagasi minevikku, läksin oma kodukülla ja kodusaarele ja selle mere äärde, kust minu jaoks algavad kõik mered — oma lapsepõlve mere äärde. «Tormipoeg» püüab haarata kapten Jurnas Masti elu sünnist kuni hukkamiseni, s. o. sajandi algusest kolme-

kümnendate aastate lõpuni. Püüan seal lahata sotsiaalseid vastuolusid, paljastada kapitalistliku maailma hundiseadusi, mis võivad hukutada ka hea ja tugeva inimese. Samal ajal on see poeem minu noorukipõlve unistustest ja ideaalidest (minu sõrendus — Ü. T.) ning merest, mida ma endale ette kujutasin ja nägin nendesamade kaptenite jutustuste kaudu. Nad olid väga head jutustajad ja seepärast on poeemis kujutletud meri, hoolimata romantilistest liitritest, kohati üsna sarnane nende ookeanide ja meredega, mida hiljem olen küllalt näinud.»

«Poeem minu noorukipõlve unistustest ja ideaalidest» — nendes sõnades on teose olemuslik külg, siin on ka võti selle laadiliste iseärasuste mõistmiseks. Et «Tormipoeg» on väga isiklik teos ning lubab vaadata sügavale kirjaniku kujunemisaastatesse, seda konkretiseerivad veel mitmed lõigud autobiograafia algusosast. J. Smuul jutustab seal asjaoludest, mis noorukieas süvendasid mereigatsust kui igatsust merd sõita, meremeheks saada, ja mõjusid nii, et Tooma peres valitsenud «kardetud, püha ja puutumatu» Martin Lutheri jumala asemele kasvatas temas «uus, maine, konkreetne, inglise, saksa ja soome keelt kõnelev, raudse rusikaga, naistest armastatud, mitte millegagi kindlalt seotud, laetud brauning padja all, ilma hirmutundeta, lumetormis komandot kisendav jumal — suure purjeka kapten».

Lõpuks näitab kirjaniku erilist vahekorda «Tormipojaga» ka see, et ta aastaid kavatses selle viimistlevat ümbertöötamist ning plaani ka täide viis. Mõne teise autori loomingu ei lubaks teose hilisema parandamise katse sellist järeltööd teha, Smuuli puhul aga küll, sest on hästi teada, et ta niisugust tööd ei sallinud ega osanud.

Poeemi esimese ja 1961. aastal ilmunud kuju erinevused ei ole suured. Tegemist ei olnud teose ümbertöötamisega ega uestikirjutamisega, vaid põhiliselt järelviimistlusega. Järjekindlalt on redigeeritud sõnastusstiili, eesmärgiks suurem loomulikkus ja sundimatus. Mõnes asjas küllaltki kaugeleminevalt on retušeeritud romantiseerivaid ülepekkumisi. Varem Tormi Pojaks nimetatud peategelane on saanud ees- ja perekonnanime (Jurnas Mast). Mitmed romantilise stiilia märgi all kirjutatud episoodid kujundas kirjanik ümber, andes sündmustele realistlik-loogilise põhjendatuse. Kuid «Tormipojas» on ka pärast ümbertöötamist rohkesti sellist, mida ei ole õige mõõta rangelt realistlike hindamis- ja maitsekriteeriumidega.

Sotsiaalsete vastuolude realistlik kujutamine käis kirjanikule selles teoses mitmetel põhjustel üle jõu. On ootuspärane, et raha ja rikkus muutus siin peaaegu fataalse tähendusega jõuks, mis hävitas selle omanike inimlikkuse ja sai niiviisi paljude järgnevate õnnetuste põhjuseks. Ka Jurnas Mast langeb raha hävitava mõju ohvriks. Ta ei luba endale alluvat laeva karile ajada, nagu oli plaanitsenud omanik, ning viimasega sobingus olev tüürimees tapab kapteni.

Poeemi sündmustiku arendus on märgatavalt katkendlik. Rohkesti miljööehitust ja kujutuse poeetilist läbitunnetatust on rannaelupiltides (joodud teose algul). Kui aga tegevus peatselt Muhumaalt eemaldub, kahaneb kujutuse konkreetsus. Reaalsete olusuhete asemele tulevad jõuliselt ja fantaasiarikkalt maalitud mereelupildid, mis siiski tihti mõjuvad dekoratsioonidena. Merepilte on palju, need on ulatuslikud ning toovad teosesse staatilisust. Mere ja meremeeste kujutamisel jääbki peamiseks ülistav ning imetlev suhtumine. Suureandelise värssjutustajana paneb Smuul end maksma meremehefolkloorist inspireeritud Sarviku-lugudes.

«Tormipoeg» on neid teoseid, mis oma ilmest ebaküpsusest hoolimata jätab tugeva kogumulje. Smuul tuli siin kirjandusse oma ainega ning esitas selle erakordselt jõulise kaasaelamisega. Ka ilmumisaegses kirjanduspildis oli «Tormipoeg» selgesti erandlik teos, ning seda põhialinega liidetud aktualiseerivatest ideoloogilistest motiividest hoolimata.

Need kaks poeemi moodustavad Smuuli lüroepikas esimese arenguringi. Just siin tunneme selgemini algset ja ürgjõulist Smuuli, näeme tema loomingu algaineid, mille juurde ta korduvalt tagasi pöördub, kui kaugele nende ainete metamorfoosid ka ei ulatuks. Mere ja inimese suhe Smuuli loomingu ei jää ju kaugeltki selle romantilise kiindumuse märgi alla, mis on iseloomulik kirjaniku varasemale poemidele. See püsib aga mõttes ning kannab ühe põhimotiivina ka mitmeid hilisemaid tipp-teoseid.

Järgmise tsükli Smuuli lüroepikas moodustavad tihedalt üksteise järel valminud ja avaldatud lühipoemid «Mida rääkis kalur Peeter Hülgekütt» (1947. a. aprillis «Sirbis ja Vasaras») ja «Kuidas Koguva küla käis punavooris» (1947. a. «Loomingu» viimases numbris) ning «Järvesuu poiste brigaad» (esimest korda 1948. a. märtsis ja aprillis «Noorte Hääles»). Ajalist distantsi eelmise tsükli poemidega õieti nagu polegi («Tormipoja» esmaavaldamine lõppes 1946. a. «Loomingu» 6. numbris). Muutumine aga on ilmne, ükskõik kas silmas pidada loomingu laadi või taset. Just poemides ongi kõige reljeefsemalt kirja pandud Smuuli loomingu teisenemise suund ja kiirus esimestel sõjajärgsetel aastatel.

«Tormipoja» loomisest peale kirjutas Smuul eriti intensiivselt. Ajakirjanikutööst loobumine kinnitab, et ta tahtis ja kavatses kirjutada veelgi rohkem. Kiirustamine ei saanud arengule piduriks, nagu võinuks juhtuda piiratud eelduste puhul. Pigem oli selle mõju vastupidine.

«Mida rääkis kalur Peeter Hülgekütt» on küll õigupoolest poemi visand. Kahe peatselt järgnenud poemi kõrval aitab see aga selgemini märkida «Tormipoja» valmimise järel toimunud üsna järsku laadimuutust. Varasema romantiseeriva, suures osas kirjanikule ainult kaudselt, vahendatult teadaolevaid aineid eelistava kujutuse asemele tulevad kaasaegsed ained paiguti dokumentaalsuseni ulatuvas konkreetuses ning sellega koos senisest hoopis realistlikum esitusviis. Vahetu kaasaja ja selles töötava inimese kujutamiseks vastasid need teosed hästi tollal kirjanduse ette seatud programmile. Vaevalt oleks aga õige näha kirjanduse suunamises J. Smuuli loomingu laadi muutumise ainukest või kõige määravamast põhjust. Nagu andekate kirjanike puhul tavaline, ei lange ka Smuuli loomingu teisenemine sageli kokku kirjanduse üldise muutumisega. Korduvalt tunnetas ta käsitlusviisi uuendamise vajadust ning uusi probleeme kirjanduse üldarengust etteruttavalt. Mitut puhku viis oma ande uute võimaluste rakendamine kirjaniku niisuguste teoste loomiseni, mis laiendasid terve kirjanduse vaatevälja.

Võib oletada, et «Tormipoeg» oli Smuuli loomingu omajagu küll «hilinenud», kuid ikkagi seesugune teos, mida ei olnud võimalik kirjutamata jätta. Viimane oleks tähendanud kujunemishäiret, komplikatsiooni edasises loomingu. Romantiseeritud noorusainete ära kirjutamine andis tee vabaks edasiseks muutumiseks ning kaasaega pöördumiseks. Kaasaegse elu märgatavalt dokumentaalses, protoainet esiletõstvas käsitlemises avastas Smuul nüüd oma ande ühe tugeva külje. Sellel äratundmisel on oluline tähendus ka ta hilisemates teostes.

Smuuli uutele poemidele iseloomulik vahetust kaasajast ja otse argielust haaratud aine andnuks senise kunstilise laadi jätkamise korral üpris küsitava efekti. Uutes poemides aga jõudis kirjanik tiheda ja plastilise, suure sõna- ja stroofi-mahukusega värsskõneni. «Järvesuu poiste brigaadis» on Smuuli värss endiselt lennukas ja temperamentne, aga juba ka asjalikum, ilma et see asjalikkus muutuks üksluiseks kirjeldamiseks. Neljarealise stroofi ja väheste detailide varal antakse «Peeter Hülgekütti» alustades vana kaluri portree. Välise karaktersuse kõrval on nendes ridades tabatud ka midagi olulist inimese olemusest.

Vimmas turi ja käed nagu labidad.
Jalga kuus on tal kindlasti pikkust.
Silmis jääkülma merd ja rohelist maad,
elu raskust ja elu rikkust.

«Tormipojale» vajutas oma pitseri stiihiline loomisviis. Luuletaja oleks nagu sattunud oma kujutluspiltide meelevaldale ja kaotanud täpsema kontrolli ning võimu sõnade üle. Lühipoemis «Kuidas Koguva küla käis punavooris» valitseb kirjanik juba kindla käega nii ainet, sõna kui ka värssi. Poemis kujutatud eluring ei ole lai, pigem kitsas ja lokaalne. Kuigi tähelepanuväärne ei ole ka kujutatud sündmus, seda eriti hilisemas tagasivaates — külast punavooriga normivilja viimine. Kõik, millest siin aga juttu tuleb, on autorile nii läbini tuttav ja omane, et tal ei teki vähimatki kahtlust kujutatava kaalukuses. Koguva on põline koht, koguvalasi seob selle paigaga suhete kestvus ja põlvest põlve jätkunud raske töö.

Lapsi sündis kui noori lehti puul,
vanu langes kui koltunud lehti.
Tulid ilma või läksid siit — alati,
ikka alati midagi tehti.

Kas leidubki toleaeegses eesti kirjanduses teist teost, milles oleks niisama selgesti tunda põlist, ajahetke askeldustest vähe hoolivat elurütmi, paiga ja inimeste kordumatut konkreetset?

[- -]

sest et põhjas on kivid ja kadakad
ja hommikus põllumaa paene,
et lõunas on liivased lapimaad,
meri õhtus on kuri ja vaene.

Nõnda tegid nad tööd, nõnda murdsid nad tööd
ega teadnud, mis tähendab puhkus.
Ja oli ja on neile omane
mingi kare ja kinnine uhkus.

Imetlusväärset tasakaalukas, koguni harmooniline on selles poeemis vana ja uue, mineviku ja oleviku vahetõde. Tolleaegses eesti kirjanduses ja ka Smuuli enda loomingus hakkas see suhe üldiselt järjest vastandavamaks muutuma, minevikus hakati nägema eeskätt eitamisväärset. Kerget elu ei ole elanud ka koguvälased. Siin aga ei kõnelda sellest kui vaesusest, vaid nagu lakkamatust tööst. Koguva minevik kinnitab koguvälaste elujõudu ja elamisjulgust.

Nad hindavad ennast ja mõtlevad nii:
senikaua, kui merel on tuuli,
senikaua, kui Väikeses väinas on vett,
saavad elama Koguvast Schmuulid.

Ja kui mitte täitsa, siis suuremalt jaolt
nende varal maailm seisab ülal.
Päris õige see pole, — kuid siiski on hea,
kui nii mõtleb endast üks küla.

Poeemi süzeeline arendus on tagasihoidlik, aga väga terviklik. Publitsistliku vaatenurga alt ja humoristlikus häälestuses kujutatakse tollase külaelu motiive. Muigelise kaasaalamisega vaatab kirjanik, kuidas külas variseb inimeste senine sotsiaalne tähtsustendus ning hakkab kujunema uus. Midagi ei rutata targalt paika panema ega ära seletama. Elus on äkki palju uutset ning kirjanik ei tõtta otsustama, mis sellest kõigest võib välja tulla. Väga põgusalt, kuid inimlikus ja ühiskondlikus konkreetsuses visanduvad üksikud karakterid (keskmik Uuetoa Jaan, uusmaasaaja Juuraku Juula).

«Kuidas Koguva küla käis punavooris» on Smuuli loomingus esimene ulatuslik teos, mis näitab isikupärase humoristliku käsitlusviisi suuri võimalusi tema jaoks. Poeemis on kordumatut meeleolukust, mille kujunemisel on eriti tähtis tugevasti individuaalne ja ühtlasi rahvapärane, pehmelt humoorikas vaatenurk.

Kaasaelatud elu ja sündmuste kujutamine on Smuuli loomingus iseloomulikke jooni. Iseenda mõtete ja elamuste otsesem või kaudsem, avalikum või varjatum kujutatavasse liitmine kaasa arvatud. Nii «Tormipoeg» kui ka «Kuidas Koguva küla käis punavooris» on kumbki omal viisil väga tugeva isikliku algega, kuigi kirjutatud ajal, kus kirjanduses hakati järjest rohkem nägema kehtivate ühiskondlike ja poliitiliste põhimõtete illustreerimise abinõu. Neljakümnendate aastate lõpul kirjutati ka Smuul mitu ulatuslikumat teost, milles avaldub nimelt selline, ahendatud arusaamine kirjanduse funktsioonist. Isikulisele jäi aga siingi oma koht — mitte üksnes publitsistlikus tähenduses, vaid ka intiimsemas, mälestuslikus ja puhtemotsionaalses gammas. «Poeem Stalinile» ilmus viimast korda valik kogus «Luuletused. Poeemid» (1953). Sellest pärineva meeleoluka kõrvalepõike «Tulime Hiiumaa pealt» võttis kirjanik aga 1961. ja 1972. a. ilmunud valimikku, see elab nüüd oma iseseisvat elu kui üks smuuliliku lüürika ehedaid näiteid.

Mitmed vahetult enne «Järvesuu poiste brigaadi» kirjutatud lühemad ja pikemad luuletused näitavad, kuidas Smuul oli end luuletajana lühikese ajaga «lahti kirjutanud» ja leidnud oma andes uusi külgi. Ta ütlemissuuna oli muutunud loomulikuks, kõneintonaatsiooniliseks ning sellega koos varjundirohkemaks. Rikastavalt mõjus humoristliku vaatenurga esiletulek. Tookordses kriitikas hinnati viimast küll vähe. Kirjanduse üldilme oli soliidset tõsine, luules aga sageli lausa pidulik.

Mõnes järgmises teoses tegi ka Smuul sellele üldilmele vastavaid mõõndusi. «Järvesuu poiste brigaadis» laulis ta aga julgesti just nii, nagu nokk loodud. Palju tähendas muidugi ka õnnelikult leitud aine. Inimese muutumisest ja uueksaamisest ei kõnelnud tollal kui pikaajalisest protsessist, vaid kui millestki, mis sünnib kohe, nüüdsama. Ning tookordne loominguõhinat ja ühiskonna uueksaamise entusiasmi täis Juhan Smuul polnuks tema ise, kui ta ei oleks elust otsinud muutumise märke ning neid ka leidnud. Küllap oli Leevaku ehitamise ja ehitajate kui kirjandusteose aine väärtus Smuuli jaoks ka selles, et seda sai vahetult jälgida ja tundma õppida. Küll mitte ehituse kroonika kirjutamiseks — niisugust kavatsust ei olnud, või kui oligi, siis pidi see peatselt kõrvale jääma. Võib ka olla, et materjali niisugune tundmaõppimine ja elufaktide rohkus tähendas kirjanikule hoopis vähem kui võimalus kujutatavaga kaasa elada.

Järvesuu poisse kujutades seadis kirjanik endale — õieti esimest korda selles laadis — juba nõudlikumaid ülesandeid. Ta ei püüa oma poeemi tegelasi kangelasteks vormida ega pjedestaalile tõsta, teda huvitab nende inimlik tuum ning ta leiab selle ilmutamiseks piisavalt huvitavaid võimalusi. «Järvesuu poiste brigaad» on Smuuli suurte poemide hulgas mahult kõige lühem, ent ometi pakub see konkreetset inimesekujutust enam kui «Tormipoeg» ning on julgesti kõrvutatav poemiga «Mina — kommunistlik noor». Karakterkujude õnnestumine on kindlaks tagatiseks poeemi säravalt optimistlikule meeleolule.

Teose reaalne kujutusala ei olnud kuigi lai, selles antud üldistus aga on avar. Ideoloogiliste vastuolude teravad kontuurid, otsejoonelisus nende kujutamisel võib tagasivaates jätta kirjanikupoolse lihtsustamise mulje. Tegemist on siiski üksnes tüüpiliste situatsioonide kunstilise teravdamisega, sest klassivastuolude järskus oli tolele ajale iseloomulik.

Poeemi arendus on rühikas ja dünaamiline. «Järvesuu poiste brigaad» koosneb suhteliselt iseseisvatest stseenidest ja piltidest. Seekord aga ei leia nende hulgas Smuuli lüroepikale muidu omaseid kõrvalepõikeid ja irdosi. Asjalikud, korduvalt huumoriga tembitud töökujutused vahelduvad lüüriilisse häälestusse kalduvate, sageli humoristlikult intoneeritud olustikupiltidega (tantsuõhtu ehitusel, saunapilt, mis on selle rohke deklameerimise läbi saanud ka n.-ö. iseseisva teose staatuse). Stseene ja pilte ei seo omavahel kuigivõrd tavapärane süzeeline arendus, vaid peamiselt tegelaskujude järkjärgulisel avanemisel tekkiv huvi ja pinge. Terviku kujunemisele aitab tugevasti kaasa ka tihed meeleoluline atmosfäär, mis tekib paljude eri laadis loodud piltide ja vahelduvate intonatsioonide summana. Poeemi tundeala on avar. Üksteisele järgnevad dramaatilised ja lüüriilised episoodid, põimuvad huumor ja iroonia, olustikuline kainus ja agitatsiooniline lennukus.

5

Smuuli lüroepika kolmanda arengutsükli peateoseks on «Mina — kommunistlik noor». Selle kirjutamise aastad — 1948—1953 — moodustavad ilmekate erijoonetega etapi Smuuli kirjanduslikus edenemises. Paralleelselt poemiga «Mina — kommunistlik noor», õigemini selle teose juures töötamise vaheaegadel, mis seekord kujunesid päris pikkadeks, kirjutas Smuul veel «Poeemi Stalinile» (1949) ja «Tee Leningradi» (1950) ning katkendid J. Stalini surma järel alustatud, kuid lõpetamata jäänud mälestuspoemist «Stalin». Need teosed ei kuulu poeemi «Mina — kommunistlik noor» juurde mitte ühtelangeva kirjutamisaja, vaid hoopis kaaluvamate tunnuste tõttu. Sisuliselt ei olnud Smuuli looming nendel aastatel kaugeltki ühtne. Seda kinnitavad kõigepealt tsükli «Kirjad Sõgedate külast» 1951. a. valminud viis esimest kirja, kus Smuul kujutas elu ja inimesi senisest erinevast vaatenurgast, nägi ja käsitles teistsuguseid probleeme ning vastuolusid.

Kõikides kolmanda tsükli poemides on ühtelangevat kunstilises laadis, ennekõike aga elunägemises ja mõtlemisviisis. Smuul ei jäänud kauaks peatuma selle realistlikult plastilise ning väga isikupärase kujutusviisi juurde, mida kõige paremini esindab «Järvesuu poiste brigaad». Teisenemine ei alanud aga kunstilisest laadist, vaid sellest, et nende aastate kirjandusliku mõtlemise sotsiologiseerivast kallakust mõjustatuna hakkas lihtsustamise suunas muutuma tema ettekujutus kirjanduse kangelastest, ainetest ja ülesannetest. Muutus ka ühiskondlike probleemide käsitus. Mõneks ajaks pääses kirjaniku teadvuses valitsema kujutlus vastuoludeta ja probleemideta nõukogude ühiskonnast:

Siin maal sa hingad täiel söömul,
see maa on päikseline maa;
siin maal on kõige rohkem rõõmu
ja kõige kaunim elada.
Ja läbi elu kestvas pinges
kõik õpivad siin päiksemaal.
Üht dostojevskilikku hinge
siit aga leida sa ei saa.

Nõnda kirjutas Smuul 1949. aastal «Poeemis Stalinile». Kontsenteeritult avalduski niisugune tegelikkust idealiseeriv, koguni idealistlik elunägemine samas poeemis. Erilist osa selle vaateviisi tekkimisel etendas jumaldav suhtumine Stalinisse. Noorele Smuulile loomuo mane romantiseerimine leidis siin taas soodsa väljendusvõimaluse. Kirjanik uskus siiralt Stalini ühiskondliku rolli erakordsust. See usk aga toetus niivõrd moonutatud ettekujutusele tegelikkusest, et sellest sündis palju pateetilisi, ent poeetilise jõuta lehekülgi ja ridu.

Muidugi ei langenud kirjaniku enda kogemus nende omaksvõetud kujutlustega ühte. Neljakümne aastate lõpu kirjanduses levinud ettekujutuse järgi ei saanud kodanlikus ühiskonnas olla mingeid inimlikke rõõme. Neid vastuolusid ületada püüdes andis kirjanik eesõiguse sellele, mida tollal taheti uskuda. Loomingusse tuli aga ebakindlust. Suure hooga ning eriliste lootustega alustatud ja autobiograafilisena mõeldud poemi kirjutamine jäi ikka jälle pooleli.

Üldkäibivad põhimõtted, mida Smuul oma loomingus rakendada püüdis, viisid mitmel korral ummikusse. «Ma olen oma põhitöö tõttu harjunud otsima ikka ja alati igal pool meie nõukogude inimestes poemikangelasi. Ja just selles ongi meie ajastu suurus ja rikkus, et neid positiivseid kangelasi esineb iga aastaga ikka rohkem ja rohkem, massiliselt.» («Noorte Hääle» 29. VI 1950, nr. 153.) Niisugune vaade elu ja kirjanduse vahekorrale sobib üsna hästi ka Smuuli loomingu selle etapiga, millal ta leidis oma poeemide ainet ja tegelasi küll Koguvast, küll Leevakult, sealt, kus tehti hoolega tööd. 1950. a. paiku otsis ja eelistas kirjanik oma loomingu aineks juba midagi muud — kangelaslikkuse väljendumist erakordsetes tingimustes. Impulsi selleks sai ta «Noorte Hääle» lähetusega Prangli saarel olles. Kohaliku kolhoosi esimees jutustas, kuidas ta 1941. a. taganemislahingute ajal aitas motoristina kolmel paatkonnal Kerilt ja Pranglilt lahkunud nõukogude sõduritel pommisaju all Leningradi jõuda. Jutustus haaras kaasa, küllap elustusid ka omaenda läbielamused sellest, kuidas ta 1941. a. sõjasuvel mobiliseerituna Läti kaubaaurikul Tallinnast Leningradi sõitis. Nende ainete ja impulsside mõjul kirjutatud poem «Tee Leningradi» aga ebaõnnestus. Konkreetse aine nappust ja süveneva kujutluse puudumist püüdis kirjanik korvata rohkete kõrvalepõigetega, kuid värsistuse hoog ja paatos jäid välisteks. Teose ebaõnnestumist analüüsis asjalikult juba ilmumisjärgne kriitika.

1946. a. lõpul võis «Sirbist ja Vasarast» lugeda, et järgmise aasta algul kavatses J. Smuul hakata kirjutama pikemat autobiograafilist poemi («Sirp ja Vasar» 23. XI 1946, nr. 47). Peale viite autobiograafilisusele ei ole selles lühisõnumis midagi kavatsust konkretiseerivat. Paistab, et jutt oli nimelt sellest plaanisusest, mis sai teoks poemi «Mina — kommunistlik noor» näol. Tõsi küll, 1947. a. jäi see poem alustamata. Aasta oli niigi tööd täis ja viljakas: «Endel Kangur», «Kuidas Koguva küla käis punavooris» ja «Järvesuu poiste brigaadi» alustamine, kui nimetada üksnes mahukamaid teoseid.

Autobiograafilise poemi kirjutamist alustas Smuul 1948. a. augustis. Poem sai nimeks «Mina — kommunistlik noor» ja esimene osa sellest ilmus 1949. aasta algul «Loomingus». Töö jõudis pärast vahepealseid pause lõpule alles 1953. Nõnda on «Mina — kommunistlik noor» kõige pikema valmimisajaga teos Smuuli loomingus.

Smuul oli alustanud hea hooga ja lootusrikkalt, nagu ta kirjutas Leon Toomile (15. III 1949. KM KO, F 203, M 72:7), kuid hoog vaibus ja töö takerdus. Võib arvata, et kirjanik pörkas oma kavatsuse teostamisel kokku erilaadsete sisuliste keerukustega, millest ülesaamine nõudis tavalisest rohkem aega ja pingutust. Kas ei peegelda selle poemi valmimiskäik ning kirjaniku ja teose suhte muutumine sel ajal neid üldisemaid komplikatsioone, millest Smuuli looming 1950. a. paiku läbi käis, ning sugugi mitte ilma kahju kandmata?

Äratab tähelepanu, et poemi kirjutamise ajal muutus autori käsitus teose autobiograafilisusest. Kavatsust kirjutada autobiograafiline teos ei saa seejuures pidada juhuslikuks, hetkeidee väljenduseks. Kirjanik püsis sellel vaatekohal pikemat aega.

Pealegi on teoses tõepoolest rohkesti suuremal või vähemal määral omaeluloolist ainet. Autobiograafilisusest oli juttu eespool viidatud ajaleheteates ja ka 1948. a. juulis alustatud käsikirja esimene lehekülg ütleb, et tegemist on autobiograafilise poeemiga (KM KO, F 203, M 30:1). Sama alapealkirjaga varustatult on 1949. aastal «Loomingu» 1. ja 2. numbris trükitud poeemi esimene osa. Järgmiste osade ajakirjapublikatsioonides (1952, 1953) ja teose 1953. a. ilmunud raamatuväljaandes seda enam ei leidu.

Poeemi teksti jälgimine, esimese osa kõrvutamise kolme järgmisega ei anna selget vastust küsimusele, miks loobus kirjanik poeemi autobiograafiliseks pidamast. Teose esimene osa ei ole teistest ega kolmandast autobiograafilisem, pigem vastupidi. Autobiograafiliseks võib arvata esimese osa kohatausta (Muhumaa). Kujutus, mille kirjanik siin oma kodupaigast annab, erineb aga märgatavalt nii selle varasemast («Kuidas Koguva küla käis punavooris») kui ka arvukatest hilisematest käsitlustest, nii et just poeemis «Mina — kommunistlik noor» esitatud pildi objektiivsus satub kahtluse alla. Värvikas episood, mida kujutab peatükk «Tuisk», on jutustatud autoriga juhtunud loo järgi. Rohkesti on poeemi esimeses osas aga sellist, mida autobiograafiliseks pidada ei saa.

Järelikult ei saanud autobiograafilisest kui poeemi iseloomustussõnast lahtiütlemise põhjus olla teose laadi muutumises ega selle kavatsuslikus muutmises, vaid autori ja teose vahekorra selgumises. Autobiograafilisuse vaatekohast on poeem algusest lõpuni kirjutatud peaaegu muutumatus laadis. Ilmselt sai aga autorile peatselt selgeks, et kavatsusest hoolimata ei ole tegemist autobiograafilise teosega. Kirjutamise algusest peale oli ta poeemi ning peategelase kujusse ja arengukäiku liitnud rohkesti niisugust ainet, mis tühistas teose autobiograafilisuse. Täiendused ei olnud seejuures enamasti tingitud soovist poeemi kunstiliselt tihendada, vaid taotlusest viia peategelase arengulugu kooskõlla toleaeegses eesti nõukogude kirjanduses õigeks peetud mallidega.

«Mina — kommunistlik noor» oli eesti kirjanduses esimene suurvormis teos, mille eesmärgiks oli kujutada Isamaasõja esimesi, eriti raskeid aastaid. Loomulikult tehti seda niisuguse peategelase kogemuse ja kujunemiskäigu kaudu, kellele see aeg oli tähendanud maailmavaatelist selgumist ning karastumist. Aine leidis Smuul isiklikult läbielatud — nagu oli leidnud ka oma esimese trükkijõudnud luuletuse ja arvukate teiste teoste aine. Ühtlasi valis ta sellise teema, mille aktuaalsus ja ühiskondlik tähendus oli erakordselt suur. Ülesanne osutus aga keerukamaks kui need, mis Smuul seni oli endale võtnud. Seda kinnitab ka teos ise, ennekõike oma paiguti skemaatilise elukujutusega ja mitmete arenduses oluliste tegelaskujude üheplaanilisusega.

Kuidas mõista niisuguste keerukuste tekkimist? Ei usu, et Smuuli oleks poeemi kirjutamisel kuigivõrd häirinud see, et ta oli käsile võtnud aine, mille puhul tal tuli olla teeavaja, kujutada inimeste muutumist olukordades, millest eesti kirjanduses ei olnud kuigi palju kirjutatud. Ülesande peamine raskus pidi olema selles, et puudusid objektiivsed eeldused — peame siis silmas kirjandust või ühiskondlikku situatsiooni — poeemi teema ja peategelase arengukäigu sügavuti käsitlemiseks. Kulus tervelt kümme aastat, enne kui eesti kirjanduses jõuti seesuguse kujunemise lähema vaatlemiseni (esimesena tegi seda arvestatava kunstilise tulemusega P. Kuusberg romaanis «Enn Kalmu kaks mina»).

Smuuli lähtekohaks poeemi kavatsemisel ja alustamisel sai see, mis oli sõja-aastatel toimunud tema endaga ja temas endas. Läbi kannatuste ja katsumuste oli sündinud uus teadlikkus, varasemast erinev ühiskonnamõistmine. Oli avanenud uus, paljutõotav inimlik perspektiiv:

Mu teine elu juuniäikes puhkes
ja seisis heldelt, avatult mu ees.
Ma mõistsin — inimene kõlab uhkelt,
kuid veel ei leidnud oma kindlat teed.
Ja alles sõja raputavas tormis,
kus kahte rada valida ei saa,
karm aeg mu südant karastas ja vormis,
ma leidsin tee ja leidsin kodumaa.

Ideoloogiliste pingete teravnemine mõjutas aga kirjanduslikku mõtlemist järjest tugevamini. Juba töö algusjärgus pidi kirjanik tundma, et tema enda elukäik ei olnud kõikides komponentides kaugeltki kõige kohasem lähtealus ideoloogiliselt

laitmatu arenguloo kirjutamiseks. Nõukogulikus ühiskonnas toimunu ja toimuva kujutamisel süvenes konfliktituse põhimõte, kodanlikku ühiskonda aga hakati näitamä järjest kategoorilisema hukkamõistu kaudu. Kodanliku korra ilukirjanduslik kriitika laienes paljudele elunähtustele, mille seos poliitikaga oli väga kaudne või puudus hoopis. Kodanlikku aega viitav väike lapsepõlveidüll luuletuses võis saada teravate ideoloogiliste süüdistuste põhjuseks. Kodanlikku ühiskonda käsitlevates teostes hakati tööd, töötamist kujutama kui midagi ääretult rasket ja täiesti rõõmutut. Looduski muutus minevikuainelistes teostes vaaseks ja halliks, peaaegu et töönimesele vaenulikuks jõuks. Selline tendents on ilmne ka poemis «Mina — kommunistlik noor», mille alguspeatükkides kujutatud Muhumaa on hingematvalt sünge ja rõõmutu paik.

Poem on algusest lõpuni kirjutatud smuuliliku kaasaelamise ja temperamendiga. Teose veenvust vähendab vahepeal kasvanud äratundmine, et elu on poemi mitmetes peatükkides näidatud mustaks ja valgeks skematiseerituna («Angerjate paradiis», «Sulased») või siis olukordade reaalsel keerukust pehmedades (tööpataljoni kujutamine).

«Mina — kommunistlik noor» oli meil esimesi teoseid, kus nii ulatuslikult kujutati ka kaugemat sõjatagalat. Inimeste kannatusi ei varjata, rõhutatult tõuseb aga esiplaanile ajajärgu heroiseeriv hoiak. Ka kõige raskemates olukordades ei unusta inimesed oma kannatuste ühist põhjust. Viha vaenlase vastu aitab taluda kõige rängemat, jääda rinde ning tagala kui võitleva terviku aktiivseks osaks. See karm dialektika tõuseb eriti tähtsale kohale poemi teises ja kolmandas osas. Algusest lõpuni on sellele pühendatud peatükk, mille pealkirjaks on sügava tähendusega sõnad «Iga hinna eest». Konkreetsemalt ja sellevõrra mõjuvamalt kõneleb samast peatükk «1942. aasta sõjalaen».

Suure Isamaasõja aega ja sündmusi heroiseeriv vaatenurk on iseloomulik ka teistes Smuuli nendel aastatel kirjutatud poemides («Poem Stalinile», «Tee Leningradi»). Poemis «Mina — kommunistlik noor» tuleb see aga mitmetes peatükkides ja episoodides esile veenvamalt, suurema kunstilise jõuga. Kõige veenvam on Smuul rahva moraalse kangelaslikkuse jäädvustajana seal, kus pääseb maksvusele kirjaniku oskus kujutada konkreetseid inimesi ja olukordi (nii peatükis «K. L. Stepanovile»). Poemi tõsine ja ülev põhiintonatsioon on tabatud juba «Proloogis». Selle pidulikkude voogamist täis algusridades esitab poeet oma nägemuse olevikust, elust enese ümber ja selke perspektiividest:

Aeg, suur ja karm, kui kotkatiivul lendad
täis õnne, kirge, põlemist ja tööd.
Su võimsaid tukseid nagu südant endas
ma kannan kaasas päevad, kannan ööd.
Meid ainult möödaminnes sa ei riiva,
kuis vanus raamatuis on räägitud.
Su hoog ja rütm meid kõiki kaasa viivad
kui ainulaadsed,
viivad jäägitult.

Ja sa ei ela hinges ega veres
kui lahekese kerge vahutus,
väid nagu suure, rannatuma mere
raudraske laine ürgne rahutus.

Niisuguse põhihäälestuse tõttu on selle teose tundeala ning esteetiline skaala märgatavalt kitsamad kui mitmes varasemas poemis. Vaheldust ei too niivõrd tunde-
tooni ja vaatenurga muutumine, kui just rütmistruktuuri teisenemine. Smuulilikult kavalat ja rõõmsat huumorit näeme ainult neljanda osa avapeatükis, mis toetub sõdurifolkloorile.

Kogumuljet poemist ahendab mõnevõrra ka inimesekujutuses avalduv ühekülg-
sus. Tegelasi nähakse enamasti tüpiseerivalt kui teatud sotsiaalse jõu, oma klassi-
olemuse ja kindla ühiskondliku rolli kandjaid. Niisuguse lahenduse põhjused on
rohkem teose kirjutamisajas kui autorile iseloomulikus vaateviisis.

*

Juhan Smuuli neli tipp-poeemi on kunstiteostena omavahel suuresti erinevad. Nendes erinevustes, olgu tasemes või laadis, avaldub areng. Alles kirjandusse jõudnud,

oma ande võimaluste tundmaõppimisest haaratud autori muutumine, kiirustav edasirühk, sageli peaaegu et tormijooksus lähenemine keerukale ainestikule ja mahukatele teemadele, millega sugugi mitte alati ei õnnestunud tormi joostes toime tulla. Ning sealsamas kirjandust kujundava, kirjanduse arengut eriti kiiva mõjustanud aja muutumine. Üksteisele järgnemas teosed, milles kord hämmastab autori iseseisvus, iseeneseks jäämine («Tormipoeg», «Kuidas Koguva küla käis punavooris»), teisal aga võib täheldada nivelleerivate ajatendentside ilmselget pealejäämist («Poeem Stalinile», «Tee Leningradi»).

Kõige täielikumalt pääseski Smuuli anne sõjajärgsetel aastatel maksvusele poemis — nii nagu ta selles žanris elas üle ka mitmed ebaõnnestumised. Üsna tava-
tust produktiivsusest ja perioodi lõpposale iseloomulikust normatiivsele mõtle-
misele kallutavast kirjanduslikust kliimast hoolimata ei ole Smuuli loomingus mär-
gata tendentsi poemi kui žanri kanoniseerimisele. Iseenesest ei ole see Smuuli
loomingus üllatav, aga väärib kindlasti omaette märkimist, sest nende teoste loo-
misajas oli suhteliselt rohkesti niisugust, mis oleks võinud mõjutada ennast kor-
dama. Kõik J. Smuuli poemid on ka poemidena oma nägu. Ühegi puhul ei saa
väita, et just siin väljendub kirjaniku arusaamine žanrist kõige täpsemini. Ka
kinnitavad poemid, et Smuul oli neid kirjanikke, kellel teos sündis orgaanilise
tervikuna. Uue «sisuga» koos sündis alati ka uus «vorm». Kui Smuuli puhul võib
kõnelda vormi automatiseerumisest, siis küll ainult sõjajärgse publitsistliku luule
puhul.

Smuuli kirjandusliku koolituse ja suutmise kiire edasimineku äratav tähelepanu,
on tolaegses kirjanduslikus kontekstis isegi mõnevõrra erandlik. Võib arvata, et
olulist osa selles etendas tema viljakus lüroepikuna, õigemini küll asjaolu, et ta
seadis endale tollal just poemis rohkem ja keerukamaid loomingulisi ülesandeid
kui ükski teine eesti poeet. Suurel määral poemide kaudu toimus nendel aastatel
ka Smuuli kui prosaisti eelarenemine.

IDARINDEL MUUTUSETA

Julgesti tuleb kasutada ka liitsõnu: kann veini jaoks on eesti keeles veini-kann, nõiutud ring → nõiaring, savist müür → savimüür, põimitud nahast nõör → punutud nahknõör. Liitsõnad on meie keeles loomulikud ja sageli ainuvõimalikud. Näiteid ilmunud tõlgetest: korvist paistis pudel piimaga — küllap paistis seal piimapudel; B. surnud poegade kehad kantakse majja viimseks hüvasti-jätku — liitsõna oleks loomulikum: B. poegade surnukehad kantakse...

Kindlaks kujunenud asja, ainet või materjali, millest miski on tehtud, väljendame liitsõnaga — puupõrand, klaaslagi, vattkuub; kui on tegu juhusliku, ajutise asjaga, võime kasutada seestütlevat käänet: okstest onn, vatist näärivana.

Vene медсестра on eesti keeles meditsiiniõde — lühendatud sõnajuppidest liitsõna moodustamine on ühes keeles võimalik, teises ebaloomulik. Argoos kasutatavad Arhliit või polök võivad lahkesti sinna jäädagi. Sama menetluse kõlbmatu saadus on ka omas kirjanduses esinenud patül — miks siis mitte ka tehdir või osjuh?

Vene keeles on kõigil omadussõnad kindel, selgesti äratuntav lõpp. See nähtavasti mõjub algajatele tõlkijatele hüpnotiseerivalt: vägisi tahetakse kasutada ainult neid sõnu, mis samuti oleksid äratuntava line-lõpuga: ta oli pikakasvuline hallijuukseline kühmusseljaline mees, ometi on loomulikum ta oli pikk kühmus hallide juustega mees. Kõik blondid naised on tõlgetes blondjuukselised naised, mõnes külas ehitatakse viieseinalisi taresid (järelikult pentagone?! Tegelikult päris harilikke nelinurkseid, vaheseinaga kaheks ruumiks jagatud maju). Tõlkevõistlusel esines kaunisõnguline pea, käsikirjas on vilksatanud kõrgesaapalised kaunitarid.

Vene keeles asendab omadussõna lauses sageli nimisõna ja kannab neid funktsioone, mis eesti keeles kuuluvad omadussõnalise täiendiga nimisõnale. Eesti keeleski on sõnu, mis võivad olla nii omadus- kui ka nimisõnad (võõras jõudis võõr-rasse linna, tark, nõrguke, surematu, küürakas jne.). Ainult omadussõna funktsioonis, küsimusele missugune? vastav sõna nimisõna ei asenda ja tema koormat välja ei vea. Tõlkevõistlusel kirjutasiid paljud: ei paistnud ta millegagi silma pruunikleidi-diliste summas — pruunikleidiiline on eesti keeles omadussõna ja ainult see. Trükitud tõlgetes seda kohmakust õnneks enam eriti sageli ei kohta, küll aga näeb ikka ja jälle algajate tõlkekates. Et lause meie kõrvale ei kõlaks ebaloomulik, tuleb tõlkimisel vajalik sõna lisada.

Adapteeritud on ka kolmemiljonilise linna tulevik — õige on kolme miljoni elaniku linna tulevik.

Püüdu võõras keeles äratuntavat vormi säilitada näeme ka sõnade üheaegselt ja samaaegselt stamplikus vohamises (vt. U. Liivaku, «Kust king keelt pigistab»). Omadussõnast tuletatud määrsõna o-lõppu vene keeles püütakse kramplikult asendada lt-lõpuga. Enam ei näe küll trükituna aastaringselt, käsikirjadest aga võib siamaani leida poiss punetas saunajärgselt või naaber röömustas paljusõnaliselt, kiitles enneaegselt või haaras silmapilkselt.

Nii nagu teise keele sõnatunnused või kääanded, ei kuulu otsetõlkimisele ka enamik teise keele abisõnu. Asjalikku nõuannet, kuidas abil, jaoks, juures, poolt ja suhtes liigtarvitust vältida ja sõnu õigesti kasutada, leiab U. Liivaku raamatust «Kust king keelt pigistab». Igas suhtes õige lause on igas mõttes õige lause, peamine argument jutuaajamise juures on peamine argument jutuaajamisel, perenaise poolt jäetud raha on perenaise jäetud raha, diviisi staabi poolt antud lahingukäsi-d on diviisi staabist antud lahingukäsi-d. E. aeti käskjala poolt üles enne päikesetõusu tuleb ümber sõnastada: käskjalg ajas E. üles...; staabiülem luges Jaani poolt toodud paberi läbi on õigel kujul luges Jaani toodud paberi läbi, sest Jaani poolt tähen-

Algus «Loomingus» nr. 9. Näide lk. 1323 esimeses lauses palume lugeda: kõrged põhjalaiused.

dab esmajoones Jaani kodust. Sageli tuleb poolt asemel kasutada seestütlevat käännet: tuulest viidud, murest murtud, tormist aetud. Jaoks asemel on tavaliselt alaleütlev käänne: see on mõeldud Peetri jaoks peab olema see on mõeldud Peetrile, vahel saav käänne: neid tabelleid on vaja õpitu kordamiseks.

Tuima suunas asemel õpetab H. Saari «Keelehääling» kasutama keeleomast ja tähenduselt avaramat poole, niisiis lapsed jooksid koolimaja poole, kõik vaatasid lenduri poole. Vahel nõuab verb hoopiski alaleütlevat käännet: viitas kinžallile, osutas pildile.

Paks bukvalism on tõlkida õhtul istus poiss raamatu kohal. Suits hõljub majade kohal, rist seisab hauapeatsis, pilved kihutavad üle metsade ja mägede, poiss saab õhtul istuda ainult raamatu või õpikute taga. Mõnikord on taga asemel loomulikum kasutada käännet: sellest söögilauas ei räägita. Kohta asemel sobib vahel kasutada seestütlevat: olen temast palju lugenud, mida sa sellest arvad.

Võõrast vormi kopeerides saadakse konstruktsioon üks kingseppadest, mille asemel on loomulikum öelda üks kingsepp. Üks hale ja armas jutt tuleks nüüd moodsamalt ümber öelda ja tulemus oleks üks haledatest ja armsatest juttudest. Aga mis on viga lausel kolm röövlit tulid mööda teed, üks röövel vilistas? Lehest loeme: helilint kohtumisest ühega omaaegsetest Tartu komsomolijuhitidest — miks ei võiks öelda: helilint kohtumisest omaaegse Tartu komsomolijuhiga! Kole ja kohmakas on ka: ühes sellistest memorandumitest märgitakse... Esimeseks neist näib olevat on normaalselt öeldes esimene näib olevat. Igaüks neist on samuti russitsism, õige on igaüks teadis oma ülesannet. Raadiost öeldi: Kohe teatatakse teile teemad, valige meelepärane neist. Kaks võrdset ja paremat võimalust oleksid valige meelepärane või valige nende seast meelepärane. E. Kindlami raamatust «Meie igapäevane keel» leiame järgmiste sõnade «tarvitusõpetuse»: enamik, vähemik, osa, suurem jagu nõuavad osastavat käännet (enamik inimesi, osa õpilasi), sõnad paljud, mitmed, mõned nimetavat (paljud lapsed, mitmed õpilased).

Vene «a» tähendab Arumaa sõnastiku järgi s i d e s õ n a n a kuid, aga, ent, küsi-sõnana ah?, hüüdsõnana ah!, aa!. Aga on loomulikum, kuid ja eriti ent kirjakeelsemad. Oskamatud tõlked lausa kubisevad aga-dest. Eesti aga mõjub sageli kaalukamalt, vastandavamalt kui vene «a», mis on ülelibisevam, pigem seob kui vastandab lauseosi, seetõttu on ta tähendus tihtipeale lihtsalt ja ning eriti lause alguses võib selle tõlkimatagi jätta. Kurioosumina kõlab — tookord tõsimeelne — sõnavõtt 1950. a. ajalehest: «Tõlkes pole täiel määral ära kasutatud eesti keele sünonüümiderikkust. Vahet ei ole ka tehtud venekeelsete sidesõnade «a» ja «но» tõlkimisel, kasutades mõlemal juhtumil sõna «aga», kuigi esimesele vastab eesti keeles «aga», teisele — «kuid»».

Tõlkimata tuleb tavaliselt jätta ka vene keelele omane vähendusliide, sest eesti keel kasutab deminutiive üsna harva, onukesed, pajakesed ja potikesed võivad vastu autori tahet teksti koomiliseks muuta. Meil ei ole tavaks metsakeses jalu-tada ja õunakest süüa, liialdamisena kõlab välke kukeke või tilluke tüdrukuke. Kontekstist olenevalt tähendab собака kas pisikest koera või (armast) koerakest, s. t. vähendusliide märgib kas suurust või hellitusvarjundit; ainult siis, kui see või teine on sisu seisukohalt oluline, tuleb ta tõlkida.

Lühidalt veel paljudes tõlgetes korduvatest halbadest või lausa vigastest vastetest.

Mingil juhul ei saa küsida: milleks sa karjud?, küsime ikka: miks sa karjud, mis sa karjud, mispärast sa karjud? Vale on: milleks mitte naerda, õige: miks ma ei peaks naerma. Kuidas siis muidu on eesti keeles öelduna aga muidugi ja vastasel korral — muidu.

Eestlane ei nooguta peaga, vaid noogutab või noogutab pead. Noogutas jaatavalt on absurd — katsuge eitavalt noogutada! Raputas eitavalt pead on russitsism, aitab, kui öelda: raputas pead. Vangutas pead tähendab kahtlemist, ebakindlust või halvakspanu, etteheidet, seepärast ei saa öelda vangutas eitavalt pead.

Aknasse vaadata on võimalik ainult õuest, toas olles vaatame aknast välja.

Tõusis trepist, laskus trepist on halbade tõlgete stamp, mis on otsapidi jõudnud ka algupärasesse kirjandusse. Tõuseb päike, tõuseb torm, tõusevad udu, suits, linn, lennuk, õhupall, lift, inimene tõuseb üles (=ärkab), tõuseb istuma, tõuseb laua tagant, aga läheb, astub, jookseb trepist üles, tuleb, kõnnib, tormab trepist alla, ronib redelit mööda lakka. Heinalised lähevad mäest üles, poisid ronivad nõlvakust üles, tulevad, ronivad või jooksevad alla — jäägu mäkketõusmine ja laskumine kui märksa raskemad tegevused tõelistele mäeronijatele!

Peenemaks ütlemiseks peavad tõlkijad asetamist ja asetsemist: asetas piimapudeli

lauale, kuigi asetama tähendab paigutama, teatud kindlasse asendisse seadma (asetab oma kinga eelkäija jalajäljesse) ja normaalne oleks öelda päni piimapudeli lauale. Üeldakse: aknad asetsesid uksest vasakul, kapp asetses nurgas, kuigi võiks vahelduseks öelda päris inimese moodi aknad olid uksest vasakul ja kapp seisid nurgas.

Stampverb võtma terroriseerib kiirust ja kõrgust, kuigi eesti keeles on ainuvõimalik kiirust lisada või suurendada ja kõrgemale tõusta. Siinkõhal sobib meenutada teist stampsõna kõrge, mille väljatõrjumiseks tuleb kasutada õigeid sõnaühendeid suur kiirus ja kiire tempo: auto sõitis suure kiirusega, kõik toimus kiires tempos.

Väljus toast, väljus metsast on seni olnud tavapärane pruuk — läks välja kust?, nüüd hakkab seda loomulikku seost mõjutama vene keele вышел на двор. Juba võib oma kirjanduses kohata ebaloomulikku käänat väljus trepile, väljus pimedusse, mille asemel keelevaist nõuab astus, läks trepile, läks (välja), astus, kadus pimedusse.

Surmkindlalt ärgu olgu ilukirjanduses kohta universaalsõnal masin! Niigi tuleb seda sageli kasutada, kui asjal pole muud nime ja täiendsõna täpsustab masina liiki (auru-, niidu-, külvi-, tule-, triik-, liha-, õmblus-, habemeajamis-, kirjutus- ja põrgumasin). Oma selget nime kannavad auto, veoauto, võidusõiduauto, kalur-, mootorratas, lumesaht, traktor, lennuk, tank ja roomikauto, lisaks veel limusiin ja krusa — ja kõik kipuvad pärast esimest tutvustamist muutuma masinateks. Lenduritel on masinad, tankistidel masinad, muidugi ka autojuhtidel omad masinad. Parem on korrata autot või ükskõik millist vajalikku sõna kui asendada see tuima ja nudi argosõnaga!

Argosõnu, mida kõnekeeles kuuleb, aga mille koht pole kirjanduses, on teisigi. Nu vot, davai, tegid stoikat ei ole eesti keel, vaid kõlbmatud toorlaenud.

Lapsusi üksikute sõnade tõlkimisel võiks loetleda lõputult. Sageli öeldakse vene keele eeskujul teisel päeval, kuigi see tähendab järgmisel päeval, ikka vilksatab siin-seal koomiline meesiludus (vrd. naisiludus või ilus naine). Tõlkevõistlusel arvati, et два орлода (kaks päevavarast) on kaks aisanärijat või nagu oleksime aisa alla neelanud, ajalehejutus äratrukitud öövaas on tegelikult tarbeese ööpott — originaali sõnamäng ja selles väljenduv põlastus jäi eesti keeles nagunii tabamata. Tõlkija kirjutab: komandör liibus ise okulaaride külge; auto tolmas edasi; tahan olla lühike (= tahan teha lühidalt); uskumatut vaeva nähes ja viimast higi higistades kandsid nad oma koormat; ta nägi linnaelektrivõrgu ümberlangenud poste; puud sirutasid kõikjale oma mahakaksatud oksaraage ja tüükaid; ta armastas venitatud vene laule.

Tõlkija kirjutab ja see trükitakse ära:

Võib-olla pole T-d ammugi enam tehases? On jätnud oma tormaka pea kuhugi kodusõja rindele...

Kuidas inimesele andeks anda, kui ta tuleb metsalisena sulle kallale ja annab lööke su inimlikku näkku?

S. painutas end tagasi ja paiskas naise selja taga kõminal üksikuid sõnu välja. (Tõlge ilmunud 1968. a.)

S. oli tõsiselt erutatud, ta pudistas, kogeles, neelas sõnu, nämmutas ja sülitas välja kamalutäite kaupa häälikuid. (Tõlge ilmunud 1978. a.)

Pealegi oli ta sunnitud esinema poliitikuna, kes peab seoses varem pidulikult antud lubaduse — avada teine rinne — rikkumisega end õigustama ja manööverdama.

Kõik pole trükki ka pääsenud — näiteid käsikirjadest:

Kogu õõ kuulis ta summutatud sõdurihääli tihedalt hunnikusse kogunenud kehade ringis vestlemas.

...laseb argielul end veristada ja keeb tööpalavikus.

Üllatades oma mõõtmatega mustendasid lennukipommide kraatrid.

Ta leidis meistri, kui see parajasti kapaga söimusõnu masina peale kallast.

Talle ei meeldinud see kullaga läiklemine, mis võis neid ainult demaskeerida.

Kas teil diviisid on kõik sihukesed parajad koos — arglikud? Tuleb välja, et teist, siberlastest, asjata au ja kiitust pasundatakse? Mida sa väristad?

Mida siin kommenteerida või mis moraali lugeda? Lõpetame peatüki selliste tölkijate tegevust iseloomustava, samuti tõlkija sulest sündinud lausega:

Ja siis tormas ta ilma mõistuse osavõtuta läbi külma valge udu.

MIDA PEAB TÕLKIJAJA TEADMA EESTI KEELEST?

Oh, palju, nii palju kui vähegi võimalik! Kui tõlkevõistlus näitas, et vene keele oskamisega pole lood kõige paremad, oli seda kurvem tõdeda, et ka eesti keele oskus, mis peaks oletatavasti olema vähemalt keskkooli tasemel, on nukrakstegevalt nõrk. Eksiti päris algeliste õigekirjutusreeglite vastu, kirjavahemärkide tarvitamises, kokku- ja lahkukirjutamises. Võimatu on saada tõlkijaks, kui inimene ei oska emakeeles kirjutada korrektset lauset, kui tal pole aimugi lauselühendite tähendusest, tavapärasest sõnade järjekorrast lauses, rektsoonist ja paljust muust. Emakeel on tõlkija ainus tööriist, mis nagu oli kirjanikul teose kirjutamisel tema emakeel; ainult keele vahendusel jõuavad lugejani kirjaniku stiilikujundid ja teose mõte; seetõttu on elementaarne nõue, et tõlkijal oleks keelevaistu ja huvi keelenüansside vastu. Isegi mõne tunnustatud reegli ignoreerimine on võimalik juhul, kui põhjalikult tuntakse ja teatakse seda, mida ignoreeritakse, muidu on tegu vaid kaalutu vohiklikkusega.

Nõnda tuleb tõlkijale kasuks kõik, mida ta teab oma keelest intuiitiivselt nagu iga keeletarvitaja, kõik, mida ta koolis on õppinud või mida tööd tehes, mõnda probleemi lahendades on endale selgeks teinud.

Millised raamatud aitavad algajat, eriti kui ta pole filoloog, mida tal võib vaja minna?

Iga tõlkija vajab J. Valgma ja N. Rummeli «Eesti keele grammatikat» (1968, II tr. 1970), «Õigekeelsussõnaraamatut» (1976), «Võõrsõnade leksikoni» (1978). Tõhus sõnaraamat on kolmeköiteline «Eesti õigekeelsuse sõnaraamat» (1925—1937), nn. Veski sõnaraamat, vähemal määral tulevad arvesse ka «Suure õigekeelsus-sõnaraamatu» kaks ilmunud annet (1948—1951). Tarvilik ja avastusi pakkuv on F. J. Wiedemanni «Eesti-saksa sõnaraamat», mille esimene trükk ilmus 1869. aastal, neljas trükk a. 1973. A. Saareste «Eesti keele mõisteline sõnaraamat» (4 köidet, 1958—1963) sisaldab pesadesse rühmitatuna hulgaliselt rahva kultuuri, olustikku, omaaegset tööd ja tööriistu ning kombeid tähistavaid sõnu, rahvapäraseid linnu- ja loomanimesid, meresõidu ning põlluharimise terminoloogiat, rikkaliku valiku murretes kasutatud verbe ja omadussõnade sünonüüme. Hilisemat, n.-õ. linlikumat sõnavara on raamatunapilt. Teist laadi sõnavara pakuvad J. Aaviku «Uute sõnade sõnastik» (1919), «Uute sõnade ja vähem tuntud sõnade sõnastik» (1921) ning A. Kõrvi «Uute ja vähemtuntud sõnade sõnastik» (II tr. 1939). Vaja võib minna H. Haljaspõllu «Võõrsõnade leksikoni» (I tr. 1931, III tr. 1937) ja «Väikest võõrsõnastikku» (1933). Välimatud on A. Reitsaku «Valimik vene fraseologisme eesti vastetega» (1975) ja «Valimik vene vanasõnu eesti vastetega» (1969) ning F. Vaka «Suured ninad murdsid päid...» (1970). Vanasõnad, mida rahvaluulekogudes olevat umbes 160 000, on seni praktiliselt kättesaamatud — M. J. Eiseni õhuke, ebaisaldatavas töötluses ja sisult vananenud «Eesti vanasõnad» (II tr. 1929) ning E. Normanni koostatud «Valimik eesti vanasõnu» (1955) on mõlemad muutunud antikvaarseks harulduseks.

Sõnastikkude vähesuse üle on kurdetud paarkümmend aastat. Nüüd on autoriteetsed häälde kuulutanud selle tegevuse halamiseks, millest nagunii suuremat tolku ei ole. Seda teadmiseks võttes, lihtsalt inertsist veel veidi vaikset viginat. Kui välja rehkendad, et Silvet tegi omal ajal inglise-eesti sõnaraamatu algusest lõpuni valmis vähem kui nelja aastaga ja et selle trükkimisele kulus aasta ja viis kuud, kui mõtled sõnaraamatutele, mis on tuntud ühe, vahel kahe-kolme mehe nime all, siis kipub meel ikkagi mõruks minema. Selge, et kapitaalset sõnaraamatuid tehakse hulgakesi ja kaua, ometi on arusaamatu, miks väikesi ja hädavajalikke käsiraamatuid siamaani tegemagi pole suudetud asuda. Karjuv vajadus on lentsõnade kogumiku järele — õpilasel ei pilgu silmgi, kui ta ütleb: mis sa koonerdad nagu kröösus, sest kui ta kröösuse üldse millegagi ühendab, siis pigem kröönimisega kui Kroisosega. Võõrsõnu tuntakse valesti, keskkooliõpilane on veendunud, et konsultatsioon tähendab järeleaitamistundi, ja küsib postkontoris ankeeti raha saatmiseks. Kas tõesti on vaja kollektiivi, komisjone ja kolleegiume, et mõnepoognalist õpilase võõrsõnastikku kunagi kümne aasta pärast valmis saada? Võib-olla teeks üks inimene selle aasta-paariga ära? Suurt võõrsõnastikku (uut trükki) pole võimalik poest osta, õpilastele peaks väikese võõrsõnastiku kätte toimetama samas tiraažis ja samal viisil nagu muude ainete töövihikud. Sama lugu on sünonüümide sõnastikuga, mida ei saavat enne tegema hakata, kui akadeemiline väljaanne või selle käsikiri on olemas. Senikaua jõuab veel paar põlvkonda kidakeelseid kaaskodanikke üles kas-

vada. Õpilastele aitaks esialgu õhukesest vihikust, mis sisaldaks oluliste sünonüümide loetelu ilma näitelausesteta, ilma teadusliku aparatuurita. Fraseoloogia minisõnastik ei pruugiks olla palju mahukam kui A. Reitsaku vene fraseologismide valimiku lõpus leiduv eesti vastete register, kui igale väljendile lisada lühike tähenduse seletus. Täiuslikkuse taotlus ja põhjalikkus on kenad asjad, aga muutuvad vahel lihtsalt saamatuseks. Pigem olgu meil paar ebatäielikku sõnaraamatut kui augud raamaturiivulis ja õpilaste teadmistes.

Ja mille najal see algaja tõlkijagi alustab, kui kolm aastat tagasi ilmunud ÕS-i praegugi poest osta ei saa ja kui ta võõrsõnastiku müügileilmumise tunnil raamatukauplusesse ei sattunud!

See-eest ostku ta kähku ära (kui veel saada on) meie esimene vene keelest tõlkimise probleeme käsitlev raamat — U. Liivaku ja H. Meriste «Kuidas seda tõlkida» (1975). Seda tuleb algajal korduvalt lugeda ja sirvida, kasutada praktilise tõlkeõpikuna. Pärast lühikest tarbekirjanduse tõlkimise ajalugu Eestis tutvustatakse levinumaid tõlketooriaid, selgitatakse vene keelest eestindamise erijooni, räägitakse sõnaraamatutest ja teatmeteostest ning nende kasutamisest. Pool raamatut moodustab sõnastiku, milles käsitletakse sõnu, mida (või mille täiendavat tähendust) sõnaraamatutes ei leidu, võõrsõnade tähendust vene keeles, sünonüüme, oskussõnu ja fraseoloogiat. Teadlik rõhk on asetatud tarbekirjanduse tõlkimisele, aga et tarbekirjanduse ja juturaamatu tõlkimisel kehtivad samad algtõed, saab ka ilukirjanduse tõlkija siit kätte tõlkimise põhireeglid ja õpib nägema vene ja eesti keele erinevusi.

Keele- ja stiilivigu analüüsib U. Liivaku «Kust king keelt pigistab» (I tr. 1972, II tr. 1978). Keelehoolelet ja -seadet sisaldab E. Kindlami raamat «Meie igapäevane keel» (1976). Võhikugi peaks ära võluma H. Saari «Keelehääling» (1976). Kogumikudesse «Keelevoos 73/74» (1976), «Keelevoos 75» (1977) ja «Keelevoos 76» (1978) on valitud olulisemad ajalehtedes ja ajakirjades ilmunud keelekirjutised, raamatute lõpus on põhjalik bibliograafia. Koguteos «Keel, mida me uurime» (1976) tutvustab keeleteaduse tänaseid uurimissuundi ja põhiprobleeme, «Keel, mida me harime» (1976) murdeuurimist ja keelekorraldust.

Juba mainitud J. Valgma ja N. Rembali «Eesti keele grammatika» on tõlkijale hädavajalik kui käsiraamat igapäevaseks kasutamiseks, see on meil hulga aja järel grammatika, mis on mõeldud täiskasvanud kasutajale, mitte koolilapsele. Eelmine selletaoline oli J. Aaviku «Eesti õigekeelsuse õpik ja grammatika» (1936). Ilmumisest möödunud nelikümmend kolm aastat on paljud Aaviku ettepanekud ja konkreetset soovitusi tühjaks teinud, endiselt huvitav on aga viis, kuidas ta oma näitematerjali analüüsib, milliseid seoseid esitab, milliste järeldusteni jõuab. Loomulikult on raamatus palju iganematut — ja võib-olla pakub lugemisnaudingut ka autori äge ja kirglik stiil. Ei teeks paha, kui tõlkijal sellegi raamatuga tutvuda õnnestuks.

Muidugi jälgib keelehuviline kõiki praegu ilmuvaid keelekirjutisi, sariväljaandeid (näiteks Emakeele Seltsi Toimetised, «Kodumurre»), keelemeeste artiklite kogumikke (E. Elisto, «Õigest keelest, tervest meelest», 1976, jt.), keeleteadlaste pühendatud teoseid («Üheksa aastakümnet», 1971, «Centum», 1974), loeb endastmõistetavalt «Sirpi ja Vasarat» ning tellib ajakirja «Keel ja Kirjandus».

Mõni oluline raamat võib sellest loetelust välja jäänud olla, aga küll asjahuviline ta üles leiab.

Õpetava ja juhatava kirjanduse rohkus näitab, et kuskil miski logiseb (ei ole tahtmist täpsustada, kus nimelt). Seletused ja näpunäited ei paista päralt jõudvat. Ilmunud tõlkeramatutest võib leida eksimusi lihtsate ja loogiliste reeglite vastu, mis peaksid keskkoollõpilaselegi olema pealuu sisse taotud. Raskusi teeb kõrvalause äratundmine, lühike ja selge kui ja nagu komareegleid näib grammatikast kutsutatud olevat. Ei tahaks siin komareegleid kordama hakata, paragrahv näite järel märgib lõiku Valgma-Rembali grammatikast, kus vastavast reeglist juttu on. **Koma puudub lausetest:** Ta nõudis, et A. võtaks süüdistuse vastu ning ulatas talle süüdistuskokkuvõtte. (§ 308.) Mõnes kohas leiab vaevalt paika kuhu istuda. (§ 288.) Seda ei vedanud mitte triitonid vaid neegrid. (§ 253.)

Koma on liigne lausetes: Keerasin kastikese kummuli, ning raske rist kukkus mulle pihku. Mina aga kolisin nende juurest ära, ja H. unustas mu. (§ 278.)

Temast ei paista muud, kui tugev tähniline turi. Sina ei saa kogu elu jooksul nii palju hirmu tunda, kui mina üheainsa tunni jooksul. Kus siis veel rännata, kui mitte siin? (§ 312, 313.) Viimane lause on sisult jaatav, küsimärgi asemel peab lõpus olema hüüumärk. Need komad on kui- ja nagu-võrdluse ette kolinud meile vene ortograafiast.

Mõned vigaselt ilmunud laused veel, aga parandatud kujul: Miski ei kutsu minus esile säärast sisemist protesti kui ebausutav dokumentaalproosa. Ta võttis kohvri, kus polnudki muud kui tualett-tarvete karp. Ei jää midagi muud üle kui minna ja osta pudel. (§ 312; vt. ka E. Kindlam, lk. 115.)

Koma on liigne või ees võrdsete lauseosade vahel: Need mehed jätsid endast hea mälestuse kas siis kasuliku tegevusega maa kirdeosas, või siis osavõtuga geograafilistest avastustest. Loom võib hukkuda kuumarabandusest, kui ta õigel ajal ei leia mõnd lompi, kus saaks tulist keha jahutada, või siis halvemal juhul liputada tagaloiba nagu lehvikut. (§ 253; see koma on pärit или eest.)

Õige koma ja ees: Ma ootasin sind terve päeva, ja sa ei tulnud (ja = aga, § 304).

Väikest segadust tekitavad aeg-ajalt lauselühendid. Nii des- ja nud-lühendis märgitud tegevus kui ka absoluutse nimetavaga väljendatud teoviis seostuvad tegijaga, lause alusega. Kuigi lugeja on taiplik ja kontekst aitab tal kriitilisi, mitme tegijaga lauseid mõista, on siiski parem segasust, kahemõttelisust või tarbetut koomikat vältida. **Mõned näited:**

Mees tõusis pooleldi ja hakkas kärsitult mingit kirja otsima oma kuusepuust laua sahtlist, mille ta kriuksudes oli lahti tõmmanud.

Akna juurde jõudnud, kadus ta juba nurga taha.

Ehitusplatsilt tulles kohtas Teet Jaaku, raamatupamp kaenlas.

Tüsedaks oli Aino tõepoolest läinud, seda oli näha istudeski.

nud- ja des-lühendid on eesti keeles teise kaaluga kui vastavad vormid vene keeles. Liigsed nud- ja des-lühendid muudavad eestikeelse teksti halvas mõttes literatuurseks. **Kõnekeeles kirjeldame eelnenud tegevust kui-ga algava kõrvallause abil:** kui ma akna juurde jõudsin, kadus ta juba nurga taha. **Sama võimalust ja tegija äramärkimist on soovitatav kasutada ka üleliigsete nud-lühendite likvideerimiseks ja valesimõistmise vältimiseks.** Sama kehtib des-lühendite kohta — need on omal kohal, kui kõlavad niisama loomulikult nagu laulus «kits läks kiideldes mäele, hunt läks hoobeldes järele». Kus see nii ei ole, saame samaaegset või järgnevat tegevust väljendada kahe öeldise abil. **Kohmakalt kõlab:** ema tegi koti tühjaks, pannes leiva ja saia lauale; sööb, rüübates teed kõrvale; inimlikum tundub: ema tegi koti tühjaks, pani leiva ja saia lauale; sööb ja rüüüb teed peale. Aeg-ajalt kihutab mööda kähisevalt popsutades mootorpaat oleks popsutat mootorpaat.

n u k s - ja m a k s - v o r m i õiget kasutamist seletatakse nii H. Saari kui ka E. Kindlami raamatus. Vigase tarvituse näide: Varsti pärast südaööd hakkas paistma kuu, mis oli meile ülisoodne: olnuks taevas pilves, polnuks me suutnud soost läbi minna. Polnuks = poleks olnud, **järelikult:** oleks taevas pilves olnud, poleks me olnud suutnud soost läbi minna. **Õige võimalus:** olnuks taevas pilves, poleks me suutnud või: olnuks taevas pilves, ei suutnuks me soost läbi minna. **Lause tõlkevõistluselt:** и в деревне тоже как повыверло все ja selle tõlkekatse: ka külas olnuks nagu kõik välja surnud. **Lause on võrdlause, tingiv kõneviis on ülepea tarbetu, üks mõeldavaid lahendusi oleks:** ka küla oli nagu välja surnud.

Sagedamini eksitakse maks-vormiga. Näiteid: Minister kutsuti nõupidamisele arutamaks tulevikukavasid või: E-l õnnestus siiski teda veenda, kutsumaks ka saadik C-i. Siin näitab -maks ainult tahtmist iga hinna eest moodne olla, õigel kujul oleksid laused: kutsuti nõupidamisele arutama tulevikukavasid ja õnnestus teda veenda, et kutsutaks ka saadik. -maks = et -da (iseloomustamaks = et iseloomustada) ja pruugitakse teda stiili parandamiseks, kui lauses on liiga palju et-iga algavaid kõrvallauseid. Kui lauses ei ole et-iga seotud da-tegevusnime, pole seal ka midagi lühendada (näiteks: Tiia rääkis niiviisi, et Annes tundis, et Tiia tõesti ei taha, et ta läheks). Nõudliku maks-vormi kasutamine on kahjuks kirja- ja kõnemeeste stiili rohkem rikkunud kui seda parandanud. Targem oleks enne kaaluda, kas ta ka õigesti tarvitatuna tõepoolest loodetud kasu annab.

Mõeldamatu tundub järgnev lause, aga ära ta on trükitud: Oleksin mina Lazareviks olnud, oleksin... Kui mina oleksin linnapea, laseksin südalinnas vihmaveetorud ära parandada. **Õige on öelda:** oleksin mina olnud Lazarev. **S a a v a k ä ä n d e kasutamine pole põhjendatud ka lauses:** Otsiti läbi kirik, mille koguduse kauaaegseks liikmeks G. oli olnud. **Õige on:** mille koguduse kauaaegne liige G. oli olnud või: kirik, kus G. oli kaua aega olnud koguduse liige. **Vene keele быть, стать кем?, чем? hüpnotiseerib tõlkijaid, tingimata öeldakse, et iga laeva sissesõit on asulale väikeseks peoks, kuigi ka sellise lause puhul tuleks eelistada on asulale väike pidu.** Pärast kooli lõpetamist sai ta õpetajaks — siin oleks kenam öelda: pärast kooli lõpetamist sai temast õpetaja. **Et hüpnoosist pääseda, on tõlkijal kasulik läbi lugeda, mida arvavad asjast H. Saari (lk. 27 jj.) ja E. Kindlam (lk. 64—65).**

Kui öeldiseks on näib, paistab, tundub, tuleks julgemini kasutada öeldistäidet nimetavas käändes: näib raske, paistab igav, lugu tundub huvitav. Samaväärne võimalus on öelda: näib raske olevat, tundub tüütu olevat. Sellest, et vene keeles on ainuvalitsev teine kääne, ei tohiks tõlkijad end segada lasta.

Saavas käändes öeldistäitemäärus on eesti keeles ainsuses ka siis, kui ta sisult käib mitmusliku sõna või mitme asja kohta: aed ja värav värviti kollaseks, inimeste näod muutusid tõsiseks, päevad läksid pikemaks. Ainult siis, kui tahame asjaosalisi eraldi esile tõsta, kasutame mitmust: Tiiu ja Teet valiti tõrvikukandjateks, meie peame ennast targemateks.

Ainsusesse jääb eesti keeles tavaliselt ka mitme täiendiga põhisõna: ta tõlgib inglise ja prantsuse keelest, peole saabus külalisi Tartu, Võru ja Valga rajoonist, kuu- vade juuste pesemiseks kasutatakse takja- ja kasešampooni.

Pöördume korra veel tagasi oleva käände juurde. Vene keele mõjul ja toetusel hakkab olevas käändes võrdlusmäärus välja tõrjuma eesti keelele igiomast kuija nagu-võrdlust. Meenutame, kuidas me võrdleme: punane nagu veri, lippa nüüd nagu välk, mehed seisavad nii kui sein, raksatas nagu pikne, laulab otsekui ööbik. Nüüd kirjutatakse süsimusta või must kui süsi asemel juba sõena must, eelistatakse öelda naine sisises maona, vanamees paterdas pardina. na-võrdlustel on alati olnud kindel koht luulekeeles (maa sisse taotud sünged vaiad, siil-okkana ümber aiad; paine tinana vajus mu peale; ma seisan mesilastaruna; maruna puudutab hinge), kuigi leidub samavõrd või rohkemgi ka teist võrdlemisvõimalust (järv leegib eha paistel ja hiilgab nagu kuld; see ujub kui kuldne lõng läbi öö; mu süda õhetab kui hõõgub ääs; kui laine laiub metsahõlm). Proosakeeles on samuti võimalik kasutada mõlemat: tuiskas tuulekeerisena üle lava või tõrmas kui tuulekeeris üle lava. Päris kindlasti ei tohi olevat käännet kasutada kivinenud fraseoloogilistes ütlustes: süda värises kui haavaleht, vähib nagu vasikas uut aiaväravat, loll nagu saabas. See hoiatus võib enneaegne näida ja naerma ajada — kes siis ütles: oled saapana loll! — aga pea seegi päev ei või tulla. Oht on päris realselt ja selgelt silmapiiril. Tõlkest loeme: mu südant näris näljase rotina kole tusk. Teisest tõlkest: taamal seisis müürina sünge ja tiheda alusmetsaga põlismaas. Esimese hooga ei saa lugedes arugi, kas näris rotina või rotina kole, seisis müürina või müürina sünge. Seepärast, kui on tegu võrdlusega, ei maksa iga kord vene keelest käännet otse üle kanda. Seisis kui kalju, vonkles otsekui uss või varises kokku nagu kaardimajake on igal juhul õige ja loomulik, seisis kaljuna, vonkles ussina, varises kaardimajakesena kokku on ivake peenem, literatuursema maiguga ega sobi igasse kohta.

Ja meeles pidada: sellistes võrdlustes käib koma kui ja nagu ette ainult vene keeles!

Omaette uurimisteema oleks vene keelest mõjustatud kaasaütlev eesti trüki-sõnas. Kas tähed siravad helesinise ja kuldse tulega või siravad helesiniselt ja kuld-selt? Kas saab naeratada irvega, võpatada värinaga, muhelda laia naeratusega? Tõlgetes jumal paraku saab:

Käed värisesid, seljas võpatas nahk kerge värinaga.

... vaatas oma näo ees hajuvat halli suitsupilve, naeratas tusase koera irvega.

Tigedus saatis neid musta varjuna hauani, tuues elu kestel kaasa palju tarbetu julmusega vastikuid tegusid.

F. oli kõhnaks jäänud, oma liigutuste ja juttude närvilise värinaga puuris löökese sarnaseks muutunud.

Vanas pargis oli suur vesikuppudega umbekasvanud tiik.

Ta tõstis naljakalt oma jalgu kuivanud mudaga raskeis saabastes.

Talle näis, et S. oli mingi röömsa lootusega täidetud.

Ta on vähearenenud inimene, lõpmatu vihaga vägivalla vastu.

Küsimus torkis kurku terava ülekohtutundega.

Meenutus V-st torkas meeletu, pead pööritama ajava igatsusega.

Neil õnnestus haakida ennast ühe signaalidega tõrjutava kolonni sappa.

Poleks leidunud jõudu, mis neid öisesse, automaaditulega läkastavasse metsa oleks suutnud ajada.

Las see valu uuristab südames etteheitega: mida mina olen teinud, et seda vältida?

Bukvalistlik, vananenud tõlge, ütlete? Jah, just nii, aga kuulub kohustusliku kooli-lektüüri hulka, on ilmunud mitmes trükis, igal aastal loevad seda kõik üheteist-kümnenda klassi õpilased tervel Eestimaal (1978. aastal oli neid 15 000). Koolilap-selt ei saa nõuda väljaarenenud keeletunnet ja kriitikameelt, ta ei oska mõeldagi sellele, et autor kirjutab raamatü oma emakeeles ja et see, mida tema nüüd loeb,

on tõlge. Kõik tõlkija patud, kohmakas keel, konarlik või olematu stiil, arusaamatud laused pannakse autori arvele. Halb tõlge diskrediteerib raamatu autorit, mitte tõlkijat. 1976. a. ilmus «Nõukogude Õpetajas» artikkel «Kirjanduse seos teiste kunstiliikidega». Kinnitanud, et raamatus on lehekülgi, mis haruldaselt hästi annavad edasi seda meeleolu, mis valdab lihtsat naist, kui ta esimest korda kuuleb head tõsist muusikat, toob artikli autor näite (tsiteerin tsitaati):

«Mahlakalt ja tihedalt hakkasid keeled laulma. Sügava ohkega ühines nendega veel üks helirikas noot. Parema käe sõrmede alt lendasid helge kõlaga äreva parvena keelte imelikult läbipaistvad hüüded, hakkasid kõikuma, rabelema madalate nootide tumedal taustal nagu ehmunud linnud...»

Autor väidab, et need leheküljed «on tõeliseks tõsise muusika kunstipäraseks propagandaks».

Julgen arvata vastupidist. Selliste näidetega võib õpilase ühel hoobil peletada eemale nii tõsisest muusikast kui ka kirjandusest. Ja kõige vähem on selles süüdi kirjanik.

Kirjastuses on tasapisi alustatud moraalselt vananenud tõlgete redigeerimist, paljud teosed tuleb uuesti tõlkida; see on suur töö, mis oleks vaja kiiresti lõpule viia, kahjuks ei piisa asjatundlikke inimesi, ei toimetajaid ega tõlkijaid. Bukvalismist kui nähtusest oleme lahti saanud, bukvalistlikud tõlkeid ringlevad veel kaua, mõjutavad õpilaste ja teiste lugejate stiilimeelt ja keeletarvitust. Saame veel hulk aega lõigata, mida ise oleme külvanud. Horribile dictu, aga praegune eesti kirjanduse keel näitab, et bukvalistlikel tõlgetel on palju kaugeleulatavamad mõjud, kui me tahaksime uskuda. Eespool toodud nihestunud kaasaütleva käände näidetes olid neli viimast lauset pärit 1978. aastal ilmunud eesti romaanist. Kui maa sool tuimaks on läinud, miska peab teda siis soolaseks tehtama? 1936. aastal ütles J. Aavik nõrdinult: «Ükskõiksus keele vastu on eesti kirjanikel praegu täieline, — suurem kui kunagi enne.» Ei tea, mida ta praegu ütleks. Täielik kindlasti mitte, aga meil on ka raamatuid, mida peaks teoreetiliselt olema päris hõlpus vene keelde tõlkida. Lugu on kehv, kui üks kirjandusse pürgija ei talpa, mis on võõras (olin selles gusi-lebedi mängus paratamatult hani), ja teine ei tunne oma (härjavärsi säärvandid). Paljud kirjutajad on teises keelekeskkonnas õppinud, loevad lehti ja raamatuid ja kuulavad raadiot, võtavad vastu samu ringlevaid mõjutusi mis nende kaaskodanikudki. Ja kõigi keeletaju ei ole võrdset erk. Seda võib näha ka raadio- ja televisioonisaadetest, niivõrd kõikuv ja esinejast sõltuv on nende keeleline tase. Kurb on kuulata, kui püüdliselt normaalinimesed katsuvad end painutada oletatava «õige» malli järgi ja kui ladusalt see läheb mõnel elukutselisel raadiomehel. Ilusat ja puhas keelt kuuleb harva, sagedasem on siis läbiviiake kehe vastav kontroll sellele viljale, see sõltub ära või kauplus, milline eile avati. Raadiol on suur võim, seepärast ei tohi ta propageerida vigast keeletarvitust, kirjandusel on suured ülesanded, mistõttu ei tohiks ilmuda ühtegi tuima, puise ja konarliku keelega teost. Olgu siin tuhande esimest korda ära öeldud ka see, et kirjandus on alati olnud sõnakunst.

Millised siis näevad välja need tondid päise päeva ajal? Järgnevalt mõned näited, ritta panemata ja süsteemi seadmata, nii nagu nad silma on torganud. Kirjanduskeeles ei tohi anda peavarju ajalehekeelele väljatõrjutud tõlkestampidele, nagu süüdistused kellegi aadressil, masin nii lennuki, auto kui ka tanki tähenduses, rääkis ja kõneles seal, kus ainuõige on ütles, puhas russitsism on kiirust arendama, väljapleekinud kulmudega nägu, kõrge tuletampoga kuulipildujad tikkisid, üheaegselt tema lasuga, kitsalt asetatud silmadega sõdur, kus mehed kärarikalt oma eesõigust välja selgitasid, lennuk triikis aeglaselt edasi ja tagasi aheliku kohal.

Vene konstruktsioon on nad löödi mingi nähtamatu raskusega küüru, eesti keeles öeldakse mingi nähtamatu raskus löi nad küüru. Kaasaütlevaga liialdamine on öelda kuumus pani pea tuima valuga tihedalt tuikama, ragistasid mootoritega (mootor ise ragiseb või ragistab), vaatab otsa meeldiva alandlikkusega pilgus (loomulik on absoluutne nominatiiv: vaatab otsa, meeldiv alandlikkus pilgus), plahvatustega tuli vahe sisse (plahvatustele tuli vahe sisse). Kaasaütlev võib muidki asju teha: Vihased mesilased hakkasid otsekohe lendu tõusma. Kõigepealt ründasid nad õnnetuse peasüüdlast koos tema hobustega.

Vene keeles saab plahvatavate pommide pilti kirjeldada verbiga стояли, eesti keeles on mõeldamatu lause: Mustad sambad seisid üle kogu välja — seisid on staatiline ja üle seisemisega ühendatuna vale, verb võiks olla kerkisid vmt. Lobiseja on leiuks spioonile on muidugi leid spioonile, läbis pooljoostes mõne samm, mis teda hobusest lahutas — vene keeles saab öelda пробежал несколько шагов, eesti

keeles saab teha joostes mõned sammud või läbida pooljoostes see väike vahemaa, mis teda hobusest lahutas. Kah mul laul Nibelungidest! on traditsioonipäraselt Nibelungide laul; võõras nägu ja tegu on lausel: Esimene jahmatus suurtest pomme pilduvatest lennukitest oli ammugi haihtunud. Või siis Stahl'i aegu meenutav: Korraga haaras teda üleni kangestav õudus — õudus sellest tagasipöördumatust ja etteaimamatust, mille küüsi ta oli sattunud.

U. Liivaku on tuline õigus öelda, et halva keele sünonüümiks pole enam ajalehekeel, et «jõudude vahekorid on muutumas raamatu- ja brošüürikeele kahjuks». Kurb küll, sagenenud keelelohakused, mitte enam null-, vaid lausa miinusstiil lubavad selle üldise raamatu alla lugeda ka ilukirjanduse. Kus enne väartasid tõlkijad, kordavad neid nüüd kirjamehed: tõelised mehed relvaga käes otsustavad maa saatust, palju aastaid teil siis oli, mänguasi kätes, see tuletas talle liigne kord meelde, aastat kaks, paljukorraselised elamud, kohene oht, sõnaga, ongi kogu küsimine, karaski ja kapsasupiga kaetud laua ümber (piduroogadega kaetud laud on võimalik, kapsasupiga kaetud mitte), ruumis oli rahvarohke (koosolek on rahvarohke, ruumis on palju inimesi või hulk rahvast). Kunagi sõitsid koolilaste ekskursioonibussid, ees silt «Juhuveedu», ja igapäev oli selge, et see pole liinibuss, peale ei saa. Nüüd sõidavad samad bussid, ees silt «Tellimisel» (kas seda busi alles tellitakse või peab see olema nagu havi käsul, isa palvel?). Ilmselt oleks õigem tellitud, aga praegu pole asi selles: lihtsalt jälle on tulnud üks tõlgitud sõna tõlgitud vormis ja oma sõna kiiresti nokauti löönud.

Kummaline, et teisest keelest nii hõlpsasti laenatakse peale komade, sõnade ja käändekasutuse ka suuremaid üksusi, kujundi ja pildi loomise tava või trafaretti, kusjuures see uus ei pruugi sugugi parem olla. Vene kirjanduses kirjeldatakse marssimist või muidu häälekat, valju astumist detailides väheerineval viisil (näited tõlgetest): plika rääkis, paljaste jalgadega ruttu märjal maal patsutades; sammusid soldatid, raskete saabastega kõvasti kividel mütsutades; mehed kõndisid, valjusti jalgadega sillutisel trampides. Tõlkekonarused jätame praegu kõrvale, meid huvitab analoog eesti kirjandusest: saabastega sillapõrandal müdistades jooksis tagantpoolt ligi teise lahingumasina juht.

Ei oska õieti täpselt öelda, mis sellises kujundis on meie jaoks võõrapärane. Kääne kindlasti. Ütleksime: paljaste jalgade patsudes märjal maal, raskete saabaste mütsudes, jooksis saabaste müdinal üle silla või hoopis sild kõmises jalgade all. Saabastega mütsutades on ebaolulise detaili rõhutamine, tegevuse ületähtsustamine, imelik küll, isegi staatiliseks muutmine: jalgadega saab vastu maad patsutada pigem ühel kohal, mitte liikudes. Meile on pildis oluline hääli, teisejärguline see, milliste liigutustega mille vastu see hääli tekitatakse. Sellised keeles avalduvad erinevused kahe mõtlemissüsteemi ja kujundiloomise loogika vahel võiksid anda huvitavat ainet keele ja kujundusvõtete seoste uurijatele.

Aga nüüd on küll päramine aeg sellest kaardistamata rabast kaasaütleva käände juurde tagasi tõtata. Sellel käändel on eesti keeles niigi hulk funktsioone, pole mõtet talle teisest keelest lisa laenata. U. Liivaku ja H. Meriste raamatus on lühidalt räägitud sellest, millal meie kasutame kaasaütlevat, kuigi vene keel tarvitab mõnda teist käänat. Peale selle, et me sõidame rongiga, sõidame ka jalgrattaga, ütleme see prillidega poiss, too punase kübaraga naisterahvas. Ja ehk ei ole ka «musta mantliga mees» lõplikult loovutanud oma kohta «mehele sõdurisinelis».

Kaasaütlevat käänat nõuavad verbid võrdlema millega?, sarnane, sarnanema kellega, millega?, võrdne, võrduma kellega?, millega? Nende teod pole ehk võrreldavad Austraalia või Ameerika pioneeridega — kääne on õige, ainult et tegusid ei saa võrrelda pioneeridega, vaid pioneeride tegudega. Rektsiooni puhul, s. t. kui verb nõuab kindlas vormis nimisõna, ei tohi lausest ühtki olulist sõna välja jätta. Ei saa öelda: ta läks mehega peagi riidu ja siis lahku. Teine lausepool oleks õigel kujul: ja siis mehest lahku või kogu lause teisiti: nad läksid mehega peagi riidu ja siis lahku (ta läks mehega riidu, ta läks mehest lahku; nad läksid riidu, nad läksid lahku).

Teine näide: Saarel on hulgaliselt altareid, need kujutavad endast kahele või rohkemale kiviplaadile asetatud lamedaid kivilahmakaid ning kasutatakse piduliku tseremoonia paikadena. Võiks öelda: ning neid kasutatakse või: mida kasutatakse.

Veel sellest samast. Vaatama keda?, mida? — vaatan maja, puid, rändavaid pilvi; vaatan talle otsa, näkku, silma, järele; vaatan tema poole, peale; vaatan teda pealaest jalatallani. Vaatama kellele? tähendab otsimist — vaatas tütrele poest uusi kingi. On võimalik öelda ka vaatama millele? — inimesed vaatavad merele, vaatas

linnale — kui vaadatakse ülevalt alla, laialt haarates, üle kogu mere, tervet linna kuskilt kõrgemalt või tornist. Meri vaatab inimestele on juba vene kääne eesti keeles. Kuidas sa sellele vaatad = kuidas sa sellesse suhtud. Sellele vaatamata on vana tõlkelaen, tarvitamiskõlblik vaste on sellest hoolimata.

Rõõmus olema, rõõmu tundma millegi üle, millegi puhul — selle üle oli ta väga rõõmus, tundsin rõõmu hea teate puhul. **Rõõm** millestki — rõõm ühest ilusast päevast, täis rõõmu oma üllatuse õnnestumisest. Olen väga rõõmus teiega tutvuma pole eesti keel, õige on mul on rõõm teiega tutvuda (tuttavaks saada). Olen üpris rõõmus sellest soodsast ja seniajani leidmata, nüüd aga teie poolt avastatud uuest teest — **peaks olema**: olen rõõmus uue tee üle.

Takistama keda?, mida? kedagi milleski, kedagi midagi tegemast. Puhus tugev kirdetuul ning takistas egiptuse viljalaevadel randumast — **peaks olema**: takistas egiptuse viljalaevu randumast. **Teine võimalus**: takistas egiptuse viljalaevade randumist.

Veenma kedagi milleski, kedagi midagi tegema, tegema hakkama. Et C. ei suutnud neid veenda meie vastu sõdima hakata — **peaks olema**: et C. ei suutnud neid veenda meie vastu sõdima hakkama.

Unustama midagi, midagi tegemata, midagi tegemast, midagi teha. **Võrdsed võimalused**: unustasin ütlemast, unustasin ütlemata, unustasin ütelda. **Oleks hea**, kui OS sisaldaks rohkem näiteid seda sorti rektsooni kohta. Varsti tuleb vist sõnastikus ära märkida ka kõik sihilised verbid, sest juba on мне надоело eeskujul ära trükitud lause tädidel-onudel on ära tüüdanud mind ülal pidada.

Paar väikest märkust veel. Vene keel kasutab lühemat võimalust, eesti keeles ei või sidesõna nii... kui ka viimast osa ära jätta: temperatuuri langus mõjutab nii taimi kui ka loomi.

Kindla kõneviisi umbisikulise tegumoe ennemineviku jaatav kõne moodustatakse oli ja eitav kõne ei olnud abil. Sellest oli juba kaks tundi kirjutatud (mitte oldi!), teisest ei olnud veel ridagi kirjutatud (mitte ei oldud!). **Õige on**: ei olnud teda ju kunagi hellitatud, seetõttu ei olnud midagi saadud ette valmistada.

Kakskümmend viis aastat tagasi avaldas O. Samma «Loomingus» (1954, nr. 3) artikli «Tüüpilistest puudustest ja vigadest proosa tõlkimisel vene keelest eesti keelde». Seal ütleb ta, et tõlge peab olema tehtud oma emakeele seaduste ja grammatika alusel, tõlge peab edasi andma originaali vaimu, pidama silmas originaali kui tervikut. Õppida tuleb sõnaraamatutest, elavast rahvakeelest. Autor räägib kujundite kaudu, tõlkija peab looma needsamad kujundid ja karakterid. Tõlkija vajab mitmesuguseid sõnastikke;

TÕLKEKRIITIKA

pole tõlkijatele suutnud abi anda.

Kõik on õige ja kehtib ka praegu, just nagu oleks aeg seisma jäänud. Sõnastikke ei ole, tõlkekriitikat on napilt, on arutatud populaarteaduslikke tõlkeraamatuid ja peamiselt terminoloogia probleeme. Asjalikumaid artikleid on ilmunud teistest keeltest tõlgitud raamatute kohta, vene keelest tõlgitud ilukirjandusele pööratakse tähelepanu tavaliselt vaid siis, kui seal midagi õige hullu lahti on. Paraku on see siis vigade loetelu, halva keele tagantjärele korrigeerimine, hilinenud õpetamine. Tõeline tõlkekriitika saab alata alles siis, kui pole enam vaja vigu parandada, kui teos ja selle tõlge seisavad mõttetäpsuselt ja stiilitasandilt ühel kõrgusel, kui teost ja tõlget saab võrrelda detailidesse takerdumata. Vigade üleslugemine on lihtne, vead torkavad kohe silma, enam-vähem on teada kohad, kus nad kipuvad tekkima. Palju raskem on hinnata, miks tõlkija mitmest võimalikust lahendusest valis just selle, miks ta kasutab just seda sõna, seda varianti, kas autori kujundid ja karakterid on eesti keeles samaväärsed, kui on, siis kuidas see on saavutatud, kui ei ole, siis milles on viga. Selline töö nõuab palju aega — kõigepealt tuleks tõlget originaaliga võrrelda niisama põhjalikult, nagu teeb seda toimetaja (või veel põhjalikumalt), seejärel tähelepanekud süstematiseerida, läbi mõelda, paberile panna. Seniilmunud artiklitest on silmapaistvamad J. Põldmäe teoreetiliselt põhjendatud ja põhjalik «Tõlkijaantoloogia ja tõlkemeetod» (retsensioon A. Kaalepi «Peegelmastikkudele», «Keel ja Kirjandus» 1977, nr. 9) ning T. Kokla emotsionaalne, luule sügavama tajumise sfääridesse jõudev «Luule taastuulendamisest» («Kirjanduse jaosmaa '76»). Kummastki nähtub, et sisulist ja teoreetilist arutlust saab inspireerida ainult õnnestunud, eesti keeles kõlama hakanud tõlge. Proosa kohta meil midagi sellist kirjutatud ei ole, kuigi ajendavaid teoseid peaks jätkuma — esimesena tulevad muidugi

MARET KÄBIN

meelde O. Jõe isikupärased Babeli-tõlked. Lihtsalt töömaht oleks nii suur, et vaevalt keegi hobi korras õhtul pärast tööd suudaks seda tegema hakata. Eestimaal ei ole ühtegi koolitatud tõlkekriitikut (Leedus näiteks on). Toimetajatel on tööd üleliia. Tõlkijatele pakub loomulikult rohkem huvi ise tõlkida kui teiste tehtut läbi töötama asuda. Nagu see kena vanahärra Shaw ütleski: kes oskab, see teeb, kes ei oska, see õpetab. Enne kui noori nägusid ja nimesid tõlkijate vennaskonda juurde ei tule, ei maksa meil ka tõlkekriitikas mingit pööret oodata.

Ja kust neid juurde peaks tulema? Kas neid peaks õpetama ülikool? Kui seda peaks üritatama, siis täiesti uue, keelt, kirjandust, tõlkimise teooriat ja praktikat ühendava programmi alusel, mitte keeleõpingutele hilise oksa pookimise abil, ja rohkem seminaride kui loengute varal (kusjuures seminari peaks juhendama tõlkeivõppejõud). Küllalt on näiteid, kus lingvistlik lähenemine kirjandusele on andnud grammatiliselt õige teksti ja ei midagi rohkemat. Keele õppimine on oluline, see peab kätte andma ka n.-õ. tehnilised nipid ja raudsed reeglid, mis on kõik väga tähtsad teada, aga millele tõlkija võib viilistada, kui tõlgitavas teoses miski seda nõuab ja õigustab. Küllaltki kirev eeskava huvitaks võib-olla paljusid, peaks aga tulevikuks garanteerima ka mingi muu töötamisvõimaluse, sest kui kümnest huvilisest üks tõlkijaks sobib, on prognoos isegi ülioptimistlikult tehtud. Kuid on suur vahe, kas õpida kirjandust (või keelt) erialana või kolmandikuna erialast. Nii et nõiarang, reaalselt lahendust siit ei paista. Praegu tegutseb Tartus ülikooli juures tõlkekabinet, kus asjatundlikud inimesed juhendavad tõlkimisest huvitatud noori — võib-olla on sealt loota kvalitatiiivset hüpet meie tõlketeeorias ja -kriitikas?

Praktiliselt õpetavad praegu tõlkijaid ainult toimetajad. Ka neid pole meil kunagi ega kuskil ette valmistatud. Nii et õieti on see õpetamine kahepoolne tegevus — toimetaja õpetab ja samal ajal õpib tõlkijatel. Algaja tõlkija puhul oleneb õppimise tulemus inimesest endast, tema eeldustest ja töövoimest, sest kogemusi saadakse ainult tööd tehes ja oma veendumused kujunevad aegamööda. Illusioone muidugi hellitada ei maksa — tõlkimine on kurnav töö, sagedamini käivad sellega kaasas kõhklused ja ummikutunne kui kordaminekurõõmud. Tõlkimine on pidev kahtlemine, pidev otsimine ja kontrollimine, õige sõna leidmine selle jaoks, mis tiirleb peas kui kuju võttev, vormita, kestata, alasti mõte. Igast teosest on võrdselt võimalikud mitu tõlget — nelikümmend aastat tagasi tõlgitud raamat tõlgitaks täna teisiti, neljakümne aasta pärast jälle natuke teistmoodi. Ka täna tõlgiks mitu tõlkijat sama teost igaüks veidi erinevalt. Midagi samasugust toimub ka muusikapalaga, mis igas ettekandes paratamatult omandab veidi erineva värvingu. Niisamuti nagu olen veendunud erinevate tõlgete loomulikkuses, olen veendunud ka selles, et ideaalse tõlkija esitus moodustab terviku ja et tal sellest tervikust lähtudes on enese jaoks olemas ainult üks õige sõna, ainult üks lauselahendus, mida tal on võimalik kasutada. Iseasi on muidugi see, kui kirglikult ebatäiuslik tõlkija seda otsib ja kas tal õnnestub seda kätte saada. Igal juhul on tõlkija tegevusel ühist sellega, mida Maupassant omal ajal on õelnud kirjutamise kohta:

«Milline ka poleks ese, millest tahetakse kõnelda, on ainult üks nimisõna, et seda tähistada, üksainus pöörd sõna, et seda elustada, ja ainult üks omadussõna, et seda iseloomustada. Tuleb järelikult otsida, kuni on leitud see nimi-, pöörd- ja omadussõna, iialgi ei tohi rahulduda millegi umbkaudsega, iialgi ei tohi appi võtta petusi, olgugi osavaid, ega keelevigurdusi, et raskustest üle saada.»

See õigetest sõnadest koosnev õige tervik olgugi see, mille poole tõlkides püütakse, mida taotletakse ka seejärel, kui tõlge on lõpuni paberile pandud. Sest siis saabub viimane tööjäre —

TÕLKE VIIMISTLEMINE,

mis olenevalt tõlkija tööstiilist võtab ühel rohkem, teisel vähem aega. Hiljemalt selles tööjärgus tuleb likvideerida tõlkija käe läbi tekkinud kordused: uksehoidja avas raskesti avaneva väikese ukse. Kordusi kipub ikka tulema, see on mingi sõnamaa-gia, kasutatud sõna jääb alateadvusesse kumisema ja püüab märkamatuult uuesti käiku lipsata. Sõnakordused, mis esinevad tõlgitavas tekstis, on tavaliselt kirja pandud stiilitaotlusega ja need tuleb loomulikult säilitada.

Viimistlemisega ei maksa liiale minna, võrdsena tunduvate variantide vahel kõhklev tõlkija jõuab sageli ise või toimetaja abiga tagasi esimese, kontekstist dikteeritud intuiitiivse variandi juurde. Sünonüümirikas eesti keel võib tekitada kiusatuse

harilikke sõnu ilusamate vastu välja vahetada, kuid ilus sõna ei tohi olla eesmärk omaette, kui see pole olnud autori eesmärk. Loogikavaist peab kogu aeg valvel olema: täpselt kattuvaid sünonüüme on vähe, enamik on ainult lähedased ja nende tähendusvarjund erineb. Sünonüümirohkus pole iseendast mingi voores, vabamalt saab neid kasutada ainult nendes sõnarühmades, kus meil on neid rohkem kui vene keeles. Kõige olulisem on ikka ja alati mõtte, pildi ja karakteri täpsus.

Ilusamat sõna taga ajades ei maksa parandada nii, nagu kord on tehtud: Kui sakslased mu kinni panevad, siis hoolitse laste eest, parandatud kujul: Kui sakslased mu kinni pistavad, siis hoolitse laste eest.

Viimistlusjärgus tuleb kontrollida, et tõlkes ei oleks vahelejätmisi. Neid võib pidada lohakuseks, halvemat juhul lausa sulitebukuks, kui vahele on jäetud arusaamatuks jäänud sõna, raske lause või fraseologism. Tõlkevõistlusel oli vahelejätmisi üsna palju, rekord oli ühtejärke kuus ja pool lauset.

Alliteratsiooni ja assonantsi keeleomast esinemist tõlgetes võib ainult loomulikuks pidada. Küll aga mõjuvad halvasti juhuslikult tekkinud riimid, need tuleb kindlasti kõrvaldada.

Kena ei ole ka memmetamine, mida on mitme mehega sarjatud, sellegipoolest võib ühe suurte kogemustega tõlkija töö alati ära tunda, sest ta ütleb: elate te, olime me, peaksite te teadma jne. Nii et kui ka teil on siis läksime me mere äärde, tehke lause ümber!

Lõpuks loeb tõlkija kogu töö tähelepanelikult läbi, et ei jääks sisse absurdsusi nagu mahakoorunud krohvist fassaadiga maja, paneb õigele kohale kõik kirjavahe-märgid, et nende tõttu kuskil midagi viltu ei läheks. Muidu ilmub lause: Ta lõi portree, millel tulevane keiser on kujutatud «rahulikuna tagajalgadele tõusnud hobusel». Pilt kõrval näitab küll, et rahulik on tegelikult keiser, komast oleks järelikult abi olnud.

Niisiis, tõlkevõistlus on ära peetud, loodetud kasu ei saadud. Läks tööks L.-M. Kase 1976. aastal avaldatud arvamus, et tõlkevõistlus on «siiski pigem propa-gandaüritus kui vahend järeelkasvu saamiseks». Tõlkimisega tegeleb Eestimaal umbes 0,05 promilli eestlastest elanikkonnast; kui võistlus nende töö vastu huvi äratas, võib tulu loota tulevikus. Kellel on tekkinud tõsine tahtmine võimeid proo-vida, ärgu kohe käega löögu — tulemusteni võib jõuda ainult teadliku tööga, algul ka sahtlisse tõlkimisega. Keegi ei lähe ju oma pilte näitusele pakkuma, kui ta pole veidigi joonistamist harjutanud. Kuni end ebakindlana tuntakse, on üks õppimis-võimalus ilmunud tõlgete võrdlemine venekeelse originaaliga. Nii näeb ligemalt, «kuidas seda tehakse», kujuneb oma arvamus, mis on hästi, mis oleks teisiti parem. Harivat lugemist võib leida perioodiliselt ilmuvatest väljaannetest «Мастерство перевода» ja «Тетради переводчика», kus räägitakse tõlketooriast, konkreetsetest tõlgetest ja tõlkeprobleemidest. Kui val maal ujumisega alustada siiski ei soovita. Mõned praktikud ütlevad päris rahulikult, et teooriat läheb vaja niipalju, et teada, kuidaspidi sõnastikku käes hoida. Alustada tuleb praktilisest tööst, katteta teooria jääb alati õhku rippuma. Ainult oma kogemuste varal võib jõuda teooriateni või selleni, et neist midagi arvata.

Toimetaja on valminud käsikirja esimene, nõudlik lugeja, kes osutab juhuslikele eksimustele või stillivääratustele. Tahaksin kangesti öelda, et tema osa on olla keelenõunik. Igatahes ei ole tema ülesanne olla kooliõpetaja, vigade parandaja, või mis veel hullem, tõlkija kaasautor. Tõlkija ise on see inimene, kes peab mõistma, kas see, mis tema sulest paberile jõuab, on kirjandus. Teadmised võõr- ja emakee-lest, mille kallal siin koolmeisterlikult on noritud ja nokitsetud, pole tõlkimise juu-res kaugeltki veel kõik, aga see on pind, mis tõlkija jalge all peab kindel olema. Alles siis mõistab ta, millised on ta tegelikud vabadused selles piiratud mänguruumis, millesse ta end vabatahtlikult on sulgenud.

FILOLOOGIATEADUSEST TEADUSLOOLISELT

«Juba aastaid venib paljude hädavajalike sõnaraamatute koostamine», «Keelekorralduse lähtekohad on vananenud ja vajavad ümbermõtestamist keeleteaduse tänapäeva tasemel», «Rahvaluule väljaanded ootavad koostamist aastakümneid», «Retrospektiivne rahvusbibliograafia meil praktiliselt sama hästi kui puudub», «Kirjandusmuuseum pole suuteline praegu toime tulema talle seatavate ülesannetega», «Kirjandusteooria-alane uurimistöö pole ikka veel jalgu alla saanud» jne. jne. Nii võiks kokku võtta paljude filoloogiateaduse kohta ilmunud artiklite sisu. Aeg-ajalt korraldatakse ümber komisjone, moodustatakse sektoreidki, pannakse neile uusi juhatajaid, antakse lubadusi ja mõni asi nihkub paigast ka.

Teatava määraneni võib õigus olla neil, kes näevad selles kroonilises mittesuutmises objektiivset vastuolu soovitava ja hetkel teostatava vahel. Mõndagi sõltub ka inimestest, kellele selle või teise ülesande lahendamine on pandud, nende võimekusest, ettevalmistusest jms. Võib ju näitena tuua aegu, mil palju kitsamais oludes on ära tehtud määratu töö.

Kõigi tegematajätmistest põhjusi võib formuleerida väga mitmel moel, nagu näiteks «ei tulnud toime», «ei leidnud aega», «ei suudetud kooskõlastada» jne.

Tegemist ei ole siiski soovunelmate piiril olevate ülesannetega, vaid mujal lahendatuga. Põhjusi, miks me ei suuda tasemel püsida, tuleks seetõttu otsida objektiivseis asjaoludes. Näib, et osa teadlasi meenutab praegu pigem tuletõrjujaid, keda paisatakse ühelt põlevalt kohalt teisele. Ja üldse tundub filoloogiateadus sarnanevat lühikesevõitu särgiga: kuidas ka ei venita, kusagil jääb midagi ikka paljaks.

Teadusloolises kirjanduses kirjutatakse vahel, et Eestis on humanitaarteadlasi suhteliselt rohkem kui NSV Liidus tervikuna. 1975. aastal moodustasid näiteks filoloogid vastavalt 5,8% ja 4,7% teadlaste koguarvust. Seega on filolooge tööpoolest ligi üks viiendik rohkem. Peaks nagu jätkuma. Kuid see suhteline ülekaal lakkab olemast, kui arvestada, et teadlaste suhtarv Eestis on samuti ligi ühe viiendiku võrra väiksem üleliidulisest keskmisest. Ja see mahajäämus on viimaseil aastail kasvanud. Näiteks 1972. aastal tuli iga 10 000 elaniku kohta Eestis 35 teadlast 42 vastu terve NSV Liidu ulatuses. 1977. aastal olid nimetatud arvud 40 ja 49.

Seega näib humanitaarteadlaste, eelkõige filoloogide arv tegelikelt vajadustest maha jäävat. Humanitaarteadlaste suhtelist ülekaalu meie teadlaskonnas ei tohiks vaadata kui deformatsiooni, vaid kui vajadust. Mida väiksem on mingi rahvas, seda põhjendatum see ülekaal on. See on ju omakeelse rahvuskultuuri arenemise *z*idus. Nimelt, sõltumata rahvuse suurusest ei saa humanitaarteadlaste hulk, kellest oluline osa tegeleb nn. rahvus- ja kohalike teadustega, olla väiksem teatavast «kriitilisest massist», mille juures ta veel suudab lahendada talle pandavad ülesanded: tagada kultuuri arengu järjepidevus, hoida keelekorraldus tasemel, mis

vastab kaasaja kultuuri arengule maailma ulatuses, vahendada teiste rahvaste olulisemaid saavutusi, anda vahendid võõrkeelte omandamiseks jne. Erinevalt teistest teadus- ja kultuuriprobleemidest neid keegi teine kuskil mujal meie eest lahendada ei saa.

Väikeste rahvuste keeled on põhimõtteliselt ju niisama keerulised kui suurte rahvaste omad ja ei nõua korrashoiuks mitte vähemaid jõupingutusi. Veel enam: mida väiksem on rahvus, seda rohkem tuleb suhteliselt tal kulutada vahendeid võõrkeelte õppimiseks, tõlketegevuseks jne. Kogu see tegevuste süsteem, mis otseselt ei anna uusi tulemusi maailmakultuurile, moodustab nagu rahvuskultuuri «infrastruktuuri», ilma milleta «ainevahetus» maailmakultuuriga osutub võimatuks. Mõningate arvamuste kohaselt pole vähem kui 100 000 liikmelised rahvad enam suutelised selle infrastruktuuri loomisega toime tulema või siis peaksid nad kogu oma tähelepanu koondama ainult selle väljaarendamisele, mis lõpupeude lõpuks taandaks kogu nende kultuuriloomede reprodutseerivale tegevusele.

Kõigi tegematajätmistele seletamisel näib teaduse kvantitatiivse külje uurimisest veelgi olulisem olevat selle kvalitatiivse külje analüüs. Kõrgesti kvalifitseeritud filoloogide (kandidaatide ja doktorite) osa meie teadlaskonnas on suhteliselt suurem kui NSV Liidus keskmiselt, kuid näib, et see jaotub üsna ebahühtlaselt eri filoloogiaharude ja asutuste vahel. Tartu Riiklikus Ülikoolis töötavaist filoloogiadoktoreist on vene filolooge 8, puht eesti filolooge 6, soome-ugri filolooge 3 ja võõrfilolooge-doktoreid pole ühtegi (1978. a. seisuga).

Ka on viimaseil aastakümneil filoloogide kvalifikatsiooni tõus aeglustunud. Kui näiteks kandidaatide arv teaduses kasvas ajavahemikul 1960—1975 tervikuna 3,5, siis filoloogias ainult 2,5 korda (teadlaskonna üldarv kasvas 2,6 korda). Selline suhteline leigus oma teadusliku potentsiaali suhtes näib seda imelikum, et selle tõstmiseks ei lähe alati tingimata vaja kallist aparatuuri, välismaiseid komandeeringuid, juhendajat väljastpoolt Eestit, ka erialakirjanduse kättesaamisega on vähem raskusi kui teiste erialade puhul jne. Eelkõige on tarvis vaid head tahet, oskuslikku juhtimist ja tarvilikku hoolt.

Mõtlemata paneb veel asjaolu, et meie juhtivas teadusasutuses TA Keele ja Kirjanduse Instituudis on doktorite osakaal akadeemia instituutide teadlaskonnas üks väiksemaid — 2,0% 1978. aastal (TA keskmine 6,3%). Sama kehtib teaduste kandidaatide kohta. Teadlaste kvalifikatsiooni kasvu indeks oli perioodil 1971—1978 TA instituutidest ainsana negatiivne Keele ja Kirjanduse Instituudis (s. t. teadlaste kvalifikatsioon läks tagasi)! Seejuures on see instituut oma koosseisult ka kõige eakam. See tähendab, et on olnud aega ja aastaid teadlastena kasvada. Kuid see tähendab ka, et juba 1977. a. töötas seal pensioniealisi üle 10%. Arvutused näitavad, et lähema kümne aasta jooksul jõuab pensioniikka veel ligi 44% selle instituudi teadlaskonnast, mis on ligi 2 korda rohkem kui TA-s keskmiselt. (Andmed pärinevad raamatust «Teaduslugu ja nüüdisaeg». Tallinn, 1979, lk-d 86, 93, 94.) Suurel osal kõige kvalifitseeritumatest teadlastest mõeldub intensiivseim loomeiga või üldse loomeiga niisiis kõige lähemal ajal...

Õeldust võib teha vaid ühe järelduse: on aeg üksikute tegematajätmistele meenutamisel üle minna terve teadusharu praeguse seisundi terviklikule analüüsimisele.

TAIDLEV JÄRELVÄGI

Siim Kärner: «Unekaste».
«Eesti Raamat», Tallinn, 1979. 90 lk.

Tundub, et praegu on kirjastus oma suhtumises algupärandsisse mingi nõksu võrra kriitikast ette jõudnud. Ma ei mõtle vana tuntud lugu sellest, kuidas retsensioonid venivad kaugele raamatute ilmumisest. Ei, tegu on teise nähtusega. Eesti autorite teoseid ilmub rohkem igasuguseid. Kriitika aga nagu vaataks sest lihtsalt mööda ja ikka endise reegli järgi: iga raamatut tuleb käsitleda suhteliselt kitsas skaalas asuvana, tõsiselt, lahates kujundeid, struktuuri, kompositsiooni jne. Luule on luule, proosa on proosa. Punkt. Ainult nn. olustiku-proosa raamatud on viinud niikaugele, et vilksatab mõtteid, mis tuletavad meelde, et on mitmesugust proosat. Nentigem siis ka rahulikult, et on mitmesugust luulet, ja määramatavalt sellele oma suhted. Nii ei saa näiteks «Unekastet» (muide ka mõnda teist sel aastal ilmunud luulekogu — V. Sõelsepa, L. Andre, E. Kooigi või M. Helme oma) arvustada samade meetoditega kui mõnda H. Runneli või E. Niidu, R. Parve või E. Mihkelsoni raamatut. «Paremini» või «halvemini» Runneli puhul ei ole sama mis «paremini» või «halvemini» Kärneri puhul. Vahekordade selgitamiseks on küll kasutatud mitmesuguseid võtteid, millest tuntumana nimetatakse, et see või teine autor tuletab seda või teist (tunnustatumat, kuulsamat) meelde. J. Sang süstematiseeris selle võtte mõneti ära oma loos järelväest («Keel ja Kirjandus» 1979, nr. 2), mida nüüd pikalt tahaksingi tsiteerida:

«Läinud kümnend oli eesti kirjanduses üldse üks heldemaid aegu, olemoodi ärkamisaeg, ja nagu ärkamisajal ikka, tõi ta kaasa luule enneolematu õitsengu. Heeroldina käis ees J. Krossi ja A. Kaalepi pateetiline vabavärss, millele järgnes varsti puhas igavikuline poeesia.»

«Näiteks on A. Lõhmuse «Mets piirab» («Puurnaamees», lk. 48) puhtal ku-

jul 1960-ndate aastate kohustuslik etüüd...»

«Siin pole tegemist isegi otsese epi-goonlusega, iga luulelaad ammendab ükskord oma võimalused. Ja mis parata, järelväele langeb alati vähem osaks kui avangardile.»

«V. Härm, T. Liiv, A. Lõhmus, E. Mihkelson, R. Sander, J. Sang, V. Vesipapp ja ehk veel mõni teinegi — see on 1960-ndate aastate järelvägi.»

Ilmne, et tänaseks on järelvägi suurenenud ja et S. Kärnergi kuulub sinna. Ning just seepärast on raske öelda selle raamatu kohta midagi eraldi, midagi uut ja ainuvõimalikku, sest raamat ei anna selleks mingit impulssi. Raamatut võib lugeda, võib mitte lugeda, muutub vähe. Kui I. Luhaäär asus laialt tutvustama oma mõtteid selle kohta, mis on taidlusuule (-luuletajate) ning pärisluule (-luuletajate) vahe, ei osanud kaasa mõelda. Ei uskunud, et see vahe võiks nii ruttu materialiseeruda. Ent Siim Kärneri «Unekastet» tuleb pidada taidlusuuleks kõige otsesemas mõttes. See eristab teda mõnedest teistest järelväe-kolleegeidest. Nagu väidab Luhaäär, pole luuleisetegevuslastel muud erilist sihti kui osasaamine millestki kaunist, oma elu rikastamine millegi vaimsemaga, kui seda on kujunditevaene argipäev. Usun, et S. Kärner on oma elu rikastanud. See pole professionaalse kirjaniku tung, mis sisimas kinnitab, et tuleb kirjutada, sest ainult mina saan kirjutada nii, nagu ma seda teen, ainult mina ütlen seda, mida mina ütlen. See on vist teistsugune tunne — ka mina teen nii.

Ei taha liigitada — hea või halb raamat, sest siis peaksime pikalt kordama, kui hea või kui halb see on olematus kirjanduse edetabelis. Raamat on kultuurifakt, selge see, mis siis, kui ta alati kunstifakt pole.

Jaak Jõerüüt

ARVUSTUSED

MART HELME VÕIMALUS

Mart Helme: «Kolm korvi».

«Eesti Raamat», Tallinn, 1979. 94 lk.

Mart Helme pole oma idaihalust (raamat: «Jaapani puugravüür. Uki-yo-e koolkond», 1977) ega ka kunsti- ja kirjanduskiindumusi varjanud. Saab küllalt kirju rea tema poolt mainituist: C. Sandburg, Ch. Baudelaire, F. T. Marinetti, P. Brueghel, C. D. Friedrich, H. Matisse, P. Signac, T. S. Eliot, V. van Gogh («Nooruse» trükiproovidest), G. Flaubert, Toyo Oda (Sesshu), Ogata Korin, Fudziwara Teika, D. T. Suzuki (lisandunud «Kolmest korvist»). Siin on selge nihkumine läänest itta, kuid see pole peamine. Pigem on oluline julgus ja haare, millega autor maailmakultuurile läheneb, püüde leida sealt algeid, mida kodukultuuri sulandada. Ning seetõttu ei saa seda raamatukest vaadelda pelgalt Maarjamaa mallidega. Tuleb püüda leida allikas või vähemalt tõlgitsuvõimalus neilt mõjur-väljadelt, kust see luule oma lähte on leidnud. Ja küllap on mõistlik lähtuda mõnest ülalloetletud mehest, ilmselt idast. Paslik tundub püsida luule pinnal, mida esindab siinse seltskonna ainus jaapanlasest poeet Fudziwara Teika (1162–1241), ja tema ajastu esteetika jälgedes.

XIII sajandiks oli jaapani luule juba viis aastasada vana ning võis endale lubada kaunis nõtket ümberkäimist kogu seniloodud värsihulgaga. Evolutsioon jaapanlaste mõtteilmas oli kaasa toonud budistliku eluvaate asumise loodusläheduse asemele, millega kaasnes esteetilise tegevuse juhtmõtte teisenemine «ainese veetluse» otsingult «varjatud ilu» tabamisele, kus püüti fikseerida uttu kaduva kaluripaadi piirjooni paadi enese asemel, «minu mõtet, mis mind teadmatusse viib» (Fudziwara Teika). Sellega käis kaassas parajalt laialdane allusioonide, honkadori («vastavuses algse lauluga») võtte tarvitamine, kus iidsetelt meistritelt laenati mahukate tsitaatide, leksika, fraseoloogia ning üksikkujundite kõrval ka ideid, motiive, meeleolusid, mis kõik pandi uue luule loomise teenistusse, mitte pelgalt matkimiseks. Ja seda kõike ekvilibreerides tanka ahtal viierealisel pinnal! Teatud nostalgiat, möödaniühendust kõlises tollaste värsside põhitonaalsuses, kultuur tunnetas oma ulatuvust. Kui nüüd sealt Mart Helme juurde tagasi tulla, siis tundub, et ta teadlikult või tead-

matult jälgib sama printsiipi, püüdes endas helisema panna ning luulesõnumiks teisendada Lääne ja Ida luulekogemusi. Kuid kui näiteks Hando Runnelil pole raskust oma allusioonidega meid õigele meeoleolulainele häälestada, kuna see kõik on üks ihulähedane eesti luule, sama keelkond, sama kultuur, siis Mart Helme olukord on hulga keerukam ja põnevam, kuid ka raskem: lähtekultuur(id) ja -keel(ed) on sedavõrd teised, et tekib ületamatuidki raskusi vahendada noid oma algimpulsside meile, ilma et tekiks otustavaid lihtsustusi. Näiteks jaapanlik napp sõnakasutus (tankas on vaid 31 silpi) eeldab üksiksõnade lisatähendusi, mis vaid tolle kultuuri kontekstis mõistetavad (männid — pikaealisus, metshani — naisüksindus, igatsev armastus jpt.). Samas funktsioonis tunduvad olevat ka Mart Helme «vihm», «kurbus», «hirm» jm., mis aga enamjaolt jäävad abstraktseiks, kuna puudub ülaltloodud teine plaan. Ja samuti napp on meie lugejate kogemus sellist vihjelist luulet nautida. Mart Helme püüab küll siin lähtestruktuure varieerida, kasutades meile lähemaid ja arusaadavamaid kujundiluule malle, kuid ka nii pole ta alati lõpuni järjekindel.

Kõige täiuslikum, hästi jälgitav ja lõpetatud on tema mäng Tagore'i luule teemadel tsüklis «Armid», millele otsekui lõpp-punktina lisandub «Pliiatsiga»-tsükli «*** Põlvitan allika pervele». Siin on tagore'likud värsikordused luuletuste algul ja lõpus, on jahmavaid tõdemusigi: «Kas heitis lillede surm sulle varju?», kuid pole Uku Masingu tõlkega võrreldavat sõnataidurlust, sõnastus on liigagi tavaline, luulepäratu. Sellal kui Tagore laulab hümni armastuse jõududele, on Mart Helme lugu visklevalt kurblik, andes vaid ühe hädise helgenemisvõimaluse («*** Kõik, aga enne muud»). Järgmises tsüklis «Pliiatsiga» püstitakse juurdunumas traditsioonis ning kujundlikkuses («*** Leidsin väljalt surnu», «*** Hirm painab mind»). Kohati oskab Mart Helme siin kaunis mõjusa ning dünaamilise pildi välja manada, kuid enamasti jääb takerduma sõna vähese kirkuse taha. Täiesti võõras «Kolme korvi» tonaalsusele on enamik kolmanda tsükli luuletusi, välja ar-

ARVUSTUSED

vatud «Võib olla muistend», mis kuulub pigem eelmisse tsükli. Juba tuntud mallidele pole siin suudetud uut hingeõhku sisse puhuda. Neljas ja viies tsükkel on küll kenad, kuid teravikuks vormimata, Mart Helme puhul aga on see kaunikesti oluline, sest raske on tema juures eristada esiletõusvamaid luuletusi, pigem tuleb nõrgad kõrvale heita ning see, mis ülejäänute hulgas vastu hõngab, ongi autori sõnumik läbi pika ja keerulise

vahendatuste ahela. Mingi lakkamatu sadu luulendaja hingemaastikes hägustab ja segab sedagi, mis nägemist väärriks, muutes kõik hallilt ühetaoliseks eristamatute piiskade vooks. Kaluripaadi udus terenduvate piirjoonte asemel kogeme vaid meid ümbritseva püsiudu rõskust, ehkki võimalus sarnast mitmekordselt erinevatelt kultuurimallidelt peegeldunud luulet teha iseväärtusena on olemas.

Julius Ürt

MONOGRAAFIA KUNSTNIKUST JA KUNSTIEPOHHIST

Evi Pihlak: «Konrad Mägi».

«Kunst», Tallinn, 1979. 192 lk. 32 värvilist tahvlit.

Suures formaadis monograafia on kujunduselt väga õnnestunud. Ümbrispaaber (Konrad Mäe maali kasutamise)ga, köide ja tekstileheküljed on originaalsed ja otse haruldased (kujundaja M. Vannas-Orupõld). Tekstis on 70 illustratsiooni, enamasti Mäe teoste reproduktsioonid. Isikufotod on hästi valitud. Üks foto näitab Mäge skulptuuriharjutajana, teine esitab Mäe portree pronksis E. Viiraltilt. Mäe graafikat näitavad kõige esinduslikumalt joonistused Fr. Tuglase (Mihkelsoni) raamatule «Kahekesi», Norra maastikud ajakirjast «Noor-Eesti», mõned raamatukujundused ja portreeseeria 1918. aastast (Mägi, Vabbe, Semper, Tuglas, Valdes — kokku kuulus seeriasse 13 portreed). On kahju, et viiel juhul ulatuvad suurepärase maalide reproduktsioonid üle kahe lehekülje ning on kõitega pooleks murtud.

Kunstiõpilase ja kunstniku kujunemislugu on seotud ikka ta ümbruse kunstiga, eriti kunsti uute taotlustega. Olgugi vähe teateid Mäe tutvumisest Peterburis vene kunstiga, oletab autor siiski uusi ergutusi vene kunsti uendustendentsidest selle sajandi esimestel aastatel. Mäe ja ta kaaslaste õpingud Peterburis toimusid ajal, kui kunstis oli sündimas murrang ja paljud vanad väärtused hinnati ümber. Eesti andekate kunstiõpilaste isiksus kujunes 1905. aasta tormides: peale Mäe olid streikijate ja koolist lahkujate hulgas N. Triik, J. Koort ja A. Tassa.

Tähtsa etapina on raamatus esitatud Mäe lühikene viibimine Soomes ja Ahvenamaal. Ahvenamaa loodus näibki äratanud temas maastikumaalija, olgugi et ta veel ei mõelnud skulptuuri

rist loobuda. Omal kohal on märkus Fr. Mihkelsoni «Kahekesi» illustratsioonide juurde: «Mõnigi vinjett tekitab tunde, nagu oleks autor enne joonistuse valmimist õige tähelepanelikult ja üksikasjalikult jälginud loodust ning saanud sealt oma kujutlusele ergutust.» (33.)

Esimesed muljed prantsuse kunstist sai Mägi peatselt Pariisi jõudes. Et tal kulus Pariisis rohkem aega vaatamiseks kui otseseks töötegemiseks, tundub veenev. Samal ajal antakse ülevaade prantsuse kunstist pärast 1905. aastat. Mäe arengupilt on lühidalt kokku võetud: «Impressionism aitas temas eelkõige kujundada uut arusaamist värvist kui maali kõige põhilisemast ja olemuslikumast elemendist.» (39.) Nende arusaamadega sõitis ta 1908. aasta kevadel Norrasse, ja Norras puhkeski Mäes maalija, kellen ta leidis täie tunnustuse ka Eestis III kunstinäitusel 1910.

Mäe maale iseloomustab suur lähedus prantsuse värvirikkaale kunstile ja seejuures iseseisvus, mis ei luba tal sattuda mingi ühe kunstniku mõju alla. Võiks öelda enamgi: selle sajandi eesti kunst kõneleb küll paljudest kontaktidest, kuid ei muutu ise provintslikuks ühe või teise tunnustatud metropoli kunsti suhtes. Osati õppida teiste kultuuride kogemuste najal, kuid loodi samal ajal oma maa kunst. Selle silmapaistvamaid loojaid oli Konrad Mägi.

Järgnesid aastad, mil Mägi lõi Saaremaa, Viljandimaa, Võrumaa ja Tartumaa maastikuainetel suure maastikukunsti. Reis Itaaliasse ja Saksamaale andis rea uusi teoseid uute värvinägemustega. «Itaalias tajus Mägi vaistlikult harmooniat ja sisemist tasakaalu, mis oli põhiomane sajanditepikkuste kunstitraditsioonidega maale.

ARVUSTUSED

Ent Obersdorf äratas Mäes teisi tundeid. Mägede keskel meenusid talle taas looduse ürgsed ja kaootilised jõud. Ilma erilise pingutuseta kandis ta need elamused üle oma kunsti.» (141.)

Kui pärast seda arengut Alfred Vaga tahtis kunstnikku «ümber hinnates» teda peaaegu diletandiks kuulutada, siis oli tegemist kunstiarvustusliku obskurantismiga. Pärast tagasitulekut valmisid Mäel Saadjärve maastikud. «Looduse võlud ei peitu siin värvi-ega vormikülluses, vaid pigemini rahulikus harmoonias.» (148.) Samal ajal tundis ta juba elu lõppu. «Tervisekriis ei kutsunud esile loomingulist kriisi.» (150.) Nii ta suri 15. augustil 1925, kui 47 eluaastast jäi vajaka kolm ja pool kuud.

Et Konrad Mäel on keskne koht selle sajandi esimese neljandiku eesti kunstis, seda on monograafia autor selgesti väljendanud: «Tema looming on võimeline üheaegselt esindama nii kunstniku individuaalset maailmanägemist kui ka kindlat arenguetappi meie kunstis laiemas tähenduses.» (155.)

Eksimusi juhtub sekundaarseis asjades. Võib lugeda sedagi, nagu Arthur Valdes oleks Fr. Tuglase ja Hanno Kompuse poolt välja mõeldud (117). Tõeliselt sai asi alguse Fr. Tuglase artiklist «Päevalehes» 1916. aastal, ja H. Kompuse osa piirdus ainult viie tanka avaldamisega A. Valdese nime all «Siuru» esimeses albumis. Kaua seisnud käsikirja trükkimisega on olnud kiire, sest trükivigu leidub, ja eksitavaidki. Nii on moonutatud «Ile de France» (70), on moonutusi väljaannete nimedes («Revaler Bote», 116), isikunimedeski (Schwitters, 132), järjekindlusetus on J. Semperi futurismi loengu märkimises (83). Muidugi on need kõik teisejärgulised eksimused ja on ainult kahju, et nii hästi kirjutatud ja kujundatud monograafias need siiski leiduvad.

Monograafia meetoodiliselt uuenduslikuks lisaks annab autor Konrad Mäe, Aleksander Tassa, Nikolai Triigi, Jaan Koordi, Ado Vabbe ja Anton Starkopfi eludaatumite sünoptilise tabeli a. 1900—1925. See on väärtuslik algatus ja tahaks seda täiendada epohhi kunstielu täielikumaks hõlmamiseks veel Kristjan Raua ja Ants Laiknaaga. Kuivõrra kujutav kunst oli ajastu kunstikultuuri üheks alaks, kõrvuti kirjanduse ja isegi muusikaga, tahaks sellesse tabelisse koondada veel Gustav Suitsu, V. Ridala, A. H. Tammsaare, Fr. Tuglase, J. Semperi ja J. Barbaruse,

võib-olla kuuluks siia ka muusika näiteks Mart Saare ja Rudolf Tobiase näol. Peale elulooliste daatumite peaks see tabel suurema konkreetse huvides sisaldama kirjanike ja kunstnike üksikute teoste valmimise (resp. avaldamise) daatumeid. Selline tabel annaks ülevaate selle sajandi esimese neljandiku kunstikultuurist, mis on olnud ka monograafia autori kavatsus.

Konrad Mäe kunsti ja eriti üksikute maalide puhul on autor peatunud maastikumaalide ja kirjanduslike teoste võrdlemisel. Ta võrdleb Fr. Tuglase «Felix Ormussoni» Konrad Mäe maalidega ja leiab, et Tuglase teos mõjub siiski mõnevõrra hapramalt kui kunstniku Võrumaa maastikud (97). Varem «Norra maastikku männiga» vaadeldes leiab monograafia autor: «Paralleeli tõmbamine maali puhul Tuglase novelli «Jumala saar» Torgla soo motiiviga pole antud juhul mitte päris kohatu.» (51.) «Underi sõnakunsti ja Mäe maalikunsti otsestele kokkupuudetele on viidanud ka Gustav Suits» (98), mainib autor ja arendab seda võrdlust edasi.

Nii on Evi Pihlak oma käsitluses astunud üle ühe kunstniku elu kujutamise ning sidunud teda Eesti selle sajandi esimese neljandiku kunstikultuuriga. Seejuures on ta näidanud Konrad Mäe vahendajaosa prantsuse ja saksa kunsti suhtes ning eesti kunsti aluse panemises.

Muude materjalide kõrval on autor tarvitanud R. Parise 1932. a. ilmunud monograafiat, tehes seda õige, vajaliku kriitikaga. R. Parisel oli rohkesti Konrad Mäe eluloolisi materjale. Evi Pihlaku monograafia tugevaks küljeks on nii kunstniku üksikute teoste, ta arengujärgkude kui ka teiste maade vastavate kunstiepohhide käsitlus. Konrad Mäe üldine iseloomustus on ehk juba sissejuhatuses (6): «Näiteks pole ühegi teise eesti kunstniku töodes XX sajandi alguse juugendlikul stiilitajul sellist tundehoogsat ja sundimatu ilu nautivat väljenduslikkust kui Mäe maalides. Tema lõuendid illustreerivad seda stiili parimast küljest. Kuid samaaegselt võib Konrad Mäe maalide ees seistes unustada kõik konkreetse ajajärgu kunstile omased tüüpilised tunnused ja kaasa minna nende dionüüosliku värvirõõmuga. Värskest ja elavalt nähtud kunstniku looduspildid ei vaja tingimata ajalist raami.»

Nigol Andresen

ARVUSTUSED

KROONIKAT

4.—10. septembrini korraldati Moskvas teine rahvusvaheline raamatumess deviisi all «Raamat rahu ja progressi teenistuses». Messil ja spetsialiseeritud näitustel, kus eksponeeriti üle 100 000 raamatu, olid esindatud ka meie vabariigi kirjastused kokku enam kui 350 raamatuga. Külastajad andsid Eesti NSV ekspositsioonile kõrge hinnangu. Meie väljaannete vastu tunnevad huvi mitmed sotsialismileeri maad, samuti Soome, USA, Inglismaa ja Prantsusmaa kirjastused. Suurt tähelepanu köitsid Eesti NSV-s ilmuvad lasteraamatud, samuti A. ja V. Beekmani, J. Krossi, M. Traadi, M. Undi jt. autorite teosed. Meie vabariigi välja-panekutega tutvusid NLKP Keskkomitee sekretär M. Zimjanin, Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimees J. Käbin ja NSVL Kirjastuskomitee esimees B. Stukalin.

29. augustil viibis Leningradis L. Remmelgas, täpsustamaks oktoobrikuus seal korraldatavate eesti kirjanduse päevade üksikasju.

31. augustil meenutati kirjanik A. Antsoni 80. ja 2. septembril A. Jakobsoni 75. sünniaastapäeva. Kolleegid ja kirjanike perekonnaliikmed käisid Metsakalmistul, meenutusel jäid tähistama lillekimbud haudadel.

3.—14. septembrini toimus Krasnojarski kraisis Sušenskojes V. I. Lenini 110. sünniaastapäevale pühendatud üleliiduline kirjanike ja kriitikute loominguiline konverents teemal «Kooš Leniniga leninlikul teel». Konverentsile järgnesid nõukogude kirjanduse päevad Krasnojarski kraisis. Meie vaba-

riigist osalesid nendel suurüritustel vabariigi rahvakirjanik A. Hint ja S. Semenenko. Viibiti mitmetes töötuskeskustes (Norilsk, Igarka jt.). A. Hint külastas muu hulgas ka kohalikke eesti külasiid ja kohtus sealsete kaasmaalastega.

Septembri algul võttis K. Kurg NSVL Kirjanike Liidu delegatsiooni koosseisus osa Soomes toimunud kirjanike ja tõlkijate seminarkohtumisest, kus pidas ettekande «Kirjandus ja kultuuriteadvus».

Septembri keskel käis Vilniuses tõlkijate seminaril J. Ojamaa.

9.—16. septembrini Riias korraldatud luulepäevadel viibis A. Ehin.

7. septembril meenutati E. Vilde nim. kolhoosi Aravuse kalakasvanduses mälestuspäevaga R. Sirget, kes 15 aastat tagasi kinkis talle määratud kolhoosikirjanduspreemia majandi kalakasvanduse rajamiseks. Kalatiikide äärsel muruplatsil on R. Sirgele paigutatud mälestuskivi. Avasõnad lausus ühismajandi esimees E. Erilt, kirjanike nimel rääkis P. Kuusberg. Peale kohaliku rahva ja Rakverest saabunud külaliste viibisid kohal kirjaniku abikaasa L. Sirge, tütar ja tütrepoeg, B. ja P. Kuusberg, V. ja L. Remmelgas, A. ja V. Beekman, D. Vaarandi, O. Jõgi, Ü. Tonts, E. Antson ja M. Kustavus.

Viljaka loomingu-tegevuse ja juubelitähtpäeva puhul sai Rahvaste Sõpruse ordeni Eesti NSV teeneline kirjanik V. Beekman. Vabariigi kõrgeima autasu, Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi aukirja pälvivad M. Laosson ja A. Liives.

ANTON VAARANDIT MÄLESTADES

Kes mõnisteist aastat tagasi «Loomingu» toimetusse sisse astus, seda võttis vastu talitsetud liigutuste ja mõtliku jutuga mees, kellega oli mõnus rääkida mis tahes kirjandusprobleemist. See oli Anton Vaarandi, kes töötas meie toimetuses ühtekokku seitseteist aastat, neist üle kaheksa peatoimetajana. Need, kes teda viiekümnendate ja kuuekümnendate aastate kirjanduse keerukate muutumiste taustal tundma õppisid, meenutavad teda kui tulehoidjat, kes oskas märgata ja toetada alles aimuvat head uut. Erudeeritud, elukogenud ja kunstitudliku inimesena mõistis Anton Vaarandi loomise ühiskondliku ja isikliku tahu peent dialektikat. Teda meenutatakse kui ausameelset inimest, kes toimetajana oskas autoritega suhelda, minemata seejuures põhimõttekindlust ja oma arvamus. Mitte igaüks ei suuda

nagu tema vajaduse korral teha ka sellist lihtsat igapäevast tööd, mis kõrvalseisjale jääb tihti märkamatuks, milleta aga edasiliikumine on võimatu. Anton Vaarandi oli lahe tagasihoidlik inimene, kes igati hoidus oma teeneid rõhutamast. Ometi on vaieldamatu, et ta täitis sisukat rolli, mille puhul on P. Kuusberg kasutanud väljendit «revolutsioonäär-toimetaja». See tundub sobilik Anton Vaarandi elukäigu oluliste lõikude esiletoomise ja tema maailmakäsitust läbiva punase joone tabamise seisukohalt.

Anton Vaarandi on kord ise öelnud, et kõige sügavamalt on tema elu kujundanud poliitika. Ühiskondliku arengu probleem, sotsialistliku revolutsiooni ideaalid saatsidki teda kogu elu. Ta võttis osa Ülemaalisest Noorproletaarlaste Ühingust selle alguspäevil, oli Sotsiaal-Filosoofilise Üli-

õpilaste Seltsi aktivist, tegi revolutsioonilist tööd Skandinaavias, oli nõukogude võimu taaskehtestamise meetmete ajakirjanduslike väljaannete loomise juures aktiivselt tegev, pidas ühiskondlikult vastutusrikkaid ameteid Leningradi blokaadi ajal ja pärast sõda. Eesti kultuuriloo iseärasuseks on, et mitmed väljapaistvad poliitikategelased on ühtaegu silma paistnud kultuuritegelastena, publitsistidena, kirjanikena. Nõnda nagu J. Anvelt, H. Pöggelmann, V. Kingissepp, J. Lauristin, J. Semper, A. Jakobson ja mõned teisedki. Üks, kelle elu on lahutamatu eesti nõukogude ajakirjandusest ja kirjandusest, on Anton Vaarandi. Ta töötas 1932. aastal Leningradis «Külvaja» kirjastuses, mõni aasta hiljem korraldas revolutsioonilise meremeeste ajalehe «Majak» väljaandmist Rootsis ja Taanis, Norras aga toimetas eestikeelset «Rahva Häält». Just tema oli meie kunsti- ja kultuurilehe «Sirp ja Vasar» käimapanijaks 1940. aastal. Ta kuulus ajakirja «Viisnurk» kolleegiumi. Töötas «Noorte Hääle» vastutava toimetajana. Need

olid keerukate aastate tõsised tegemised, mille puhul Anton Vaarandile on jagatud ka teenitud tunnustust. Muu hulgas on teda nimetatud meie ajakirjanduse isaks.

Ise ta patroonlikust hoiakust hoidus ja on iseloomulik, et oma mälestusteraamatu pealkirjaks pani ta «Kild killu kõrvale», tahtes tähistada elu kui killuhaaval enesekujundamist. Ja kild killu haaval ehitas ta ka ise tervikut, mis on mõõtnatult suurem kui ühe inimese elu. Kui Anton Vaarandit taheti «Loomingu» peatoimetajaks, vaieldud ta vastu, väites, et ei ole kirjanik ega kriitik. Kuid just temal on kahe aastakümne kirjanduse edendamisel hindamatud teened. Kui «Looming» eriti kuuekümmendail aastail ilmekalt kajastas kirjanduse arenguprotsesse, suunas neid ja toetas väärtuslikku, siis oluakse see mõeldamatu toimetajata, kes ei tahtnuks kirjandust revolutsioneerida. Anton Vaarandi töö «Loomingus» oli üks kild teiste kõrvale. Mälestus sellest soojendab.

«Loomingu» toimetus

JUHAN TORK 90

19. oktoobril sai üheksakümneaastaseks haridustegelane, pedagoogikateadlane ja psühholoog *dr. phil.* Juhan Tork. Alustanud õpetajategevust Tartus kahekümnendal eluaastal, jätkas ta seda peale ülikooli lõpetamist 1914 (*can. hist. astmega*) mitmel pool, juhatades sealhulgas aastaid Tartu Õpetajate Seminari. Samaaegselt tegeles Tork uurimistööga psühholoogia ja pedagoogika vallas. Tutvunud suvistel täiendusmatkadel tollastesse olulistesse psühholoogikeskustesse Leipzigi (1921) ja Hamburgi (1923), juhendajaks diferentsiaalpsühholoogia rajaja William Stern) uute suundadega ja meetoditega, asus ta aastast 1933 koguma andmeid eesti kooliõpilaste intelligentustaseme kohta. Tork valis välja sobivad testid, kohandas need meie oludele ja kogus seitsme pingelise aasta vältel enam kui 12 000 testivihikusse üle 150 000 lehekülje algandmeid. Katsed tegi ta pea erandita ise, õpetajate abiga kogus lisateateid testitud õpilaste kohta. Töö peamiseks tulemuseks oli terviklik pilt õpilaste intelligentustasemest Eestis. Teadupärast olid Euroopas tollal intelligentsinormid kindlaks tehtud üksnes inglaste ja prantslaste kohta. Norme teades saab hinnata iga õpilase või õpilasgrupi intelligentust; individualiseerida õppetööd; anda soovitusi kutsevalikul; valida põhjendatult lapsi erikoolidesse. Lisaandmeid rakendades saab teha järeldusi intelligentust mää-

ravate tegurite kohta. Üldistanud andmed, töötanud läbi nimetatud ja muidki probleeme, kaitses Juhan Tork sügisel 1939 Tartu ülikoolis väitekirja «Eesti laste intelligents. Pedagoogiline, psühholoogiline ja sotsioloogiline uurimus», pälvides pedagoogikadoktori kraadi. Töö ilmus suvel 1940 mõnevõrra lühendatult ülikooli toimetistes ning ka eraldi raamatuna. Muutunud oludes ei leidnud see niisugust hinnangut ega rakendust, nagu väärinuks. Torgi meetoodiliselt laitmatu ja töömahult aukartust äratav monograafia ei ole mitte üksnes verstaapost meie psühholoogia ajaloos ja nüüd *nonaginta'sse* jõudja eluteel ning usaldusväärne andmekogu meie laste intelligentist enam kui nelikümmend. aastat tagasi. See on ka lähtematerjal võimalike kordusuuringuste jaoks, mis lubaksid teha nii meile kui ka rahvusvahelisele teadusele olulisi järeldusi intelligentistateme muutumise kohta sündmuslike aastakümnete järel.

«Eesti laste intelligents» on Juhan Torgi tähtsaim, ent mitte ainuke püsiväärtusega teos. Ta on avaldanud üksikasjalikke uurimusi meie koolirahmatu tekkest ja arengust õppeainete lõikes ning Tartu Õpetajate Seminari ajaloost, samuti artikleid psühholoogia ja pedagoogika üksikküsimustest.

P. Tulviste

KÄRLIS SKALBE 100

Läti luuletaja ja kirjaniku Kärliis Skalbe esimesed luuletused avaldati möödunud sajandi lõpul, esimene luulekogu «Vangistatu unistused» ilmus 1902. aastal, sellele järgnesid «Kui õunapuud õitsevad» ja muinasjutt

«Põhjaneitsi» (1904). Mõlemas avaldus ühine põhitoon: välja kitsast argielust, mis hinge lähmatub. See oli revolutsioonielne elevus, mis haaras noori kogu Venemaal ja äratas lootust vabanda tsaari ning mõisnike ikkest. Lä-

RINGVAADE

tis põimused need lootused igatsusega purustada rahvuslikku arengut takistavad tõkkesid.

Kärlis Skalbe sündis 7. novembril 1879 Vecpiebalgas. Tema isa oli suur raamatuseõber, elukutselt sepp, ema — elurõõmus laulu- ja luulearmastaja. Kirjaniku enda arvates päris ta oma luulelembuse emalt. Lõpetanud Vecpiebalga kihelkonnakooli, omandas ta õpetajakutse ning töötas õpetajana Ergli koolis. Enne seda oli ta olnud põllutöölaine, raamatukaupmees ja valakirjutaja abi. Osales 1905. a. revolutsioonilises liikumises, toimetas ajakirja «Kävi». Selles ilmunud kirjutise pärast, milles olevat teotatud keisrit ja jumalaema, hakati teda jälitama. Paguluses viibis Skalbe Sveitsis, Soomes, Taanis, Rootsis, Norras ja Itaalias. Kiindumus norra kirjandusse ja kunsti jäi talle kogu eluks.

Kui Skalbe pärast esimest revolutsioonitormi kodumaale tagasi tuli, pidi ta kohtu ette astuma. Talle omistati ka teiste revolutsionääride patte ning mõisteti poolteiseaastane vanglakaristus. Riia vanglas kirjutas ta luuletusi, tõlkis Turgenovit ja saksa lüürikat. Skalbe tundis hästi vene kirjandust, armastas Puškinit ja Gogolit, oli kirjavahetuses Gorkiga. Hästi kursis oli ta ka Lääne-Euroopa kultuuriga. Esimese maailmasõja aastatel Moskvas elades töötas Skalbe Läti põgenike abistamise komitees ning osutas kaasabi läti kunstinaitude korraldamisel. Astus 1916. aastal läti kütipolku.

Läti kodanliku vabariigi päevil töötas Skalbe ajalehtede ja ajakirjade toimetustes, oli sotsiaaldemokraatliku partei liige ja seimi saadik. 1940. a. revolutsioonilistest sündmustest jäi ta kõrvale ning asus 1944. aastal Rootsi, kus järgmisel aastal (14. IV 1945) suri.

Kärlis Skalbe kirjanduslik pärand on mitmepalgeline ja rikkalik. Peale nimetatud teoste kuuluvad sellesse luulekogud «Maa suitsus» (1906), «Vaimude aegu» (1907), «Emigrandi laulud» (1909), «Süda ja päike» (1911), «Unelmad ja muistendid» (1912), «Daugava lained» (1918), «Õhtu tuled» (1927), «Rohu lõhn» (1931) jt.

Progressiivne intelligents protesteeris saatusele alistumise, vaesuse ja valu

ülendamise, loobumise ja kurjale kurjaga mittetasumise vastu. Skalbe aga oli kujundanud endale just nn. harmoonilise maailmatunnetuse. Talle oli lähedane Lev Tolstoi kurjale alistumine, lähedane ka panteism. Kui Oscar Wilde'i kangelaseks oli Ilu, siis Skalbele oli selleks Kõlblus. Luuletajana otsis ja leidis ta inimeses hingeilu ning valmidust eneseohverduseks. «Tema ettekujutustes on Läti ahtake, päikesepaisteline õu, meeldiv muruplats, — seal ei või toimuda võitlust ja suured tormid peavad sealt kaugelt mööduma. Ent siiski, vaatamata oma maailmavaatelsele piiratusel, on Kärlis Skalbe tõeline andekas kunstnik. Võõrad on talle abstraktsioonid, kõike näeb ja kujutab ta konkreetselt. Imetlust väärivad tema väljendusrikkas keel. Tema lüürika on puhas ja südamlük,» ütleb Läti NSV teeneline kultuuritegelane Jānis Sudrabskaļs Skalbe muinasjuttude 1979. a. väljaande eessõnas.

Kärlis Skalbe pärandis on kõige silmapaistvamad tema muinasjutud («Talve muinasjutud» 1913 ja varasem «Põhjaneitsi»). Imepärane maallilus, lihtsus, lätiline iseloom, südamesoojus ja helisev voolavus, mis iseloomustab Skalbe lüürika paremikki, köidab lugejat ka muinasjuttudes. Kogu loodus tunneb, mõtleb, räägib. Nende muinasjuttude kangelane on puhta südamega, lihtne ja kõlbeline, keda eluraskused ei suuda murda ning kes surebki, truuks jäädes oma veendumustele.

Andrejs Upīts kirjutas juba kolmekümne aasta eest «Maailma kirjanduse ajaloo» neljandas köites: «Skalbe ei kuulu sügavate ideede, sotsiaalsete probleemide ja peenutsevate vormidega katsetavate kunstnike hulka — ta on unistuste ja muistendite luuletaja, romantik, kelle ainsaks lätteks on tema enda süda, millest ta ammutab sedasama muutumatut sisu, ning kes ei jää kunagi pealiskaudseks ega igavaks. Skalbe jääb truuks oma lüürilisele luulele, lühijutustustele, muistenditele, muinasjuttudele. Nende näol on loodud tööd, mis kuuluvad läti kirjanduse paremiku hulka.» Läti kirjanduses on Kärlis Skalbel silmapaistev ja jääv koht.

K. Veber

EPISTOLAARNE FAULKNER

Eluajal ümbritses William Faulkner end läbitungimatu privaatsusemüüri. Keeldumised massajakirjade «portreedest», väljavisatud reporterid ja uudishimutsejad, desorienteerivad biograafilised müüdid ning kangekaelne vaikimine seltskonnas olid selle välis-tekst ilminguteks. Publikule, deklareeris ta, on määratud üksnes tema raamatud; eraelu kuuluvat ainult talle endale. Tagantjärele ta kahetses, et ei ilmutanud raamatuidki anonüümselt. Kuid küllap ei julgenud isegi tema loota, et suudab oma konte ka postuumseelt kaitsta šaakalite eest, nagu ta oma eluloos urgitsejaid juba ette tituleeris. Ja nõnda on 1974. a. avaldatud Joseph Blotneri kaheköiteline Faulk-

neri-biograafia rohkem kui 2000 tihedas trükis leheküljega nüüd üks mahukamaid ameerika kirjandusloos. Tõsi, siingi leidub ilmseid vaikimisi ning ülipõhjaliku faktipuru kõrval silmatorkavalt esitamata jäänud küsimusi, neile vastamisest rääkimata. Põhjust tuleb otsida arvatavasti niihästi autori siiras sümpaatias ja respektis käsitledava vastu kui ka nn. ametliku biograafia (*official biography*) tavalistes tingimustes, mille kohaselt kadunu perekond vastutasuks ligipääsu eest dokumentidele säilitab kontrolli trükitu üle. Aga kuigi Blotneri uurimus käsitleb eeskätt loomingulugu, mis Faulkneri väliselt sündmusvaese elu puhul on ka ootuspärane, murdis see

privaatsusemüüri raratamatult siin ja seal augukesi.

Järjekordse sellise augukesena võib hinnata ka Faulkneri «Valitud kirju» (*Selected Letters of William Faulkner*, New York, 1977, XVIII + 489 lk.), mille koostajaks on toosama Blotner. Nagu eessõnast lugeda, ongi raamat mõeldud omalaadse täienduskõitena tema biograafiale, kus Faulkneri kirjavahetust oli juba laialdaselt tsiteeritud. Nüüd saame siis kirju lugeda täielikena või enam-vähem täielikena. Koostamispõhimõttena on arvestatud niihästi konkreetsete näidete sisulist kaalu kui ka representatiivsust Faulkneri korrespondentsi ühe või teise liigi tutvustajatena.

«Valitud kirjad» ei ole küll Faulkneri epistolaaria esmaavaldus. Juba kolm aastat pärast kirjaniku surma ilmunud köide «Esseid, kõnesid ja avalikke kirju» (*Essays, Speeches and Public Letters*, 1965, koostaja James B. Meriwether) sisaldas ca 35 lk. ajakirjandusele adresseeritud läkitusi, kus sisult ja mahult olulisima rühma moodustavad 1950. aastate ägeda segregatsioonipoleemika kajastused. Aasta hiljem avaldas tuntud kriitik Malcolm Cowley raamatu «Faulkneri-Cowley arhiiv: Kirju ja mälestusi 1944–1962» (*The Faulkner-Cowley File: Letters and Memories 1944–1962*). Selle tuumikuks on 1946. aastal Cowley poolt toimetatud mõjuka valikköite *The Portable Faulkner* koostamise käigus sündinud kirjavahetus, mis heidab olulist valgust Faulkneri loomingu laadile, probleemistikule, sihtidele. Mõlema raamatu kirjades võib nentida todasama sõnakust, formuleeringute tihedust ja ilmekust, mida täheldame ka Faulkneri publitsistikas ja intervjuudes. Eesti keeles «Isaac McCaslini loo» lisadena kättesaadavad kõne Nobeli preemia vastuvõtmisel ning intervjuu ajakirjale *The Paris Review* on küll niioelda esinduskaardid, mitmekordselt viimistletud programmilised avaldused (intervjuu seega siis pigem suulise kõne oskuslik imiteering), kuid samas tunnistavad ka lihtsalt makilintide transkribeeringuina säilinud intervjuud, et Faulkner saavutas juhusõnastuseski tihti üllatava pregnantsuse.

Nende ootustega «Valitud kirjadele» lähenedes tuleb mõnevõrra pettuda. Üldiselt ei armastanud Faulkner kirju kirjutada ja ainult lugemise löbu pärast seda raamatut vaevalt loetaks. Juba tuttavad avalikud läkitused ning korrespondents Cowleye tõusevad oma sisukusega kõite üldisest massivavata esile. Ülepea pakub avaldatu Faulkneri tundjale vähe lausa uut. Kuid vähemalt võib mõndagi seni vaid piirjoontes teadaolevat nüüd kirjade põhjal dokumentaalselt tõestatuks pida.

Literatuurse maiguga kirju on kõites vähe. Üksnes 1925. a. kuuekuuliselt Euroopa-reisilt saadetud aruanded koduste kannavad kirjanduslike stiiliharjutuste pitserit, neis väljenduvad hinnangud nähtule on aga nii ilmselt adressaatide arvatavast reageeringust mõjustatud, et neid tuleb võtta ülima ettevaatusega. Valdav hulk kirju on

seevastu puhas *business correspondence*, adressaatideks kirjanduslikud agendid, kirjastajad, toimetajad. Kriitikutele pakuvad nad siin-seal vajalikke andmeid teoste geneesist, valmimisest, esialgsete plaanide muutmisest. Näiteks ulatub Faulkneri viimase romaani «Reivarid» (1962) kavatsus juba 1940. aastasse. Samas nägi Faulkner Snopeside-triloogia lõplahendust esimese kõite ilmumise ajal märksa teises valguses, kui see ligi kaks aastakümnet hiljem tegelikult realiseerus. Huvi pakuvad kahtlemata ka vastused toimetajate parandusettepanekutele. Siin võis Faulkner olla vahel raudselt järeleandmatu, nagu «Hälina ja raevu» kursiivkirjade rakenduses. Teisalt suhtus ta peamiselt rahahuvist ajakirjadele pakutud juttudesse ja romanikaatkendesse märksa hooletumalt, lubades neis üsnagi suuri kärpeid ja muudatusi.

Ajaliselt jaotub Faulkneri korrespondents väga ebaühtlaselt. Just 1930. aastate kõrgperioodist on kahetsetavalt vähe kirju; vägisi kaldud arvama, et toleaeegse loomingupalangus ei jäänud Faulkneril nende kirjutamiseks lihtsalt aega. 1940. aastate kirjavahetus on seevastu kõite mahukaim (ligi 200 lk.), aga ka masendavaim osa: Faulkneri maine ja finantsid olid siis madalseisus ning enamasti kujutavad kirjad endast dollarite kokkulugemist ja laenupalveid. Rahakitsikusest tingitud pikem Hollywoodi-orjus ja depressioon venitasid ka toleaeegse loomingulise põhitöö, romaani «Tähendamissõna» kirjutamise ligi tosinale aastale ning autori hinnangud kirjutatavale vaheldusid ühtlulugu. Kord lootis ta sellest allegoorilisest sõjavastastest raamatust nii enda kui kogu ajastu tippteost, samas jälle arvas, et on end tühjaks kirjutanud. (Olgu mainitud, et ka kriitikute arvamused «Tähendamissõnast» on jäänud kõikuvaiks, summeerudes enamasti «suurejoonelise luhtumise» taolisteks ambivalentseteks väljenditeks.) Enese tühjaskirjutamise kahtlused vaevavad Faulknerit ka pärast «Tähendamissõna» ilmumist (1954) ning seejärel Snopeside-triloogia lõpetamist (1959), kuid ikka osutusid need ennatlikeks, ja üldiselt täheldame taasunud enesekindlust. Suure osa 1950. aastate kirjavahetusest hõlmab muide juba rahvusvahelise kuulsuse «ametlike korrespondents» seoses mitmesuguste auavalduste, konverentside ja välisreisidega.

Selles enamasti vaid kirjandusteadlastele kitsamat huvi pakkuvast materjalist ei puudu siiski senitundmatud inimlikult üllatavad ja liigutavad momentid. Eelkõige võib nende hulka arvata mõned Teise maailmasõja algusjärgu kirjad vennapojale ja kasupojale, kes olid just sõjaväkke astunud. Neis väljenduvad niihästi sõjavastikus kui ka veendumus seekordse võitluse vältimatuses ning lootus, et sõda toob Ameerikaski kaasa muutusi paremusele, eriti rassisuhetes (Faulkner oli näiteks väga nõrdinud, et samal ajal kui Ühendriikide mundris neegersõdurid võitlesid Põhja-Aafrikas, langes 20 neegrit Detroitis rassimarat-

suse ohvriks). Teise sellise grupi moodustavad 1950. aastatel kirjutatud kirjad algajale autorile Joan Williamsile. Neis manitseb Faulkner teda lahkuma kodu piiratud keskklassiümbrusest, tundma end avatuna igasugusele inimkogemusele ning kirjutama ainult vältimatust sisemisest sunnist, ühtaegu hoiatades, et kirjanikuamet tähendab valmidust ohverdada vajaduse korral õnne, rahu, heaolu ja kõiki muid olemasolevaid kohustusi.

Lõpetuseks olgu ühe parima näitena tsiteeritud kirjandusteadlasele Warren Beckile juulis 1941 saadetud kirja, mis oli, tõi küll, juba poolteist aastakümnet enne praegust valikkõidet perioodikas avaldatud:

«Ma olen kogu elu kirjutanud aust, tõest, kaastundest, hoolivusest, võimest taluda valu ja ebaõnne ja ülekohtut ikka ja uuesti, kirjutades inimestest, kes tunnistasid ja järgisid neid põhimõtteid mitte tasu, vaid vooruse enda pärast, ja isegi mitte sellepärast, et need asjad on imetusväärased, vaid et endaga rahu elada ja surra, kui see tund kord tuleb. Ma ei usu küll, et kurat tassib kiljuvad valetajad ja lurjused ja silmakirjateenrid surivoodilt otse põrgu, vaid arvan, et valetajaid ja silmakirjateenreid ja lurjuseid sureb iga päev rahumeeli vagaduse oreoolis, nagu tema seda nimetaks. Mitte temast ei ole jutt. Ega ma tema jaoks ei kir-

juta. Aga ma usun, et on inimesi, kes, kuigi neid pole ehk palju, loevad Faulknerit nüüd ja edaspidi ning ütlevad: «Hüva. Olgu nõnda. Ikkagi parem olla Ratliff kui Flem Snopes [Faulkneri tegelased — J. N.]. Ja parem olla Ratliff isegi siis, kui ühtki Snopesi pole möödupuuks kõrval.

Õnelikku tasakaalu meetodi ja materjali vahel pole ma seni küll leidnud ja kahtlen, kas seda minu jaoks leidubki. Süüdi on minu arust osalt regulaarse koolituse hüügamine (ma olen 8. klassi veteran), peamiselt aga see alaline kirjutamiskihu. Ma olen kirjutanud liiga palju, liiga kiiresti. Sest ma otsustasin, nagu nüüd näib, juba terve igavik tagasi, et kõik ütlemissäärne teab ise, minust paremini, kuidas seda öelda tuleb, ja et parem öelda seda halvasti kui hoopis ütlemata jätta. Ja pealegi jääb alati järgmine kord, sest tõe ja vastupidavus ja kaastunne ja julgus on ju ikka samad. Ma jõudsin järeldusele, et loeksin pigem Shakespeare'i kõigi tema halbade kalambuuri, halva ajalootundmise ja halva maitsega kui (Walter) Paterit ja et pigem jääda juba Shakespeare'i jäljendades jänni kui teha Paterit nii hästi järele, et ta ise ka ei oskaks vahet teha, kui seda talle kas või megafonist kõrva röökida.»

J. Rähesoo

INDEX LIBRORUM

Tehkem sedapuhku katset heita pilku sellele uuele, mida Saksa DV raamatukirjastajad on pakkunud, pakkumas või kõige lähemas tulevikus pakuvad ilukirjanduse vallas, — mõnede põigete kirjandusloo sfääridesse. Kogu Saksa DV raamatuproduktiooni esitleda — isegi ainult kõige tähelepanevama läbi — läheks ühe korra tarvis paljuki. Belletristikagi puhul tulevad kõne alla ligikaudu vaid aastad 1978 ja 1979, enamik mainitavaid on meilegi juba müügile jõudnud või siis jõudmas.

Klassikast saksa keele alal tuleks vist esimesena nimetada saksa keskaja suurima luuletaja, minnesinger Walther von der Vogelweide laulukogumiku pealkirja all «Frau maailm, ma olen sinust joonud» («Frau Welt, ich hab von dir getrunken»), mis esitab algupärase keskülemsaksakeelse Waltheri kõrvu tõlkega (Hubert Witt) uusülemsaksa keelde, s. t. tänapäeva saksa keelde. Raamatut kaunistavad värvilised miniatuurid nn. Manesse käsikirjast. Igav ei tohiks olla ka kogumik «Vanasaksa Dekameron» («Altdeutsches Decamerone»); mõlemad Rütten & Loening, mis sisaldab 10×10 pikantset keskaegset lugu. *Edition Leipzig* avaldas uustrukis Martin Lutheri «Septembritestamendi» («Septembertestament»), Uue Testamendi tõlke septembris 1522, mis ilustatud puugravüüridega Lucas Cranach sen. töökojast. 1983 saab täis 500 aastat Martin Lutheri sünnist, seks puhuks kirjastab *Evangelische Verlagsanstalt Berlin* Lutheri «Studiumväljaande» («Stu-

dienausgabe») kuues köites. Selle esimene köide oli augustis 1979 SDV raamatukaupluste lettidel. Edasi võiks klassikast esitleda Christoph Martin Wielandi erootilise luule ja proosa valimikku «Kunst armastada» («Die Kunst zu lieben»; *Buchverlag der Morgen*), Johann Gottfried Herderi kirjade täielikku väljaannet («Briefe. Gesamtausgabe 1763—1803»), millega jõuti 3. köiteni ja aastani 1776, kirjastab *Hermann Böhlau Nachfolger Weimar*. Herderi 175. surmapäevaks (18. detsember 1978) avaldas *Union Verlag Berlin* kogumiku kirju ja tunnistusi «Johann Gottfried Herder oma kaasaegsete peegli» («... im Spiegel seiner Zeitgenossen»), *Aufbau Verlag Berlin und Weimar* valimiku ajalooliste meeste portreid Herderi sulest, pealkirjaks «Mälestusmärke ja päästetöid» («Denkmale und Rettungen»), *Verlag der Nation* aga kogumiku «Rahvaste hääled lauludes» («Stimmen der Völker in Liedern») kaunistatud 30 joonistusega Josef Hegenbarthilt. Jätakuvalt ja mitmeti tuleb Goethe ja Schillerit, eraldi võiks märkida Goethe nn. Berliini väljaannet («Berliner Ausgabe»), mida kirjastab *Aufbau*, ja ta (klassikalist!) autobiograafiat «Minu elust. Luule ja tõe» («Aus meinem Leben. Dichtung und Wahrheit»; *Insel Verlag Anton Kippenberg Leipzig*) koos mahuka abiköitega, — ning Schillerit siis nn. rahvusväljaandes («Nationalausgabe»; *Böhlau Nachfolger*). Nii nagu 1970 andis *Aufbau* tunnustustväärivalt välja neli köidet Friedrich Hölderlini («Sämtliche Werke und Briefe»), nii

tegi ta 1978 sama Heinrich von Kleistiga («Werke und Briefe in vier Bänden»). Clemens Brentano (1778—1842) 200. sünnipäevaks kirjastas *Union Verlag Berlin* kaks köidet «Luuletusi. Jutustusi. Muinasjutte» («Gedichte. Erzählungen. Märchen»). Üks suuri sündmusi Saksa DV viimase aja kirjastamispraktikas näib olevat Rainer Maria Rilke «Teoste» («Werke in drei Bänden») ilmutamine kolmes köites *Insel*'i poolt aastavahetusel 1978/1979. Ligi 3000 lehekülge sisaldab peamise. 1976 avaldas *Aufbau* valimiku «Rilke-uurimusi» («Rilke-Studien. Zu Werk und Wirkungsgeschichte») SDV, NSV Liidu ja Tšehhoslovakkia teadlastelt, pakkudes muu hulgas M. Starke artikli «Marksisistliku Rilke-kontseptsiooni vahejäämu». Tulemas on R. M. Rilkel ka väike «Kirjavahetus Rolf von Ungern-Sternbergiga» («Briefwechsel mit...»; *Insel*). *Verlag Philipp Reclam jun. Leipzig* annab uuesti välja Rilke «Luuletusi» («Gedichte»), mis esmakordselt avaldati seerias «Universal-Bibliothek» 1975. Arthur Schnitzlerilt on oodata valimikku draamasid ja jutustusi pealkirjaga «Ringmäng» («Reigen») — nimi näidendilt, mida mõnikord pornograafiana taunitud (eesti keeles 1923). Saksa DV kirjastab Ricarda Huchi — «Krahv Federigo Confalonieri elu» («Das Leben des Grafen...»; *Insel*), René Schickelet — romaanifragmentid «Grand' maman» ja «Preislane» («Der Preuße») ühes köites (*Der Morgen*), Franz Werfelit — «Musa Daghi nelikümmend päeva» («Die vierzig Tage des Musa Dagh»), Georg Kaiserit — «Teosed» («Werke in drei Bänden», mõlemad *Aufbau*), Alfred Döblinit — Franz Biberkopfi lugu «Berlin Alexanderplatz» (*Rütten & Loening*), Ernst Tollerit — «Hinkemann» (*Gustav Kiepenheuer Verlag Leipzig und Weimar*), Kurt Tucholskyt — üha uustrukke 6-köitelise kronoloogilise läbilõikekogumiku üksikköidetest (*Volk und Welt*), 6. köide pakub näiteks romaani «Gripsholmi loss» («Schloß Gripsholm»). Saksa DV raamatupoliitilisi tendentse iseloomustab seegi, et kirjastajad avaldavad Franz Kafkat, esialgu on nimetatada kaks valimikku — «Jutustused» (*Reclam*) ja «Hiina müüri ehitusel» («Beim Bau der Chinesischen Mauer»; *Kiepenheuer*). 1978 avaldati juba kol-

mandat korda Klaus Hermsdorfi uuri-
mus «Kafka. Maailmapilt ja romaan» («Kafka. Weltbild und Roman»; *Rütten & Loening*). Mis nüüd Thomas Manni ja Hermann Hesse puutub, siis Th. Mannilt võib siin nimetada vaid «Tonio Krögeri» uut kaunist väljannet (*Der Morgen*) Günter de Bruyni esseega, Hesselt aga enam — «Jutustusi» («Erzählungen») kahes köites (õigus müügiks kahjuks ainult SDV-s!), siis «Stepihunti» («Der Steppenwolf»), samuti väga mahukat kogumikku «Kirjandusest» («Über Literatur»; kõik *Aufbau*), mis muu hulgas sisaldab ka kuulsa «Maailmakirjanduse biblioteegi». *Insel* avaldab — taas vaid SDV tarvis! — Hesse «Muinasjutud» («Märchen») nii, nagu ta nad ise 1917 kokku pani. Endistviisi popp on Erich Maria Remarque, kellelt *Aufbau* trükkis taas «Lissaboni öö» («Die Nacht von Lissabon»). Seoses Bertolt Brechti 80. sünniaastapäevaga 1978 avaldati ohtralt teda ennast ja ta kohta, näiteks Ernst ja Renate Schumacheri «Brechti elu sõnas ja pildis» («Brechts Leben in Wort und Bild»; *Henschelverlag Kunst und Gesellschaft*). Muist Saksa DV kirjanikest, kelle raamatud letil ei püsi ja kes midagi meilegi ütlevad, võiks nimetada Dieter Nollit, kelle «Kippenbergist» (*Aufbau*) kõneldakse, edasi Christa Wolfi, Günter Kunertit, Erik Neutschi, Jurek Beckerit, Ulrich Plenzdorfi, Rainer Kirschi, Rolf Schneiderit, Erich Arendti, Günter de Bruyni, Max Walter Schulzi jmt. Austria ilukirjandust esindavad (Rilkest jmt. oli eespool juttu) veel Ilse Aichinger, Peter Altenberg, Ingeborg Bachmann, Hermann Broch, Elias Canetti, Peter Handke, Arthur Holitscher, Elfriede Jelinek, Joseph Roth, Hermynia zur Mühlen, Stefan Zweig jmt., Sveitsi — Ulrich Becher, Walter Matthias Diggelmann, Friedrich Dürrenmatt, Christoph Geiser, Beat Brechbühl, Robert Walser jmt.; Lääne-Saksamaad — Heinrich Böll, Hans Magnus Enzensberger, Peter Härtling, Wolfgang Hildesheimer, Wolfgang Koeppen, Uwe Timm, Thomas Valentin, Martin Walser, Gabriele Wohmann jmt. Neid kõiki on SDV-s läinud või sel aastal eri raamatuina juba tulnud või veel tulemas.

Toimetuse kolleegium:
V. BEEKMAN, V. ILUS,
J. KROSS, K. KURG (pea-
toimetaja), P. KUUSBERG,
R. PARVE, J. PEEGEL,
L. REMMELGAS, P.-E. RUMMO,
E. VETEMAA

- 1339 V. MAJAKOVSKI
Selgroofiõõt
- 1347 M. TRAAAT
Rippsild
- 1387 H. RUNNEL
Luuletused
- 1390 J. KRUUSVALL
Kalapüük keskeas
Lõhn
Berta T. mees
- 1393 J. VIIDING
Luuletused
- 1396 A. MUST
Üksindus
Vaimuhiiglase maja
Pontius Pilatuse õnnelik juhus
- 1410 M. PUKK
Luuletused
- 1413 J. VALSINER
Lapsed, ahvid ja Homo habilis
- 1426 P. LIAS
Nigol Andresen ja meie aja kirjanduslik mõte
- 1432 N. ANDRESEN
Johannes Lauristini kirjanduslik algus
- 1438 H. PEEP
Kirjanike biograafiatest, kaasautoritest ja lõpetamata dialoogist
- 1445 Ü. TONTS
Juhan Smuuli poemid ja varasem kirjan-
duslik kujunemine
- 1456 M. KÄBIN
Idarindel muutuseta
- 1468 R. RUUTSOO
Filoloogiateadusest teaduslooliselt
- 1470 J. JÕERÜÜT
Taidlev järelvägi
- 1471 J. ÜRT
Mart Helme võimalus
- 1472 N. ANDRESEN
Monograafia kunstnikust ja kunstiepoohhist
- 1474 RINGVAADE
- 1407 H. EELMA. Aed
(Litograafia) 1979
- 1408 H. EELMA. Lagi
(Litograafia) 1979
- 1409 H. EELMA. Põrand
(Litograafia) 1979

Esikaane siseküljel:

A. PÖDER. Klotsimäng
(Kips) 1979

Tagakaane siseküljel:

Ü. ÖUN. Etüüd teatrist
(Värv, kips) 1979

Toimetuse address:
200 001, Tallinn, Harju t. 1,
tel. 441-365, 440-780, 440-781.
Kirjastus «Perioodika»,
Tallinn, Pikk t. 73.
Ladumisele antud 6. 09. 79.
Trükkimisele antud 10. 10. 79.
Trüklarv 19 000.
Ofsetpaber, 60x70/8.
Trükipoognaid 18,5.
Tingtrükipoognaid 14,43.
Arvestuspoognaid 14,8.
MB-05990.
Tellimise nr. 2862.
EKP Keskkomitee Kirjastuse
trükikoda,
Tallinn, Pärnu mnt. 67-a.
«Looming» nr. 10,
oktoober 1979.
Hind 50 kop.
На эстонском языке
Орган Союза писателей
ЭССР
«Лoomинг» («Творчество»)
№ 10, октябрь 1979.
Адрес редакции: 200 001,
Таллин, ул. Харью, 1,
тел. 441-365, 440-780, 440-781.
Издательство «Периодика»,
Таллин, ул. Пикк, 73.

1850 1/4 1870 1/2
1870 1/2 1890 1/2
1890 1/2 1910 1/2
1910 1/2 1930 1/2
1930 1/2 1950 1/2
1950 1/2 1970 1/2
1970 1/2 1990 1/2
1990 1/2 2010 1/2

50 KOP.
78 174